

Я.О.Федорук

Міжнародна
дипломатія і політика
України
1654 — 1657

Частина I: 1654 рік

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМЕНІ М. ГРУШЕВСЬКОГО
ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

Я. О. Федорук

Міжнародна
дипломатія і політика
України

1654 — 1657

Частина I
1654 рік

~*~

ЛЬВІВ 1996

ББК 63.3 (4 Укр) 46
Ф 33

Монографія є першою частиною, присвяченою 1654 рокові, праці з історії дипломатії України періоду Хмельниччини після Переяславської ради. Аналізуються міжнародні відносини середини XVII століття і впливи політики європейських держав та Османської імперії на історію України. Автор досліджує звязки Богдана Хмельницького з Польщею, Кримом, Портоко до і після смерті кримського хана Іслам Гірея III (липень 1654 р.), боротьбу внутрішніх угруповань Криму і директиви Стамбулу на вибір зовнішньої політики ханства. Простежуються звязки Іслам Гірея та його наступника Магмед Гірея IV з мусульманськими та степовими народами Північного Кавказу і Поволжя під час підготовки кримського походу на Астрахань та інші провінції Московської держави.

Окремий розділ присвячено східноєвропейській політиці країн Центральної і Північної Європи — Швеції, Австрії, Голландії, Данії, Англії та ін. Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією.

*Книжка видається завдяки фінансовій підтримці
Фундації імені О.Ольжича та родини Костянтина та
Аки Переймів (США, Огайо)*

ISBN 5-7702-0806-6

© Я.О.Федорук, 1996

З М И С Т

Вступ	5
<i>Розділ I. Зв'язки України з Кримським ханством і Польщею (зима — літо 1654 року) .....</i>	13
<i>Розділ II. Ставлення Османської імперії та її васалів у придунайських країнах до подій у Східній Європі (зима — літо 1654 року) .....</i>	61
<i>Розділ III. Міжкоролів'я у Криму після смерті Іслам Гірея III і становище нового хана (липень — грудень 1654 року) .....</i>	125
<i>Розділ IV. Впливи країн Центральної і Північної Європи на політику України 1654 року .....</i>	169
Висновки	213
Використані джерела та література	224
Summary	239
Contents	243
Географічні та етнічні назви	244
Перелік імен	251

Б С Т V П

Значення важливих історичних подій та видатних постатей нерідко перебільшується та ідеалізується у сучасно-політичній думці. Але скільки б ми не намагалися уникнути цього упередження для характеристики доби середини XVII ст., нам не вдається абстрагуватися від того, що епоха Хмельниччини була етапом в історії України і сусідніх держав. Тому цей період так добре вивчений у східноєвропейській науці, де ледь не кожне покоління істориків вважало за обов'язок дати оцінку міжнародних відносин буревного десятиріччя 1648-1657 рр. з погляду свого часу.

До початку XVII ст. Османська імперія виробила три основних напрямки у своїй політиці. Це багатолітня боротьба з Персією за Ірак і Закавказзя, війни з Венеціанською республікою за Східне Середземномор'я та протиборство з європейськими країнами.

Крок за кроком Османи укріплювали своє становище в Європі, починаючи із завоювань візантійських володінь на Балканах. Нові землі колонізувалися, ісламізувалися та піддавалися асиміляції. Створювалися опорні пункти для просування у Центральну Європу.

Разом з балканськими народами під владу Османів потрапили дунайські землі. Спочатку, наприкінці XIV ст., Волошина, невдовзі — Молдавія. Однак встановити міцну владу на Дунаї Порта могла тільки після захоплення Угорщини, відкривши собі найкоротший шлях у Європу.

Завоювання Угорського королівства розпочалося у перші роки правління султана Сулеймана I (1520-1566),

коли 1521 р. було захоплено Белград. Місто стало важливою базою у боротьбі з угорським королем Лайошем II (1516-1526). Він загинув у битві під Могачем 1526 р., де угорська армія потерпіла цілковиту поразку від Сулеймана I. На місце Лайоша II було обрано одразу двох претендентів: трансільванського князя Яноша Заполію (1526-1540) та австрійського ерцгерцога Фердинанда Габсбурга, пізнішого імператора (1555-1564). Обидва вони мали титул угорського короля. У боротьбі з проавстрійською партією Заполія користувався послугами Стамбулу, і після його смерті Сулейман I в черговий раз вторгся в Угорщину, захопивши Буду у 1541 р. Відтоді ці землі розділилися на три частини. У середньому Подунав'ї була утворена провінція Османської імперії Будійський пашалик. Західні і північно-східні землі увійшли до складу Священної Римської імперії Габсбургів. На сході утворилося Трансільванське князівство, що мало статус васала Порти. Це поклало початок тривалій ворожнечі Османів з Габсбургами, що закінчилося для Порти трагічною поразкою під Віднем у 1683 р.

Ставлення різних європейських держав до австрійсько-османських воєн не було однаковим. Ті, хто мав з Габсбургами напружені відносини, у першу чергу, Франція, шукали у Стамбулі союзників. У XVI ст. було укладено кілька торгово-військових договорів між Османською державою та Францією (1535, 1553, 1569 рр. та ін.), скерованих проти Австрії та Іспанії.

Хоч становище дунайських князівств контролювалося зі Стамбулу, їм були надані певні привілеї у державній організації у порівнянні зі звичайними провінціями Порти. Це стосувалося також і колонізаційної політики Османської держави: на лівому березі Дунаю заборонялося робити мусульманські поселення.

Безперечне пріоритетне місце з-поміж трьох придунайських країн займала Трансільванія. Важливу роль тут відіграло не тільки стратегічне значення цього князівства у боротьбі за Угорщину, але й традиційно-історичні фактори: адже до середини XIV ст. Волощина і Молдавія були васалами Угорщини. Супроти ерцгерцога Фердинанда Сулейман I зберігав за Заполією титул короля, якого не мали інші васали. Трансільванські князі брали

активнішу участь у міжнародних відносинах, ніж господарі обидвох князівств. Зокрема, як відомо, Стефан Баторій був обраний польським королем (1576-1586). Під час міжкоролів'я 1648 р. у Речі Посполитій, на королівський престол розглядалася впливова кандидатура трансільванського князя Юрія I Ракоція. Його син Юрій II Ракоці неодноразово висував свої претензії на корону, зокрема 1654 р., і особливо 1657 р. під час вторгнення семигородських військ у польські землі.

Як протестантська країна Трансільванія мала взаємини з тими державами, які у різні часи організовували антикатолицькі союзи. І це також було в руслі інтересів Порти, котра протягом XVI-XVII ст. виробила тактику, скеровану на підтримку протестантських рухів у Європі, як один із важливих принципів у своїй зовнішній антигабсбурзькій політиці.

Однак, не зважаючи на ці привілеї, самовільні вчинки придунаїських володарів, що розходилися з інтересами Стамбулу, суворо каралися, наприклад, у 1657 р. Крім того, усі три князівства були під постійною загрозою татарських нападів з Криму.

Кримське ханство також було васалом Порти, проте у своїх діях татари мали набагато більшу незалежність, як Молдавія, Волощина і Семигород. У першу чергу, це пояснюється стійкішим політичним становищем кримського хана в системі Османської імперії. Це було скріплено не лише мусульманським віросповіданням татар, але й у багатьох випадках спільністю поглядів султана і хана щодо Речі Посполитої, Московської держави, Закавказзя та інших регіонів. Мілітарна сила кримських татар завжди була на вищому рівні, ніж в інших васалів.

Як привід для підкорення Криму Османи використали необхідність ліквідації венеціанських і генуезьких колоній у Причорномор'ї. Після встановлення васалітету над Кримським ханством у 1475 р. Порта отримала вихід у Східну Європу. Протягом XVI-XVII ст. Кримське ханство не один раз було посередником у дипломатичних взаєминах Стамбулу з різними східноєвропейськими державами. З іншого боку, кримським ханам протекторат Османів був потрібен як прикриття у боротьбі з

московськими царями за Казанське та Астраханське ханства. Не даремно залежність Криму від Порти посилилася саме після підкорення Іваном IV Казані та Астрахані у середині XVI ст.

Інший момент, котрий зміцнював стратегічне значення Криму для Порти — це утворення козаччини в Україні. Величезна енергія кримських ханів спрямовувалася на протидію українським та донським морським походам до турецьких берегів. І це також було суттєвим фактором для вироблення спільнис: мотивів діяльності у Бахчисараї і Стамбулі.

Однак, чим глибшу кризу переживала Османська імперія від кінця XVI ст., тим більше послаблювалася залежність Криму від Порти. Війна з Венецією у середині XVII ст. взагалі не давала можливості султанському урядові активно залучитися у східноєвропейські війни. Його участя звелася до формального впливу на Крим. Зі свого боку, кримські хани — Іслам Гірей III (1644-1654) і Мехмед Гірей IV (1654-1666) — у більшості вишадків інформували Стамбул про свою діяльність, хоч нерідко це також робилося задля формальності. При непевних обставинах вони рахувалися з загрозою призначення з Порти нового хана у Бахчисарай.

Подібно, як і в Османській імперії, у Європі XV — XVII ст. також виділилися три основні напрями у міжнародних відносинах: боротьба Франції та інших держав з іспанськими та австрійськими Габсбургами, нерозв'язаний клубок протиріч між балтійськими країнами і, власне, війни з Османами.

Кінець XV — початок XVI ст. — це останній період в історії Європи напередодні Реформації, яка привела до глибоких змін в економіці, політиці та національному житті багатьох країн. У Німеччині набирало силу князівство Габсбургів, яке успадкувало корону Священної Римської імперії.

Після завершення Реконкісти у 1492 р., що тривала майже вісім століть, роздробленою державою залишалася також Іспанія. Король Карл I (1516-1555) доклав чимало зусиль до її об'єднання, особливо після його обрання австрійським імператором під іменем

Карла V (1519-1555). Велика Габсбурзька монархія охопила Центральну і Західну Європу. Постійні війни з Францією, розширення своїх володінь (зокрема, у 1526 р. за рахунок Чехії та Угорщини), претензії на супрематію у європейській політиці, боротьба з протестантами — все це у загальних рисах характеризує період австрійсько-іспанської імперії до її розпаду у 1555 р. Філіпп II, іспанський король (1555-1598), та Фердинанд I, римський імператор, чеський, угорський король, поділили імперію свого батька. Однак, спільність зовнішньополітичних інтересів Австрії та Іспанії і далі була непорушною у Європі.

Колоніальна політика іспанського короля у Новому Світі, його прагнення досягнути могутності на морі неминуче мали привести до конфлікту з Англією, що визрів у 80-х роках XVI ст. Перед цим Іспанія всіляко намагалася залучити Англію до союзу проти Франції — чи то дипломатичним шляхом, чи династичними зв'язками (Філіпп II був одружений з англійською королевою Марією Тюдор (1553-1558)). Але боротьба за морську гегемонію спричинила у 1588 р. війну між Іспанією та Англією, коли "Непереможна армада" іспанського короля була розгромлена англійським флотом на підступах до Дюнкерку.

На другу половину XVI ст. припадає ще одна подія, котра як свіжий відгомін у середині XVII ст. не один раз порівнювалася сучасниками з повстанням Б.Хмельницького. Мова йде про Нідерландську революцію (1566-1609) і проголошення голландської республіки Об'єднаних провінцій.

Нідерланди увійшли до складу імперії Карла V у 1548 р., а після її розпаду — до Іспанії. Цими землями управляв намісник іспанського короля, а також Генеральні Штати 17 провінцій з визначеними повноваженнями. Під час революції Генеральні Штати уміло використовували противіччя між іспанією, Францією та Англією, намагаючись знайти підтримку у своїй антигабсбурзькій діяльності. У 1609 р. Іспанія *de facto* визнала Голландську республіку, уклавши з північними провінціями перемир'я на дванадцять років.

У той же час на Балтиці конкуренція за панівні позиції на морі і в протоці Зунд найбільше розвивалася між Данією і Швецією. З кінця XIV ст. королівство Данія об'єднало під своєю владою Норвегію і Швецію. Однак вже у другій четверті XVI ст. король Фрідерік I (1523-1533) визнав незалежність Швеції, хоча після цього датські королі не раз виявляли свої претензії на шведський престол.

До балтійської політики того часу були тісно залучені східноєвропейські держави — Польща і Москва. У другій половині XVI ст. їхні інтереси зіткнулися зі Швецією у Лівонській війні, у спробі московських царів пробитися на балтійське узбережжя. У 90-х рр. XVI ст. до Речі Посполитої переходить династичне право на шведську корону — польський король Сигізмунд III (1587-1632) належав до шведської королівської династії Ваза. Номінально цей титул успадковувався його синами — Володиславом IV (1632-1648) і Яном Казимиром (1648-1668). У 1655 р. шведський король використав цю справу як безпосередній привід до вторгнення у Поморські міста Речі Посполитої, що привело до відомого шведського "потопу".

Датсько-шведське суперництво XIV — XVI ст. викликало цілий ряд воєн між ними у XVII ст. у роках 1611-1615, 1643-1645 (І Північна війна), 1657-1660 (ІІ Північна війна). Мир у Бромсебро 1645 р. значно посилив позиції Швеції на Балтиці. Шведи отримали свободу торгівлі у Зундській протоці, великі територіальні володіння Данії на півдні Скандинавського півострова, на сході Норвегії, кілька датських островів.

Після 1609 р., а особливо після нової війни з Іспанією 1621-1648 рр., республіка Об'єднаних Провінцій набирала силу як морська держава. На середину XVII ст. вона займала вороже становище щодо Англії (війна 1651-1654 рр.) і Швеції. Голландія активно включилася у боротьбу за панування на Балтійському морі, підтримуючи Польшу під час шведського "потопу".

Тридцятирічна війна була першим міжнародним конфліктом, що об'єднав ледь не усі країни Західної Європи. Річ Посполита і Московська держава, зайняті взаємною ворожнечею перших трьох десятиліть XVII ст.

і боротьбою з Османською імперією, залишилися радше спостерігачами політичних змін, що склалися в результаті Вестфальського миру 1648 р. Ослаблені Габсбурги поступилися своєю могутністю Швеції і Франції.

У цей час Англію заполонили революційні події 1640-1659 рр. Страна англійського короля була нечуваною подією європейської історії XVII ст. Республіка і протекторат Олівера Кромвеля, його ворожа позиція стосовно Франції і Габсбургів, підтримка експансивних планів шведського короля і т.п. дали значний поштовх для розвитку протестантизму у політичному відношенні.

Польська Корона зі стійким міжнародним авторитетом 1630-х — 1640-х рр. залишалася нерушеною силою католицького світу. Але повстання Б.Хмельницького і політичне зростання українських земель поклало початок занепаду цього королівства — *Initium Calamitatis Regni*, як говорили сучасники.

* * *

Пропонована книжка є першою частиною, присвяченою лише 1654 р., дослідження дипломатичної історії України 1654-1657 рр. Ідеологічні та політичні причини, що в роки радянської влади зумовлювали заборону вивчення в Україні Визвольної війни після 1654 р., привели до глибокої кризи у цій ділянці науки. Фактично, при величезному багатстві праць радянських авторів з історії середини XVII ст., період 1654-1657 рр., не говорячи про історію Руїни, був майже цілковито замовчуваний. Така ситуація найбільшою мірою мотивує теперішнє дослідження. Власне, об'єктом і предметом роботи є аналіз міжнародних відносин середини XVII ст. в контексті дипломатичної та військової діяльності Богдана Хмельницького.

Одразу потрібно обговоритися, що тема далека від остаточного розв'язання. У першу чергу, на де вплинула недостатність джерел, котрі ще досі не виявлені, а також назавжди втрачені. Тому все, що не вдалося підтвердити документальним матеріалом, залишається на рівні гіпо-

тез різної вірогідності. Це цілком природнє, і особисте ставлення автора до подібних тверджень, збудованих, можна б сказати, на піску, зовсім безпретензійне. Основу праці, натомість, становлять висновки на підставі фактичного, критично співставленого матеріалу, достовірність якого відносно добра. Це дуже важливо для того, щоб без будь-яких упереджень поставити мету роботи: простежити, як Україна у безнастаних війнах виборювала своє місце на політичній карті світу, дипломатично утвержуючись у державах Європи та Османської імперії.

Хотілося б висловити щиру подяку тим, хто протягом довгого часу допомагав мені науковими порадами, консультаціями, літературою, відсутньою у бібліотеках України, ксерокопіями статей і дисертацій — д-ру іст. наук Я.Дашкевичеві, проф., академіку О.Пріцакові, д-ру іст. наук, проф. В.Степанкову, д-ру В.Остапчука, д-ру Ф.Сисинові, І.Скочилясові, А.Гречилові, М.Каправлеві, І.Сонсядлові та багатьом іншим, хто був причетний до цієї книжки.

Розділ I

Зв'язки України з Кримським ханством і Польщею (зима — літо 1654 року)

Передісторією подій 1654 р., що вплинула на політику країн Східної Європи, татарського Криму і Османської імперії, був мирний договір, укладений між польським королем Яном Казимиром та ханом Іслам Греєм III під Жванцем у грудні 1653 р. Цей мир встановлював тимчасове порозуміння Польщі й Криму на підставі спільноД ознаки подальшої діяльності проти Московського царства. Через посередництво ханського посольства король хотів залучити українського гетьмана до спільного походу проти Москви. Такі настрої у польському суспільстві справді існували, але, з іншого боку, коронний канцлер відмовляв кримського візира від посередницької ролі, бо Військо Запорозьке все одно не піде війною на одновірного царя¹. Хан, однак, був переконаний, що козаки приєднаються до нього, і повідомив Богдана Хмельницького, що весною іде з ним та Яном Казимиром на московські землі². Але, як і сподівався канцлер С.Корицінський, козаки холодно зустріли цю пропозицію³.

Уклавши договір, ординські загони рушили по великій території України, збираючи ясир, як про це було домовлено з Яном Казимиром. Погромові піддалися те-

¹ Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III). — W., 1910. — S. 120; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 233-234 (відомості Б.Хмельницького від 10 (20) січня 1654 р. зі статейного списку московських послів в Україну) (далі — АЮЗР).

² Kubala L. Op. cit. — S. 136-137.
АЮЗР. — Т. X. — С. 233-234.

ріторія Волині до Прип'яті⁴. Навіть іноземні хроністи вражалися тим спустошенням, яких зазнали Підляшша і Волинь⁵. У північних землях кримські війська доходили до Литви⁶.

У Білій Церкві сподівалися наступу татар⁷, котрі у лютому 1654 р. дійсно грабували ці околиці⁸. Однак то не були загони, котрі поверталися з Волині. "...четвертого лютого, — писали з Мозиря, — орда знову вторглася в Україну і біля самої Білої Церкви немалі шкоди наробила, повернувшись назад"⁹. Загалом вважали знищеними кілька десятків міст¹⁰. Під час цих по-громів у татар зароджувалися плани всією силою рушитися під Київ, взявши до спілки короля¹¹. Козацькі полковники всіляко намагалися перешкодити цьому. На Київському броді відбивав ясир Уманський полк¹², у посольстві Іслам Грея до Хмельницького татари скаржились на Івана Еогуна¹³ і т.п. Кримський наступ, звичай-

⁴ Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. — Wrocław, 1842. — S. 132-133.

⁵ [Francisci E.] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhafte Erzählung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — S. 314. Анонімна праця, котра приписується Е.Франціскові (див. надпис (може, колишнього власника книжки М.М.Вірюкова) на примірнику з Музею книги Російської державної бібліотеки у Москві). Про автора див.: Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 254.

⁶ Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — С. 130; Шерер Н.-Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців. — К., 1994. — С. 115.

⁷ АЮЗР. — Т. X. — С. 247.

⁸ Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3036. — Арк. 175 (лист Павла до віленського воєводи з Мозиря, 7 лютого 1654 р.) (далі — ГАДА у Варшаві).

⁹ Там же.

¹⁰ Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 133.

¹¹ Акти Московского государства. — М., 1894. — Т. II. — Док. 577, 584 (відомості від миргородського полковника Григорія Лісницького) (далі — АМГ).

¹² ГАДА у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3036. — Арк. 175.

¹³ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1981. — Док. 231 (В.Хмельницький до російських посілів, 28 січня (5 лютого) 1654 р.) (далі — ДВХ); АЮЗР. — Т. X. — С. 283 (В.Горчаков до В.Бутурліна, січень 1654 р.).

но, справив велике враження на українське громадянство¹⁴.

Жванецький мир не розінівався поляками як гарант тривалого спокою у Речі Посполитій. Невизначена позиція Б.Хмельницького, котрий відмовився брати участь у польсько-татарських переговорах (хоча хан запрошував його кілька разів¹⁵), свідчила, що Україну не вдається задовільнити Зборівськими пактами 1649 р., як сподіався Іслам Гірей. Вже 7 (17) січня 1654 р., напередодні відомої ради в Переяславі, гетьман видав універсал до старшини готоватися до нової кампанії з Польщею, "...бо я, — писав Б.Хмельницький, — не укладав жодного миру з королем-ляхом"¹⁶. Крім того, самі татари вносили полякам велику міру непевності: у Польщі надто добре була відома вартість запевнень хана. На початку 1654 р. Ян Казимир міг передбачати вторгнення з Криму на етнічні землі Речі Посполитої, і як тільки війська розійшлися з-під Кам'янця-Подільського, король мусив видавати універсали про швидкий збір додаткових ополчень через велику небезпеку від Москви, козаків і татар¹⁷. У другій половині січня і в лютому чутки про таку небезпеку підігрівалися тим, що кримські орди, повертаючись додому з ясиром, нападали також і на коронні війська, як це було, наприклад, з полком Яна Сапіги, котрий сам попав у полон¹⁸. Новини з Молдавії повідомляли про намір татар, зокрема Буджацької орди, іти на землі короля, і навіть приближний час нового вторгнення: "...така

¹⁴ С.Величко перебільшує, що цим був покладений початок неприязні козацького гетьмана з кримським ханом (Величко С. Вкз. пр. — Т. I. — С. 138).

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 993-994; Степанков В.С. Кам'янецька угода і Переяславська рада: супровід дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Російсько-український договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. — К., 1995. — С. 10-11.

¹⁶ АБХ. — Док. 228.

¹⁷ Львівська наукова бібліотека Ім.В.Степанка НАН України, відділ рукописів. — Ф. 5; Оссолінських. — Од. зб. 189/II. — Арк. 681 (відомість про універсал до Кракова) (делі — ЛНВ НАН України).

¹⁸ АЮЗР. — Т. X. — С. 343 (відомість І.Боговського московському послові Ф.Полтову, 25 лютого (7 березня) 1654 р.).

...тепер між ...[буджацькими татарами] є мова, що як тільки наступить весна, то хан безкарно з усією силою думає вторгнутися в коронні держави [...] і побити війська й.к.м-ті¹⁹.

Не обмежуючись українськими етнічними землями, окрім татарські загони громили околиці Любліна, і польський гетьман Станіслав Потоцький писав про це до Іслам Гірея, подаючи до відома, що подібні вчинки суперечать встановленому мирові²⁰. Хан не знав, що відповісти крім того, що де були дикі люди ("wilde Leute"), на яких він не мав впливу, тому їх потрібно бити, не жалючи²¹. Отож, коли татарські посли наприкінці лютого — на початку березня 1654 р. прибули на сейм цо трибут, згідно з трактатами у Жванці, то їм закидалося, що вони вже своє отримали, сплюндрувавши землі на чотири мілі довкола Любліна, де "...відвели багато чоловіків, худоби та ін.". — як зауважує німецький хроніст²². До цих переговорів, ймовірно, був причетний також і татарський закладник Мегмед мурза, який лишився у Варшаві після Жванецького миру "для подарунків" і був там до кінця червня 1654 р.²³

Заходи польської дипломатії, щоб попередити ймовірний напад татар у землі Корони, зводилися не тільки до безпосередніх контактів з бахчисарайським диваном (пізніша місія польського посла М.Яськульського). Уряд

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 220: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1389-1899. — Оп. I. — Спр. 154. — Арк. 1-1-зв. (лист С.Кенарського до коронного мечника Лянцкоронського, 2 лютого 1654 р.).

²⁰ *Theatrum Europaeum / Beschr. v. J.-G.Schlederus.* — Frankfurt am Main, 1685. — Т. VII. — S. 609.

²¹ Там же.

²² Там же. — S. 610. Те саме в авізах з Братіслави до Ватікану від 13 березня 1654 р. (*Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*. — Romae, 1663. — Vol. VIII (1652-1656). — P. 154. — Doc. 3740): "Anco li Tartari hanno mandato li loro Deputati di Varsavia... per riceversi il tributo di 500 m. fiorini et altri 45 m. fiorini di nuovo tributo..."; — P. 171. — Doc. 3771 (авіз з Мілану, 8 квітня 1654 р.).

²³ Там же. — S. 620. *Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej.* — W., 1957. — Т. I. — S. 460; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 г.г. — К., 1965. — Док. 292 (далі — ДОВ).

Польщі шукав впливи на Крим у Порті і в придунайських країнах. Посол до семигородського князя Юрія II Ракоці Ян Шумовський мав просити посередництва Трансильванії, щоб вплинути на Стамбул для розриву союзу Іслам Гірея і Богдана Хмельницького²⁴. Аналогічні настанови були вироблені послам у Молдавію і Волощину²⁵.

Треба думати, що перспективи польсько-татарського походу на Москву, запланованого під Жванцем, у Варшаві пов'язували ще й із можливим загостренням українсько-кримських відносин. Крім такого тактичного впливу на козаків через розвиток антимосковської політики, Варшава мала безпосередні причини проводити її. Непевність московсько-польських відносин визначалася, у першу чергу, тривалими зв'язками козаків з Москвою, починаючи від 1648 р., і небезпекою походу Олексія Михайловича під Смоленськ. Військові приготування царя наприкінці 1653 і на початку 1654 рр. не вдалося приховати від іноземних розвідників і від польських також: "Вже маємо реляцію з Московії, — писав анонім до невідомого маєстата, — що великий князь оголосив війну проти Польського королівства..."²⁶. Сталі відомі й стратегічні плани московських полків: усе військо царя, ніби, було поділене на три частини і цієї зими мало виступати. Сам Олексій Михайлович мав рушитися на Смоленськ, більша частина війська разом з німецькими і шотландськими найманцями²⁷ — на Полоцьк²⁸, а решта — в Україну на допомогу козакам²⁹.

²⁴ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т. ХІІ. — Док. 330 (посольська інструкція Я.Шумовському, 28 січня 1654 р.) (далі — Жерела).

²⁵ Там же. — Док. 338.

²⁶ Krakiv. Bibl. Чарторийських, відділ рукописів. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 385 (лист від 6 січня 1654 р.).

²⁷ "Maiores pariem bene exercitacionum, sub Germanicis et Scoticis officianis".

²⁸ У документі — ad Plescoviam. Це мав би бути Псков, але тут помилка. Див.: Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — Р. 153. — Doc. 3744 (авізи з Братислави, 7 березня 1654 р. Під рядком упорядник зазначив, що Plescovia треба розуміти як Полоцьк); — Р. 182. — Doc. 3700 (реляція нунція Відоні, 23 березня 1654 р.); третя група московських військ "...passare nel Palatino di Polocia"; — Р. 184. — Doc. 3704 (авізи з Мілану, 1 квітня 1654 р.).

Відомості такого характеру давали полякам підстави очікувати небезпеку з боку Московської держави. Офіційно Ян Казимир писав про це на початку 1654 р. у згаданих універсалах до Кракова. Також він видавав універсали до прикордонних з Московською державою міст про загрозу від Олексія Михайловича³⁰. Про велике скупчання московського війська, що готується війною, був поінформований литовський гетьман Януш Радзивіл³¹. У різних містах — у Могильові, Шклові, Орші та ін. — сподівалися наступу Олексія Михайловича на Польщу і Литву³². У самому Смоленську говорили, що "...Москва ...з великим людом до нас іде з обидвох боків Дніпра У нас у Смоленську [вдалили] на сполох..."³³. Подейкували навіть, що смоленський воєвода хотів утікати з міста в Литву перед можливим вторгненням царя, але міщани його затримали і не пустили³⁴.

Все це дає підставу погодитися з думкою, що новини у Польщі про Переяславську раду 1654 р. не були несподіваними для Речі Посполитої³⁵. Згідно з реляцією Дмитра Карпова, колишнього мешканця Варшави, складеною московським воєводам у Києві, інформацію про підданство України Слексієві Михайловичу привіз до Варшави чернець Криницький. Він був посланий на сейм з листами до короля від якихось людей з Києва:

²⁹ Краків. Бібл. Чарторийських, відділ рукописів. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 388; *Litterae nuntiorum apostolicorum...* — Vol. VIII. — Р. 153. — Doc. 3744; — Р. 184. — Doc. 3784. У С.М.Солов'єва приготування царя до польської війни датуються від червня 1653 р.: Солов'єв С.М. Сочинения. — М., 1900. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. 10. — С. 593, 596-597.

³⁰ *Theatrum Europeum*. — Th. VII. — S. 609.

³¹ Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79: Сношенія России с Польшою. — Оп. 1. — Стобп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 3 (відомість взаємського торгового чоловіка) (далі — РДАДА).

³² Там же. — Арк. 5.

³³ Там же. — Од. зб. 2 — Арк. 1 (лист зі Смоленська до Я.Радзивіла, 13 січня 1654 р.).

³⁴ Там же. — Ф. 210: Розрядний приказ. Стобпці Сівського столу. — Од. зб. 157. — Арк. 93 ("расспросы" полоненого поляка 23 червня (3 липня) 1654 р.).

³⁵ Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec uchowy w Perejaslawiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — T. IX. — № 3. — S. 82.

"...від того ченця у Польщі пронеслася новина, що тобі, великому государю, били чолом козацький гетьман Богдан Хмельницький з усім Військом Запорозьким і з містами у підданство..., і твої військові люди прийшли у Київ"³⁶. На таємній нараді короля 23 лютого питання про те, як погамувати силу Москви, залишалося найголовнішим³⁷. Там же мала б обговорюватися перспектива майбутнього союзу з Кримом і, можливо, — спроби від'єднати козаків від Москви шляхом переговорів з ними. Про такі заходи, котрі вже були здійснені, повідомляв воєвода Лещинський: "Що до згоди, уложенії паном Могильницьким, я певен, що вона вчинена за волею Хмельницького і не сумніваюсь, що вона перфідна — бо він хоче протягти час, поки Москва наступить усею силою. Але я все таки бажав би її прийняти, тільки з тою ж метою, що й Хмельницький, [щоб протягти час]"³⁸. Не відомо, що за цією умовою або іншими розмовами поляки могли пропонувати Україні разом з привілеями і ласкою короля, але їхні пропозиції не виходили поза межі зборівських домовленостей: якби козаки показали свою вірність, "...тоді [можна] дати згоду на все, що вони захочуть — хоч би навіть і зборівських пактів"³⁹.

Дуже важливий факт спроби польсько-козацького примирення, навіть і чисто фіктивного, на початку 1654 р. залишається майже недослідженим. Про козацьке посольство до короля у січні того року повідомляв у Ватікан папський нунцій Петро Відоні: "...Хмельницький,

³⁶ РДАДА — Ф. 210. Ступці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 230-231 (відписка київських воєвод цареві). Див. реляцію у Варшаві цього ченця, монаха печорського монастиря, Макарія Криницького, котрий виїхав з Києва 13(23) січня 1654 р.: *Litterae apiculorum apostolicorum...* — Vol. VIII. — Р. 150-152. — Doc. 3740 (2 березня 1654 р.).

³⁷ Kubala L. Op. cit. — З. 100; Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3044 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 200: "Fuit consilium omnium ordinum secretum de reprimenda conatu Moschorum..." (шодонник А.Радзивіла).

³⁸ Цит. за: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 884. Там же коментар вченого (прим. 5 під рядком) і згадка про оцінку такого листа у Л.Кубалі. Побіжно про це також див.: Wójcik Z. Op. cit. — З. 89.

Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 884.

голова повсталих козаків, відправив певну кількість послів до королівського маєтату, щоб просити прощання. Вони були ув'язнені, крім одного, якого відправили з відповідю. З цієї причини їх привели сюди на цьому тижні...", де взято під добру охорону⁴⁰. Якщо посли прибули у Варшаву незадовго перед 25 січня н.ст., що припадало на суботу (себто між 20 і 24 числом, як пише Відоні, — "на цьому тижні"), то, виходить, вони виїхали від Б.Хмельницького ще перед Переяславською радою або одразу після неї.

Дві інші звітки, на котрі вдалося натрапити, досить загальні й передають радше відомін цих подій, ніж суть самої справи. Але при бідності джерел, вони заслуговують на увагу. Перша — це новини російських послів у Криму С.Ладиженського та О.Огаркова, які 1 (10) лютого повідомляли про якесь погодження між Яном Казимиром і Богданом Хмельницьким, котре уклалося ще тоді, як Військо Запорозьке з татарським ханом було "в мирі". Згідно з умовами, польський король, ніби, обіцяв козакам виплачувати по десять тисяч золотих річно, якщо вони перестануть воювати Річ Посполиту⁴¹. Інша новина видається більш правдоподібною, хоча й також не позбавлена фантазії. Це відписка воєвод із Вязьми цареві про те, що в Дорогобуж приїхав чоловік і говорив: "...король з козаками помирився на чотири місяці з грудня [1653 р.] до квітня [1654 р.]. А для того король і помирився, що буде сейм, [де поставлять питання,] чи віддати Хмельницькому міста, котрих він просить, чи стояти проти Хмельницького і битися з козаками. Сейм у короля буде саме про те, щоб укласти договір з Хмельницьким ("учинить докончанье")"⁴².

⁴⁰ *Litterae nuntiorum apostolicorum...* — Vol. VIII. — P. 138. — Doc. 3717 (реляція датована 25 січня 1654 р.).

⁴¹ Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. — II, 15425-15487. — Арк. 17 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова) (далі — ЦНВ НАН України).

⁴² РДАДА. — Ф. 70. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. 3б, 11. — Арк. 2-3 (відписка вяземських воєвод цареві про новини, що привіз вяземський стрілецький чоловік з-під Смоленська і Дорогобужа 10 (20) грудня 1653 р.).

При всій умовності і непевності цих чуток видно, що вимогами для встановлення українсько-польського миру, з боку козацької старшини, були територіальні домагання — міста, що стояли на захід від Зборівської лінії. Поляки призначили урядове посольство на трактати на чолі з польним гетьманом Станіславом Потоцьким⁴³. Згідно з інформацією Яна Казимира, посли мали вести переговори, щоб повернути шляхту на козацьку територію у трьох воєводствах і навернути підданих до послуху їхнім панам. За це козакам гарантувалася недоторканість з боку коронних військ, різні права та привілеї⁴⁴.

І Хмельницький, і Ян Казимир, звичайно, розуміли, що вони між собою ні про що не домовляться, тому подібна акція виглядала досить комедійно. Треба прийняти наведену інформацію Лещинського про те, що все це відбувалося задля того, щоб відтягнути час як козакам, так і полякам для розв'язання своїх внутрішніх проблем і комплектування нового війська⁴⁵. "А поки у царя буде [продовжуватися] сейм, — зустрічаємо на підтвердження загадки Лещинського у відомостях того ж вяземського чоловіка з воєводської реляції, — до тих пір у Хмельницького з поляками і бою не буде"⁴⁶.

Під Жванцем домовленість про спільнний польсько-татарський похід проти Олексія Михайловича була призначена на весну⁴⁷, і на початку 1654 р. у Польщі панував загальний настрій: "Достеменна війна [буде] до Мо-

⁴³ Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. — University of Ottawa Ph. Diss., 1977. — P. 181.

⁴⁴ Там же. — Р.180.

⁴⁵ Такий погляд вже можна зустріти у наукових працях: Там же. — Р.181.

⁴⁶ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 11. — Арк. 3.

⁴⁷ АЮЗР. — Т. X. — С. 233-234 (відомість Б.Хмельницького московським послам від 10 (20) січня 1654 р.); *Soysal Zihni A. Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza.* — W., 1939. — Dok. 15 (лист Іслам Гірея до Яна Казимира). У літературі дуже часто можна зустріти спрavedливі докори упорядників цього збірника документів щодо датування ярликів. Але іноді ці докори бувають надмірними: "Jednakowoż nawet jego największa praca ...ze względu na liczne różnice błędów nie zasługuje na uwagę" (Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // *Przegląd Orientalistyczny*. — 1954. — № 2. — S. 148).

скви...⁴⁸. Але у польському суспільстві, треба зауважити, такі чутки нерідко легковажилися: "Поляки, одразу перестрашенні, — занотовує В.Рудавський, — не хотіли вірити... [близькій московській війні] і сприймали, як байку, зі сміхом все те, що шпигуни й сусіди доносили про неприятеля".⁴⁹

Позиція козаків при цьому, як і все розв'язання української проблеми, залишалася неясною і непевною. Цей бік польсько-татарської політики виявився майже нерозробленим. Документи замовчують, яке місце відводилося у ній Богданові Хмельницькому. А.Перналь, наприклад, має думку, що у короля ще не було конкретного плану у цій ситуації.⁵⁰

З донесення Хмельницького московським послам у Переяславі 10 (20) січня 1654 р. ми вже бачили, як поляки плекали марні надії на українську збройну допомогу. У Речі Посполитій даремно було сподіватися на козацьку прихильність або й на нейтральне становище павіль при посередництві старих татарських союзників гетьмана. Тому Ян Казимир знов, що війна в Україні буде продовжуватися, але після Жванецького миру Крим мав би втягнутися в нову московську кампанію, залишивши на боці козацькі справи. Це привело б до розриву українсько-кримської ліги.

Немає сумніву, що Іслам Гіресві були відомі попередні відносини Богдана Хмельницького і Олексія Михайловича, настирливі прохання України прийняти підданство Московської держави. Кримський хан мусив знати, що Україна не припинить війну з Польщею, не тільки з досвіду попередніх шести років, але й із оцінки того, як холодно гетьман зустрів Жванецьку умову.

Дуже важко погодитися з тезою М.Грушевського, що татари, всіляко обстоюючи під Жванцем права козаків на зборівські привілеї, мали надію на задоволення

⁴⁸ АНВ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 1848/І. — Арк. 59 (Андрій Жолкевський до краківського воєводи Володислава-Домініка Заславського, 7 січня 1654 р.).

⁴⁹ Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Olińskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. I. — S. 249.

⁵⁰ Pernal A. Op. cit. — P. 181.

потреб Війська Запорозького: "Бо ж [татарська сторона] ; вела сі переговори на очах і під контролею козацького війська, хоч воно формально не брало участі у переговорах, і до повного розриву з ним доводити ханові під сю хвилю ніскільки не хотілось"⁵¹. З іншого боку, мир з Річчю Посполитою перетворював її в союзника для Криму. У бахчисарайських політиків починає вимальовуватися образ нового ворога у новій боротьбі з Московою. Тут випливає найбільша суперечність у тогочасних стосунках України і Криму: ще у березні 1654 р. хан висловлював жаль перед своєю дружиною, що козаки не будуть миритися з поляками. Це не входило у плани татар, котрі "...хочуть з козаками і литовським королем іти на Московську державу війною"⁵². В українській науці іноді згадується, що козацько-татарський союз був вичерпаний, бо Жванецький мир на шостому році боротьби Б.Хмельницького повертається до результатів 1649 р. і цим вініс невизначеність для майбутнього⁵³. Але те, що гетьман не міг приєднатися до антимосковської коаліції, засвідчувало кризу цього союзу не тільки з боку України, але й Криму.

Татари відтягували початок походу, сподіваючись, що козаки й далі будуть дотримуватися старої ліги. Подаїні розрахунки дуже яскраво проявилися ще під час переговорів хана з королем у грудні 1653 р. Думаю, що татарські плани щодо козаків у той період спрямовувалися на те, щоб категорично з'ясувати, за ким піде Богдан Хмельницький — за Кримом чи Москвою, — якщо хан задекларує свої наміри розпочати війну з Олексієм

⁵¹ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 713.

⁵² ЦНВ НАН України. — Д. 15425-15487. — Арк. 18 (розмова хана з царичною 19 (29) березня зі статейного списку С.Ладиженського та О.Огаркова).

⁵³ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 178; [Мицик Ю.А.] Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 64. Варто уважи також думка В.Степанкова, що Жванецькі трактати обмежували Зборівський договір, не відновлюючи статті про автономію України, її кордони, заборону польському війську поребувати на її території і т.п. (Степанков В.С. Кам'янецька утода й Переяславська рада... — С. 12-13).

Михайловичем. У такий спосіб Іслам Гіресві необхідно було розв'язати проблеми зовнішньополітичної орієнтації ханства. Рішучість, з якою діяли Іслам Гірей і Сефер Казі аға, показує їхні великі надії на те, що гетьман не наважиться розірвати з ними шестирічного союзу. Якби козаки не відступили від московського царя і не відійшли у давнє підданство до Яна Казимира, то вони залишилися б неприятелями хана⁵⁴. Але в умовах, коли, завчасно висловивши своє вороже ставлення до союзу Війська Запорозького з Олексієм Михайловичем, можна було сподіватися великого походу на Крим, ханський уряд мусив вичікувати і запевняти козаків, що татари зможуть надати допомогу у боротьбі проти поляків. Перед приїздом М.Яскульського зі своїм посольством невизначеність Польщі взагалі не давала бахчисарайському двору можливості дотримуватися якогось конкретного рішення у зовнішній політиці. За такою діяльністю, спрямованою на зближення Криму з поляками для перспектив антимосковського походу, слід шукати джерела в інтригах візира Сефер Казі ағи. Після смерті Іслам Гірея він став у липні 1654 р. одним з головних натхненників пропольського розвитку ханства⁵⁵.

Кримські політики не тільки відштовхували від себе гетьмана антимосковськими деклараціями і союзними обіцянками для Польщі, але, з іншого боку, радили йому цілком протилежне — підатися під владу Олексія Михайловича: "Що ж до Москви, — писав Хмельницький ханові, — з якою ми вступили в дружбу, то ми це зро-

⁵⁴ ГАДА у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Татарський. — Картон 82. — Тека 21. — Док. 352 (лист кримського хана до польського короля, весна 1654 р.).

⁵⁵ Див. таку саму думку: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С. 587; Петровський М.Н. Нарисы історії України. — К., 1940. — Вип. IV. — С. 188; Зaborowski L.B. Русская и польская дипломатия и "восточный вопрос" накануне и на первом этапе войны между Россией и Речью Посполитой (1653 — начало 1655 г.) // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма (Резюме докладов Кишиневского симпозиума 1973 г.). — Кишинев, 1973. — С. 183; Senai Hadıy Mehmed. Historia Chava Islam Gereja III. — W., 1971. — S. 144 (коментар З.Вуйціка).

били згідно з порадою вашої царської милості⁵⁶. "І ми за радою хана й.м. та їх м., н.м. панів, — це з листа до візира, — склали братерство і приязнь з Москвою"⁵⁷. Мало того, подібні кроки були зроблені також і в московському напрямку ще наприкінці літа — на початку осені 1653 р. Тоді на прийомі царських послів Д.Хом'якова і Є.Клочкова кримський візир заявив про бажання татар не тільки бути у дружбі з Олексієм Михайловичем, але й разом наступати на Річ Посполиту⁵⁸. Те, що у квітні хан докоряв козацькому послові в Криму, ніби Хмельницький піддався Москві без його відома⁵⁹, цілком ясно показує, що наведені в листах гетьмана розмови з татарськими достойниками проходили в неофіційній програмі переговорів.

Сам факт підданства України Москві не був сприйнятий в ордах однозначно. Як тільки у Східній Європі розійшлися новини про рішення Переяславської ради, то справа подальшої долі татарсько-українського союзу вийшла на перше місце не тільки в міжнародних відносинах цього регіону, але й у самому внутрішньому розвитку ханства. Зрозуміло, що козакам дуже залежало на тому, щоб не допустити польсько-татарської коаліції. Для них залишалося невідомим, як у Бахчисараї сприймуть нове підданство Війська Запорозького. Московський посол в Україну В.Бутурлін просив

⁵⁶ ДВХ. — Док. 243 (лист Б.Хмельницького до Іслам Гірея, 16 (26) квітня 1654 р.).

⁵⁷ Там же. — Док. 242 (лист Б.Хмельницького до Софієр Казі аги, 15 (25) квітня 1654 р.). Історики вже давно звернули на це увагу: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты // Костомаров Н.И. Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. ХІІ-ХІV. — С. 810 (текст листа); Буцинский П. О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — С. 185-186. З новіших праць: Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 53.

⁵⁸ Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. — М., 1954. — Вып. 2. — С. 10; Зaborовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 20; Він же. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г. — январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 310.

⁵⁹ АЮЗР. — Т. X. — С. 589.

Б.Хмельницького переконати Іслам Гірея, щоб ця подія не вплинула на розвиток зовнішньополітичного курсу Криму проти Речі Посполитої⁶⁰.

Московський уряд прийняв план українського гетьмана, викладений 10 (20) січня у Переяславі, про спільну війну проти ханства у разі утворення польсько-татарської ліги. У такій акції мали одночасно взяти участь запорозькі та донські козаки, астраханські, казанські татари, калмики⁶¹. Це було запропоновано також в одному з пунктів козацької чоловитної московському урядові на підтвердження привілеїв: "Якби татарська орда хотіла відступити, то треба на них наступати від Астрахані і від Казані; також і донським [козакам потрібно] бути готовими. А тепер, коли ми ще в дружбі між собою, їх не зачіпати"⁶². В усній формі таку пропозицію козацькі посли передали у березневому посольстві до Москви⁶³, на що Олексій Михайлович видав наказ донцям діяти залежно від ворожої або прихильної позиції хана⁶⁴.

Інше розпорядження царя робити донцям човни та-кож стосувалося небезпеки ворожої реакції Криму на рішення Переяславської ради⁶⁵. Зі свого боку, Хмельницький також шукав впливів на донців через різні по-сольства⁶⁶. Українська місія, котра відправилася у Крим 4 (14) лютого 1654 р., передала Ісламу Гіреєві відомості про загрозу для нього від донських козаків і калмиків⁶⁷.

Ще одна справа, котру козацька дипломатія мала розвинути у Бахчисараї, — відмовити хана від походу на Москву, обіцянного ним Янові Казимирові у грудневих

⁶⁰ Там же. — С. 243-244.

⁶¹ Там же. — С. 235-236.

⁶² ДБХ. — Док. 233 (пункти датовані 17 (27) лютого 1654 р.).

⁶³ АЮЗР. — Т. X. — С. 444.

⁶⁴ Там же. — С. 571; Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т. 2. — С. 108.

⁶⁵ РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 274. — Арк. 9-10 (наказ царя, березень 1654 р.).

⁶⁶ РДАДА. — Ф. 123: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. — Ст. 1655 р. — Од. зб. 2 — Арк. 8 ("расспросы" К.Устокасимова у Москви, котрий у жовтні був у Чигирині).

⁶⁷ АЮЗР. — Т. X. — С. 327, 344.

переговорах 1653 р.: "...щоб хан не ходив на государеву Московську державу, а стояв по своєму давньому договору проти польського короля з ним, гетьманом, заодно"⁶⁸. У цьому відчувається, як українські і московські політики боялися, що підданство Війська Запорозького Москві в очах бахчисарайського уряду буде рівнозначне розриву українсько-татарських зв'язків. Для подібних припущень існували підстави, і загальна опінія була саме такою. Це видно, наприклад, з донесення чернігівського воєводи Тишкевича у відомостях від його розвідників: "...той зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам і цілу Україну віддав у руки московського даря..."⁶⁹.

Пропольська політика бахчисарайського уряду нащтовхнулася на опір сильної проукраїнської орієнтації серед ординських мурз. До Польщі приходили вісті, щоб король не розраховував на лігу з татарами, котрі більше прихильні до Хмельницького⁷⁰. Такі новини з'являлися, зокрема, під впливом українсько-ногайських зв'язків. У січні – лютому 1654 р. ногайські улуси кочували між ріками Ворсклою і Пслом, недалеко від Омельника, Санжарова, Говтви, по степах на шівден до Кременчука⁷¹, під самим Чигирином у Чорному лісі⁷² та в інших, прилеглих до українського кордону, місцях. Свою зичливість гетьманові виявляв ногайський Мамет мурза: "...хоча й кримський хан з тобою не буде [воювати] проти ляхів, я тебе не покину і з тобою буду стояти"⁷³.

Тут же в українських політиков виділо ідею навернути ногайських татар до підданства Слєксієві Михайлло-

⁶⁸ Там же. — С. 235.

⁶⁹ Краків. Бібл. Чарторийських, відділ рукоп. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевіча). — Арк. 517 (лист Тишкевича, 1 березня 1654 р.). Друк.: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773.

⁷⁰ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Козацький. — Картон 42. — Док. 59 (репродукція листа від 1654 р., втраченого між 1938 і 1948 рр. Тут же пояснення охоронця фондів Я.Кервінської від 14 грудня 1948 р.).

⁷¹ АМГ. — Т. II. — Док. 564 (лист до кн. С.Шайсупова, 16 (28) лютого 1654 р.); — Док. 578 (лист миргородського полковника Г.Ліспицького, 11 (21) лютого 1654 р.).

⁷² АЮЗР. — Т. X. — С. 249 (розмова Хмельницького з московськими посланцями 12 (22) січня 1654 р.).

⁷³ Там же.

вичу⁷⁴. Це мало посіяти зерно внутрішньої війни в цілому Кримському ханству. У листі до полковника Григорія Лісницького Іван Виговський згадував, що така ініціатива виходила від самих ногайців: "...приїжджали в Чигирин ...ногайські люди з улусними своїми людьми і говорили, [ніби] ...і вони зі своїми улусами також хочуть бути під ...царською високою рукою в підданстві"⁷⁵. Кан-мамбет мурза, який їхав попри Корсунь, повертаючись з ясиром на свої кочовицька⁷⁶, також виявив бажання не розривати антипольської ліги. Він пропонував весною організувати спільній похід на Польщу⁷⁷. Про наміри ногайців дотримуватися українсько-татарського союзу доповідали у Москві козацькі послі Павло Тетеря і Самійло Богданович-Зарудний 13 (23) березня⁷⁸. Але коли справа доходила до конкретного вирішення, то, не зважаючи на таку активну зовнішню ініціативу ногайців, усе закінчувалося небажанням служити цареві. Так, у червні до ногайських мурз були відправлені Іван Пронський і Василь Герасимов, щоб привести їх під руку Олексія Михайловича, проте ця місія не мала успіху⁷⁹.

Іслам Гірей відчував сильний тиск від мурз, які наполягали на тому, щоб допомогти Б.Хмельницькому у боротьбі проти поляків, якщо той буде цього потребувати⁸⁰. Ногайці, однак, не чекали розпорядження хана, і на свій розсуд почали присилати загони до козацького

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ АМГ. — Т. Д. — Док. 584 (відомість з листа до Шайсупова, 18 (28) лютого 1654 р.).

⁷⁶ ДБХ. — Док. 231 (лист Б.Хмельницького до московських послів, 26 січня (5 лютого) 1654 р.).

⁷⁷ АЮЗР. — Т. Х. — С. 271 (лист І.Виговського, січень 1654 р.). У М.Грушевського див. думку про те, що Хмельницький спроведжував до Корсуня різні посольства, котрі він не хотів зводити з В.Бутурліним: Грушевський М. Вкaz. пр. — Т. IX. — Ч. П. — С. 777.

⁷⁸ АЮЗР. — Т. Х. — С. 444-445.

⁷⁹ РДАДА. — Ф. 127: Сношения России с ногайскими татарами. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 2 (відписка цареві, червень 1654 р.).

⁸⁰ АЮЗР. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 379 (відомості Івана Миколаїва, котрий був у Царгороді у 20-х числах березня 1654 р.).

війська. Особливо багато повідомлень такого змісту доходило до Польщі від молдавського воєводи Стефана Георгії⁸¹. Якраз у травні уракмамасі та уракмаметові мурзи перекочували з Криму поблизче до володінь Війська Запорозького. Іслам Гірей, відправляючи до них своїх гінців, робив спроби повернути їх назад. Але де йому не вдавалося, начебто, через небезпеку мурзам від калмиків⁸². "Богуслав Хотимський, — зустрічаємо у листі якогось пана Гжицького, — повідомляє від останнього дня квітня, що Хмельницький, з'єднавшись із Ногайською ордою татар та іншими, вже в тих днях переправився через Дніпро, відправив кілька полків і закликав Буджацьку орду проти нашого війська"⁸³. З кореспонденції господаря Стефана, крім того, видно, що окремі полковники мали з'єднатися з Буджацькою ордою⁸⁴. Можна, отже, думати, що деякі татарські загони, під владні Кримові, воювали на українському боді під час польського наступу Станіслава Потоцького в Україну весною 1654 р. З московської реляції вольнівського розвідника Олексія Міневрі дійсно довідуємося про участь якогось мурзи з ногайськими татарами у боях під Уманню, котрого вістуни розвідника зустріли у степу з ясиром⁸⁵. Польський посол у Криму М.Яськульський на аудієнції в Іслам Гірея оскаржував присутність цих загонів, котрі, мовляв, приходили до козаків самовільно. У цьому відчувається нотка докору ханові, але обережна,

⁸¹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 39, 40 (листі С.Георгії до С.Потоцького, 23 і 24 квітня 1654 р.). Листвання С.Георгії з цієї колекції Коронного архіву майже повністю видане М.Кордубою та І.Корфусом: Жерела. — Т. XII. — Док. 389, 370; *Corpus I. Documente privatoare la istoria României culese din arhivele polone* (Seculul al XVII-lea). — Бucureşti, 1983. — Dok. 155, 156.

⁸² РДАДА. — Ф. 127. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 41 (відписка астраханських воєвод у Москву про відомість ногайських посілів від Араслан бека, 25 травня (4 червня) 1654 р.).

⁸³ ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 180/ІІ. — Арк. 693 (лист від 18 травня 1654 р.).

⁸⁴ Жерела. — Т. XII. — Док. 389; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 155.

⁸⁵ АМГ. — Т. II. — Док. 805 (відомості від 29 травня (8 червня) 1654 р.). Реляцію, однак, треба сприймати не без застережень: "...а тот полон имали те татарове в городе Умани по повелению Богдана Хмельницкого за то, что того городка черкасы тебе, государю, креста не целовали и отложились к ляхам".

щоб вона не вплинула на хід переговорів: "...попри відомість хана й.м., покликавши собі немалу кількість орди, [козацький гетьман] воював державу й.к.м-ті..."⁶⁶.

На підставі листів Б.Хмельницького до Іслам Гірея і Сефер Казі аги від квітня 1654 р. М.Грушевський висунув думку, що перед відправкою посольства Семена Савича до Криму, попередні взаємини України з татарами складалися відносно прихильно з боку хана⁶⁷. Це, напевно, був наслідок скрутного становища, в якому опинився бахчисарайський уряд через діяльність опозиційних мурз. На жаль, є дуже мало відомостей про лютнево-березневі посольства козаків до татар. В одному рукописі, де якраз мало б ітися про них з інформації якогось розвідника, улусного чоловіка з Малого Ногаю, на превеликий жаль, не зберігся архівний аркуш⁶⁸. Відомо, що одними з перших гінців Війська Запорозького до Криму були у лютому якісь Лукіян та Афанасій⁶⁹. Їхня місія достеменно не вивчена, але під час відпускої аудієнції у Бахчисараї їм було наказано передати Б.Хмельницькому, щоб гетьман прислав інших повноважених послів⁷⁰. У наукових дослідженнях і досі немас чіткості, чи наступне посольство після Афанасія та Лукіяна було тим, що його очолив полковник С.Савич у квітні, чи у проміжку між ними було ще якесь інше. Так, наприклад, Л.В.Заборовський вважає, що перше посольство, відправившись 14 лютого, прибуло у ханську столицю 7 березня. Воно, згідно з істориком, було відпущене

⁶⁶ Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. — №. 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 001). — Арк. 483 (лист М.Яскульського з Криму, 2 травня 1654 р.); *Grabowski A. Ojczyste spominki.* — Krakow, 1845. — Т. I. — С. 135.

⁶⁷ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. П — С. 891.

⁶⁸ РДАДА. — Ф. 127. — Оп. 1. — Стов. 1. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 52.

⁶⁹ ЦНБ НАН України. — П. 15425-15427. — Арк. 17 (статейний список С.Ледижанського та О.Огеркова). У літературі про це див.: Заборовський Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 40, 48; Він ж. Кримский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — сороки 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII в. — М., 1970. — С. 66-88; Смачук В.А., Степан'юк В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 380.

⁷⁰ ЦНБ НАН України. — П. 15425-15427. — Арк. 10.

близько 29 березня⁹¹. Наступна місяця була відправлена з Чигирина 20 квітня⁹². Треба зауважити, що з Чигирина до Бахчисараю можна було доїхати за тиждень⁹³, тому, вийшовши 14 (24) лютого, як у Л.В.Зaborовського, Афанасій та Лук'ян мали б приїхати у Крим раніше, ніж 7 березня. З цієї причини, думка українських вчених, що наприкінці лютого ст.ст. 1654 р. повинні були з'явитися у Крим ще якісь гінці від Війська Запорозького, видається більш прийнятливою⁹⁴.

Історики дуже часто лише побіжно згадують, що в перших переговорах між козаками і татарами 1654 р. Богдан Хмельницький добивався присяги Іслам Гірея на вірність старому союзові⁹⁵. До цього козаків спонукало те, що під Кам'янцем-Подільським король не видав ніяких привілеїв про підтвердження зборівських пунктів, і з другого боку, — кривди, що Україна зазнала від татар, котрі поверталися додому з ясиром. "Те, що ми через наших попередніх послів нагадували про відновлення присяги, — писав гетьман у листі до Іслам Гірея 16 (26) квітня, — мусило статися не з моєї волі, але з волі всього нашого війська. [...] Але тепер, коли ви своєю нерозривною присягою переконали нас у незмінній ласці вашої царської милості, вельми дякуємо за це вашій царській милості..."⁹⁶. Це є свідчення, що перед квітнем 1654 р. така присяга (або, принаймні, якесь запевнення у дружбі) дійсно була складена в Криму представникам Війська Запорозького.

Можна тільки здогадуватися, які умови хан ставив козакам під час підтвердження українсько-татарського

⁹¹ Зaborовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 40.

⁹² Він же. Кримский вопрос... — С. 273, прим. 27.

⁹³ Російський посол К.Устокасимов, наприклад, був відпущенний з Чигирина 14 (24) листопада і прибув у Бахчисарай 20 (30) числа того ж місяця 1654 р.: РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Ст. 1655 р. — Сд. зб. 2 — Арк. 5 ("расспросы" К.Устокасимова).

⁹⁴ Смолій В.А., Степанчиков В.С. Вказ. пр. — С. 362.

⁹⁵ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 800 (прим. 1).

⁹⁶ ДВХ. — Док. 243. У літературі про цю присягу, крім наведеного місця у М.Грушевського, див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты. — С. 609; Зaborовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48.

союзу. Там мусила бути пропозиція Іслам Гірея розпочати спільний похід проти Москви. Про це він домагався від Б.Хмельницького у кількох посольствах. "...захоче кримський цар їх [козаків] кликати на інші держави, — повідомляли московські послі 26 лютого (8 березня) про козацько-кримські переговори, — і вони, козаки, до нього, [кримського] царя, готові йти на допомогу..."⁹⁷. 18 (28) березня Іслам Гірей сам говорив про те, що він хоче з козаками і польським королем вирушити походом на Москву⁹⁸. Український уряд, однак, рішуче відмовляв у цьому, запевняючи, що козаки зустрінуть татар за Перекопом і поб'ють, якщо орди вийдуть проти Олексія Михайловича⁹⁹.

Але попри зовнішню прихильність і укладання певних домовленостей між козаками і татарами, перші новини про підданство України Росії зустріли вороже у Бахчисараї. На початку лютого їх привіз ногайський Указ мурза, котрий кочував поблизу козацьких володінь¹⁰⁰. Дуже правдоподібно, що такі відомості сприймалися Іслам Гіреєм як вимушений і тимчасовий політичний акт з боку Б.Хмельницького¹⁰¹. Тим не менше, коли приїхали українські гінці, хан "...розсердився на [них]..., хотів їх стратити смертю"¹⁰². Через це відомість про негативне ставлення Іслам Гірея до полковника С.Савича, котрий прибув у Бахчисарай на-

⁹⁷ ЦНВ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 17-18 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

⁹⁸ Там же. — Арк. 18.

⁹⁹ Там же. — Арк. 18-19.

¹⁰⁰ ЦНВ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 41 (статейний список московських послів Хетунського та Фоміна). Санін Г.А. Вказ. пр. — С. 49; Смалій В.А., Степанков В.С. Вказ. пр. — С. 360; Заборовский Л.В. Крымский вопрос... — С. 287.

¹⁰¹ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48.

¹⁰² ЦНВ НАН України. — П, 15425-15487. — Арк. 18 (про козацьке посольство перед 19 (20) березня 1654 р.). У А.А.Новосельського див. думку про те, що у березні в Криму отримали перше офіційне повідомлення від Б.Хмельницького про Переяславську раду: Новосельський А.А. Вказ. пр. — С. 20. Твердження Г.О.Саніна, що це сталося у квітні під час дипломатичної місії С.Савича, видається хибним: Санін Г.А. Вказ. пр. — С. 49, 51.

прикінці квітня — на початку травня 1654 р., не була несподіваною для чигиринських урядовців¹⁰³. М.Грушевський натомість вважав, що С.Савичеві довелося відповідати на питання, поставлені попередніми посольствами перед ханом, про українсько-московський союз, московсько-польську війну та ін. Цим, на думку вченого, пояснюється така швидка зміна позиції кримського уряда¹⁰⁴. Однак, річ у тім, що всі ці справи не виникли раптово, і погляд Іслам Гірея та Сефер Казі аги на них мав виробитися ще перед першими посольствами від Б.Хмельницького.

Те, що антимосковська політика хана була найрішучіше виявлена козакам у посольстві С.Савича, не є свідченням, ніби татари перед тим не мали свого категоричного переконання про ставлення до козаків і Москви. У переговорах з Україною протягом лютого-березня 1654 р. хан і візир відтягували час, навіть за рахунок складеної присяги козакам. Причиною такої проволоки слід вважати не тільки опозицію окремих мурз до укладання татарсько-польської ліги. І не тільки новини про азовських та донських козаків, котрі мали вийти на море¹⁰⁵ (хоча цей останній момент був настільки важливий для Іслам Гірея, що він наказав поставити кораблі на морському узбережжі у тих місцях, звідки можна було сподіватися походу¹⁰⁶). Річ у тім, що татарам потрібно було дочекатися урядового посольства від Речі Посполитої з офіційною реакцією на події в Україні, з конкретними пропозиціями та умовами укладання майбутнього союзу. Гіпотетичні міркування хана і візира про те, як Польща мала діяти в нових умовах, що виникли після Жванця, не могли бути підставою для розриву дипломатичних відносин з Україною, або, принаймні, для такої поведінки, яка була допущена пе-

¹⁰³ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 880; АЮЗР. — Т. X. — С. 502 (переказ реалії про переговори С.Савича в Криму).

¹⁰⁴ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 801.

¹⁰⁵ Там же. — С. 888.

¹⁰⁶ ЦНВ НАН України. — П. 15425-15487. — Арк. 10-20 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

ред С.Савичем¹⁰⁷. З іншого боку, треба також зважити і на твердження В.Смолія та В.Степанкова, що негативна реакція візира та хана на місію С.Савича була викликана тим, що в Криму союз Б.Хмельницького і московського царя перестали тлумачити, як тимчасове явище¹⁰⁸.

Для обговорення питань, пов'язаних з утворенням польсько-татарської коаліції, 3 квітня до Бахчисараю прибув коронний стражник, посол Мар'ян Яськульський¹⁰⁹. Перед відправкою цієї місії поляки були стур-

¹⁰⁷ Ця думка висловлювалася вже побіжно в науці: Заборовский А.В. Крымский вопрос... — С. 268; Він же. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48.

¹⁰⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. пр.— С. 376-377.

¹⁰⁹ "...mi przyszedł we Czwartek po Wielkiejnocy stając w Bakczysaraju, gdzie zaraz nazajutrz mialem u Wezyra audiencję..." (*Grabowski A. Op. cit.* — Т. I. — S. 131 (посольська реляція з Криму)). 1654 р. Великдень за григоріанським календарем припадав на 5 квітня. Відповідно, четвер — на 9 число. В історіографії, натомість, прийнята дата 7 квітня як в'їзд польського посла в Бахчисарай: *Kubala L. Op. cit.* — S. 135 (прийомом М.Яськульського у візира на другий день після приїзду посла — 8 квітня); Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 887; *Baranowski B. Op. cit.* — S. 461; Заборовский А.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 66, прим. 94; у Г.О.Саніна дата в'їзду визначена на 20 березня (8 квітня) (*Санин Г.А. Вказ. пр.* — С. 51 (М.Яськульський хибно названий Яном)); Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. пр.— С. 378 ("Наприкінці березня" ст.ст.); *Podhorodecki L. Chancery Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w.* — W., 1987. — S. 188. У листі С.Георгіци до канцлера С.Корицінського хибна дата 13 або 14 квітня (Жерела. — Т. XII. — Док. 382; *Corfus I. Op. cit.* — Док. 151). М.Кордуба поправляє квітень на березень, що не покращує справу (див. примітку у "Жерела..." до вказаного документу). Багато неясного у Ю.Мицька: місія М.Яськульського з інструкцією від 20 лютого увінчалася тим, що у березні був укладений польсько-татарський договір у Варшаві, куди Іслам Гірей відправив свого посла Сулейман агу. Одразу за цим, згідно з автором, М.Яськульський знову був відправлений у Крим (березень-квітень), щоб виробити "основну" стадію договору. Це не відповідає дійсності: Мицьк Ю.А. О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. — Днепропетровск, 1989. — С. 43. Про укладання угоди у березні див. ще: Він же. Нововиявлений лист Мухамед Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 72. Історик покликався на: ДОВ. — Док. 293 (тут публікований чернівецький договір між Річчю Посполитою і Кримським ханством, датований упорядниками: "1654 г., на раніше марта"). Побіжний аналіз деякої літератури про дату приїзду М.Яськульського в Бахчисарай див. у докторській дисертації В.-С.Черевка. Поза іншим, автор пише, що в окремих списках посолської реляції М.Яськульського з Криму замість "...mi przyszedł we Czwartek po Wielkejnocy stając w Bakczysaraju...", є віторок, і тоді справді

бовані, як уже згадувалося, невизначеністю стосунків Речі Посполитої і Кримського ханства, не знаючи, куди буде скерований похід Іслам Гірея. Інформація, яку коронний стражник привіз ханові, стала головною причиною різкої зміни в гірший бік урядової політики Криму щодо України. Саме після приїзду М.Яскульського Іслам Гірей писав Янові Казимиру: "...Під Кам'янцем ми погодилися з вами, і стільки ми укладали і трактували, що незма ...можливості змінити тих укладів і трактатів. З нашого боку відправлений гінець, щоб отримати остаточну відповідь від дніпрових козаків. [...] Якщо ж, не зірвавши з Москвою, [вони вам] залишаться ворогами, то всі ваші неприятелі стануть також нашими"¹¹⁰. При цьому повідомляв, що в Акермані (Білгороді) стоїть сорок-п'ятдесят тисяч татарського війська, котре протягом тижня може вирушити і з'єднатися з польським. "Якби треба було ще більше, — писав хан, — знайте, що і ми самі зі стотисячною армією готові"¹¹¹.

Окрім повідомлення про підданство України Москві М.Яскульський приїхав з конкретним військовим планом спровадити головну силу татар на Москву, а коронному військові вислати на допомогу тільки 12 тисяч чоловік¹¹². Це свідчить, що уряд Речі Посполитої, який робив свої перші кроки у напрямку формування ліги з татарами, остерігався присутності великої кількості орд у своїх землях, і загалом ставився до такої ліги насторожено. Зручніше було розподілити війну на два фронти,

випадає день приїзду на 7 квітня: *Czerewko W.-S. Przebieg działań wojskowych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області.* — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 029. — Арк. 89, прим. 3. Дві рецензії на дисертацію: *Andrusiak M. [рец. на:] Włodzimierz Semeu Czerewko "Wojna Chmielnickiego z Rzecząpospolitą w latach 1654-1655" // Там же.* — Оп. 11. — Спр. 2065. — 6 арк.; *Lukaszewski A. [рец. на:] Czerewko [W.-S.] Wojna Chmielnickiego z Rzpolitą w r. 1654 i 1655 // Там же.* — Спр. 2120. — Арк. 1-13.

¹¹⁰ *Soysal Zihni A. Op. cit. — Dok. 18* (лист хибно визначений датою перед 18 квітня 1654 р.).

¹¹¹ Там же.

¹¹² Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 691). — Арк. 483-зв.; *Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka.* — W., 1853. — Т. II. — С. 163; *Grabowski A. Op. cit. — T.I.* — С. 135.

операції на кожному з яких мали розгорнатися власними силами. Але татари не хотіли починати бойові дії на московській території без підтримки Речі Посполитої, передбачаючи, що польська дипломатія могла б залишити їх у скрутну хвилину наодинці проти сильного ворога¹¹³.

Попри це, місія М.Яськульського досягнула своєї мети — хан задекларував бажання вступити з Польщею в лігу проти Москви, хоча й домагався від короля не наступати на козаків, доки не з'ясується їхня остаточна позиція. Звідомлення М.Яськульського з Криму було таким, що хан випускає на волю багатьох бранців ще від Корсунської битви 1648 р. і "їде на війну до Москви, а до Хмеля послав, щоб впав до ніг короля й.м. і спільно з ним вирушив до Москви, а московських воєвод щоб відіслав з України до нього [до хана], погрожуючи, що якби того не зробив, то спільно з нашим військом його знese"¹¹⁴. Таке рішення Іслам Гірей прийняв на спільній нараді кримських султанів, бейів, агів, мурз та іншої старшини, яка відбулася у зв'язку з приїздом коронного стражника. На прощальній аудієнції з Яськульським 31 квітня візир про все це повідомив: "...з [козацькими] послами пошлемо нашого посла з тим, щоб [вони] покорилися й.к.м., віддали [йому] Україну і самі спільно з нами йшли на Москву"¹¹⁵.

Місія М.Яськульського, можливо, остаточно визначала сфери впливу Польщі та Криму у новій кампанії проти Олексія Михайловича і майбутній поділ Московської держави. Ще раніше у грудні 1653 або на початку 1654 рр. Іслам Гірей спокушав короля можливостями захоплення московського престолу: "Напружте сили, —

¹¹³ Про такі плани у поляків і реакцію татар на них див. у Л.В.Заборовського: *Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция...* — С. 44, 50.

¹¹⁴ ГАДА у Варшаві. — Архів публічний Потоцьких. — Сигн. 9. — Т. III. — Арк. 207 (з листа королівського секретаря Мартина Авіловського, 5 червня 1654 р. зі Львова); ЛНВ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 1848/1. — Арк. 81.

¹¹⁵ Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф., — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 901). — Арк. 483-зв.; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. I. — С. 135.

писав хан. — Дотепер така нагода не випадала нікому в руки. Станете господарями такого великого краю. Та служба [наша] відбудеться перш за все для вас. За ласкою великого Бога, якщо закінчите ту справу, московський трон попаде у ваші руки...¹¹⁶ Однак, реальні розрахунки Яна Казимира не сягали так далеко, щоб відчувати в собі силу і можливість відродити часи початку XVII ст. Але, принаймні, Україна й далі мала належати до складу Речі Посполитої.

Іслам Гірей, натомість, мав великі надії на визволення Казані, Астрахані і "тамтешніх мусульманських народів", плануючи запровадити у них верховенство Кримського ханства. Французький автор XVIII ст. пише, ніби король брав на себе зобов'язання не складати зброї до тих пір, поки Астраханське ханство не опиниться у руках Іслам Гірея¹¹⁷. Ця відомість показує вже результат квітневих переговорів М.Яськульського в Криму, або пізніших, червневих, — Сулейман аги у Варшаві: опосередковане свідчення, що спільні зобов'язання між польською Кореною і ханством, не зафіксовані на папері, могли існувати.

Корені політики Криму середини XVII ст., скерованої на завоювання східних орд, мали глибоке історичне підґрунтя. Від початку XV — протягом XVI ст. кримські хани претендували на роль спадкоємців золотоординської спадщини¹¹⁸. У 1521 р. в Казані запанував претендент з династії Гіреїв, майбутній кримський хан (1532-1551), Сагіб Гірей¹¹⁹. Цю ситуацію хотів використати кримський хан Мехмед Гірей I (1515-1523). Щоб мати більший вплив на Казанське ханство, він задумав здійснити влітку 1521 р. великий похід на московського царя. При цьому Мехмед Гірей намагався заручитися союзницькими підтримками Польської Корони і Великого

¹¹⁶ Soysal Zihni A. Op. cit. — Dok. 15.

¹¹⁷ Шерер Н.-Б. Вказ. пр. — С. 211. Про це див ще у прим. 233.

¹¹⁸ Inalcık H. Giray // Encyclopedia of Islam. — Leiden (2 Ed.). — P. 1113; Іналджик Г. Воротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османі та піднесення Російської імперії (пер. О.Галенка) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя діпортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 116-121.

¹¹⁹ Tam же; Fisher A.W. Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — P. 40, 42-43.

князівства Литовського¹²⁰. Протягом дального часу XVI ст. не раз організовувалися татарсько-османські походи на Кавказ, до Астрахані і т.п. Тут згадаю, наприклад, походи кримського хана і черкесів у середині XVI ст.¹²¹, зруйнування Терського городка за панування султана Селіма II (1566-1574) у 1569 р.¹²² і т.п. Такі ж кампанії з Криму організовувалися у XVII ст., наприклад, 1609 р. на Закавказзя до Грузії¹²³ та ін.

Як бачимо, у 1654 р. Іслам Гірей проводив свою діяльність за такою ж схемою, як і його попередник Мехмед Гірей I, шукаючи антимосковських союзників у Речі Посполитій. У цьому проявляється спадковість і традиційність бахчисарайського уряду у виробленні основних напрямків міжнародної політики Кримського ханства.

Іван Виговський говорив, що Іслам Гірей справді мав намір робити похід на Астрахань і Казань¹²⁴. Такі відомості в українському уряді були від татар. Ногайський Серклан мурза, наприклад, говорив козакові Дмитру Матвіїву, що кримський хан наказав ногайцям іти на Московську державу, як тільки вони переправляться через Дніпро¹²⁵. Олексій Михайлович, зі свого боку, по-переджав белевського воєводу, що Іслам Гірей збирається виступити на пограничні землі, а потім — до Москви¹²⁶. "А з українних міст воєводи писали до мене не один раз, — читаємо у відписці белевського воєводи, — що татари приходять війною із твоїм государеві окраїни"¹²⁷. У реляції астраханських воєвод цареві повідомлялося те саме з новин, отриманих у Кабарді¹²⁸. Воєвода

¹²⁰ Грушевський М. Вказ. пр. — К., 1895. — Т. VII. — С. 29.

¹²¹ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века / Отв. ред. Б.Б.Пиотровский. — М., 1988. — С. 317.

¹²² Там же. — С. 317, 318.

¹²³ Багратиони В. История царства Грузинского / Пер. с грузин. Н.Накашидзе. — Тбилиси, 1970. — С. 50-51.

¹²⁴ АЮЗР. — Т. X. — С. 597 (розмова І.Виговського з Т.Порфир'євим, 10 (20) травня 1654 р.).

¹²⁵ Там же. — С. 591.

¹²⁶ РДАДА. — Ф.210. Ставпці Сівського столу. — Од. зб. 158. — Арк. 43 (відписка белевського воєводи до царя).

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ РДАДА. — Ф.127. — Оп. 1. — Ставп. 1854 р. — Од. зб. 1. — Арк. 29.

Василь Шереметєв отримав інформацію від яблоновського воєводи Ромодановського, що Іслам Гірей вже вийшов з Криму і стоїть на Овечих Водах¹²⁹. Татарських військ сподівалися під Воронежом¹³⁰. Сам В.Шереметєв очікував похід хана проти Москви на літо¹³¹.

Тут доречно простежити, як Іслам Гірей намагався залиучити до московської війни мусульманські і кочові народи, під владні Росії, спонукаючи їх до спільногого виступу. Треба зауважити, що його спроби використати ці народи у своїй політиці, не були новими. Так, наприклад, 1653 р. в Азові з'явилися два кримські султани, які збиралися піти в Кабарду для завоювання Терського городка¹³². Тоді ж кримські агенти намагалися підняти кабардинців на цю акцію¹³³. У молдавській кампанії 1653 р. у кримському війську були мурзи Великого і Малого Ногаю зі своїми татарами, а також загони кавказьких горців¹³⁴. Відомі також проекти Іслам Гірея у 1653 р. використати 40 або 50 тисяч калмиків у молдавському поході, про що говорив на зборах у Криму турецький чауш Ахмед ага¹³⁵. Не виключено, правда, що ця інформація могла бути сфальшована турецьким урядом, щоб кримський хан не боявся калмицьких нападів під час свого походу.

Наприкінці березня 1654 р. до Криму прибули посланці від азовського князя і розповіли про небезпеку від донських козаків¹³⁶. У переговорах з азовцями Іслам Гірей міг зачіпати справи військових загонів азовських

¹²⁹ РДАДА. — Ф.210. Стovпці Сівського столу. — Од. зб. 355. — Арк. 62 (лист яблоновського воєводи від 9 (19) червня 1654 р.).

¹³⁰ Там же. — Арк. 99 (лист Ромодановського до Шереметєва).

¹³¹ Там же. — Арк. 201 (відписка В.Шереметєва і В.Бутурліна до Олексія Михайловича, липень 1654 р.).

¹³² Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — М., 1958. — С. 51.

¹³³ Там же.

¹³⁴ Грушевський М. Вкaz. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 881.

¹³⁵ Смирнов В.Д. Кримское ханство под верховенством Османской Порты... — С. 559.

¹³⁶ ЦНІЕ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 19-20 (статейний список С.Ладиженського та О.Старкова).

татар для кримців у поході проти Москви — про такий загін азовського війська в 300 чоловік є відомість від 24 травня (3 червня)¹³⁷.

Підтримувалися також зв'язки з казанськими і астраханськими татарами, куди кримський хан відправив своїх гінців, підбиваючи до повстання¹³⁸. Зі свого боку, астраханські і казанські хани відповідали взаємністю. До московських воєвод про це просочилася інформація від польського язика Лукаша Буновського: "Яскульський, стражник польний, був послом у Криму і бачив грамоту, писану від астраханських і казанських татар, щоб їх кримський хан визволив з неволі царської величності..."¹³⁹.

Особливого значення набирали кримсько-ногайські і кримсько-кабардинські відносини. Останні виходили поза вузькі інтереси України, Росії та Польщі, залишаючи ще й політику Персії та Османської імперії з їхніми претензіями на посилення своїх впливів на Північному Кавказі¹⁴⁰. "До черкесів, — доповідав М. Яскульський з Криму, — від яких ... був посол, хан відправив [свого гінця], щоб з ним [ханом] були готові [іти] на війну"¹⁴¹. На початку травня 1654 р. астраханські воєводи мали відомість від кабардинського вістуна, що Іслам Гірей посылав до Каракаєвого улусу, до Казаналл мурзи, мовляв, не відомо, з якою метою¹⁴². Такі ж гінці були скеровані і в

¹³⁷ АМГ. — Т. II. — Док. 603 (грамота Олексія Михайловича).

¹³⁸ Kubala L. Op. cіL — S. 137.

¹³⁹ РДАДА — Ф. 229: Малороссийский приказ. — Од. зб. 13. — Арк. 301 (допит Л. Буновського).

¹⁴⁰ Про вплив Криму на Кабарду у другій половині XVII ст. див.: Юшин П. Калмыки в борьбе с Турцией // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 106. У цьому ж випуску "Русского архива" — популярна стаття, що стосується кримсько-кабардинських взаємин: Фарфоровский С. Татары на Кавказе (по легендам кабардинцев) // Там же. — С. 260-261. Далі див. також загальний огляд праць з історії кримсько-кабардинських і кримсько-калмицьких відносин, а також впливу Росії на ці регіони.

¹⁴¹ Національна бібл у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 901). — Арк. 483-зв. (лист Яскульського від 2 травня 1654 р.); Grabowski A. Op. cіL — T.I. — S. 137.

¹⁴² РДАДА — Ф. 127. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 8-а.

Малий Ногай до Араслан бека¹⁴³. У відповідь кабардинці і ногайські татари (Кара мурза та інші, "...які з Араслан беком мурзою разом кочують") спроваджували своїх людей у посольстві до Криму¹⁴⁴. Згаданий Казаналп мурза послав до Іслам Гірея якогось Айтек мурзу, котрий повернувся разом з новими кримськими гінцями¹⁴⁵. Поза іншим, як доповідали астраханські розвідники, кабардинський Надруз мурза просив у Іслам Гірея, "...щоб до нього кримський цар прислав царевича і своїх військових людей для охорони його, Надрузових, улусів від приходу калмицьких людей. І кримський цар, — читаємо далі, — хоче до Надруз мурзи прислати свого сина царевича з кримськими військовими людьми...", а тим часом у Кабарду їде якийсь Алі ага з царицею (!) для збору ясаку. І при тих же астраханських розвідниках цариця зібрала 130 чоловік черкеського ясиру, окрім різної зброї¹⁴⁶. Взагалі на цього Надруз мурзу Іслам Гірей покладав великі надії, щоб він був "...над всіма ...[ханськими] людьми (на Кавказі? — Я.Ф.) великим полководцем"¹⁴⁷. Тому Араслан бек ногайський застерігав астраханських гінців, котрі мали царську грамоту до Надруз мурзи, не їхати в Кабарду, "...тому що, як тільки ви до нього приїдете, то він, Надруз мурза, з го сударевим ділом пошле вас одразу до кримського царя"¹⁴⁸.

Подібні новини турбували астраханських воєвод і самого царя, який 12 (22) червня 1654 р. видав розпорядження воєводам перешкоджати ногайсько-кримським взаєминам¹⁴⁹. У зв'язку з цим, важливо було перевести

¹⁴³ Там же. — Арк. 30 (посольство до Араслан бека); — Арк. 29 (посольство в Кабарду).

¹⁴⁴ Там же. — Арк. 18-17 (лист черкеського мурзи в Астрахань, 19 (29) червня 1654 р.).

¹⁴⁵ Там же. — Арк. 11 (відомість астраханських воєвод від черкеського Муцал мурзи, 4 (14) червня 1654 р.).

¹⁴⁶ Там же. — Арк. 39-40 (реляція воєводам астраханських розвідників у Кабарду, 23 травня (2 червня) 1654 р.).

¹⁴⁷ Там же. — Арк. 53 (реляція астраханських послів у Малий Ногай Михайл Зверовщикова і Василя Михайлова).

¹⁴⁸ Там же. — Арк. 60.

¹⁴⁹ Там же. — Арк. 12.

ногайських татар на кочовища з кримського боку на ногайський, про що також наказував Єлексій Михайлович у тій же грамоті, знаючи плани Іслам Гірея прийти під Астрахань. Ногайські ж мурзи всіляко відмовлялися переходити кочувати з кримського боку. "Супроти твого государевого указу, — писали астраханські воєводи в Москву, — з кримського боку на ногайський тих їхніх улусних людей ...ніяким чином перевести не можна, тому що у них хитання і великий поговір, ніби їм під Астраханню у зимовий час від приходу калмицьких людей бути не можна"¹⁵⁰. І навіть більше. Перейшовши на кримський бік, ногайці хотіли йти далі під Крим у Казнів улус, "зраджуючи" шерті цареві¹⁵¹. Через таку загрозу повністю втратити свій вплив над ними, астраханські воєводи посилали до ногайців військову залогу на чолі зі стрілецьким головою, а пізніше — підкріплення до цієї залоги: "Якщо ногайські улусні люди, — писали воєводи, — зраджуючи тобі, государеві, підуть у дальні місця..., [то військо] почне з ними бій"¹⁵². Поза іншим, їм також заборонялося іти на кочовища під Терек¹⁵³ — чи не тому, що у Москві остерігалися несподіваного нападу на це місто?

До ногайців і у Кабарду, менш залежну від Москви, воєводи відправляли різних вивідувачів, у тому числі і черкеських мурз, зокрема, щоб довідатися про зв'язки Іслам Гірея з Казаналл мурзою¹⁵⁴. Черкеcький князь Муцал відправляв своїх людей у Кабарду і був одним із інформаторів для воєвод¹⁵⁵. Він служив у Терському городку, як і його батько Сунчалай Англичов і син Каспурлат Муцалович¹⁵⁶.

Ногайський Араслан бек змушений був дізяльніше звітуватися перед астраханськими послами за свої стосунки з Кримом, ніж кабардинські князі: "Від

¹⁵⁰ Там же. — Арк. 12-13.

¹⁵¹ Там же. — Арк. 15.

¹⁵² Там же. — Арк. 13,15.

¹⁵³ Там же. — Арк. 13.

¹⁵⁴ Там же. — Арк. 9.

¹⁵⁵ Там же. — Арк. 11.

¹⁵⁶ История народов Северного Кавказа... — С. 304, 338.

[кримського] царя до мене листа немає, — говорив він.
— До мене писав Сефер Казі ага, і той лист я до вас послав¹⁵⁷. Крім того, Араслан бек повинен був повідомляти воєвод прос кримські новини, відправляючи своїх вивідувачів у порубіжні степи¹⁵⁸.

Переклад згаданої грамоти від Сефера Казі аги до Араслан бека зберігся. Однак у ній немає нічого особливого — типове запевнення у дружбі і приязні¹⁵⁹. З неї видно, що ногайський мурза посылав у Крим Евлермек батира з листом, де висловлював свій жаль, що при ханові про нього зле говорять. Візир обіцяв поправити цю справу, рекомендуючи Іслам Гіреєві Араслан бека з позитивного боку. Відомості, однак, про головну частину кримсько-ногайських переговорів для нас залишаються недоступними: треба пам'ятати, що подібні речі передавалися, як правило, в усній частині посольської інструкції. Це не тільки з огляду на небезпеку для гінця від московської сторожі, але й також тому, що воєводи в Астрахані вимагали б від мурзи папери кримського посольства. Як ми бачили, Араслан бек дійсно передав урядникам лист візира.

Треба зауважити, що підґрунтам в Іслам Гірея для таких зв'язків була не тільки етнічно-релігійна спільність татар та інших народів, але також і політика самодержавної Москви до підкореного татарського люду, котра впроваджувалася не завжди лояльно. Траплялися, зокрема, окрім випадки насильного переведення татар з мусульманської на християнську віру¹⁶⁰. Це приводило до численних татарських повстань та виступів, зокрема у казанських провінціях. Щоб перешкоджати бунтам, Слексій Михайлович змушений був будувати там Закамську укріплена лінію і кілька фортець¹⁶¹.

¹⁵⁷ РДАДА. — Ф. 127. — Оп. 1. — Стovп. 1854 р. — Од. зб. 1. — Арк. 80.

¹⁵⁸ Там же.

¹⁵⁹ Там же. — Арк. 83-84.

¹⁶⁰ История Татарии в документах и материалах. — М., 1937. — С. 150 (чоловітна романівських татар цареві, 1647 р.).

¹⁶¹ Имамов В. Запрятанная история татар. — Набережные Челны, 1994. — С. 15.

Нелегкою також для Олексія Михайловича була мобілізація ногайців і кабардинців на війну з Річчю Пополитовою (на відміну, наприклад, від ярославських і романівських татар, які були покликані ще у грудні 1653 р.¹⁶²). Мурзи відмовлялися виставити своїх людей: "...[ми] присягали на Корані на тому, — писали вони, — що, як почуємо з усіх чотирьох боків якісь вісті та задуми, або якусь недружбу царя кримського, і про якусь недружбу вам, великому государю, і війну провідаємо, то нам ...[про це] повідомити, — а не на тому, щоб ...людей давати..."¹⁶³. Для кабардинців Олексій Михайлович видав такий наказ ще 5 (15) квітня 1654 р.¹⁶⁴ Інша мотивація, ймовірно, від татар, більш залежних від астраханських воєвод, полягала в тому, що як тільки Іслам Гірея почує про допомогу мурз московському військові, то він знищить їх "одним днем"¹⁶⁵. Тиск з Астрахані на мурз Малого Ногаю у цій справі відчувається дуже виразний, хоча у документах про нього відомостей немає. Якщо, наприклад, згаданий Араслан бек спочатку міг дозволити собі у тому, щоб відмовити зібрати на царську службу вісімсот чоловік¹⁶⁶, то пізніше він все ж виконав цю вимогу, мобілізувавши таку кількість війська, яка від нього вимагалася¹⁶⁷.

Загалом, подібна політика Іслам Гірея стосовно народів Малого Ногаю і Північного Кавказу мала деякий успіх. 19 (29) червня 1654 р. донський отаман Наум Васильів доносив воєводам у Валуйки, що вихідці-полонянини, приходячи на Дон, говорять, ніби "...кримський цар з усією кримською ордою, з ногайськими військовими людьми, з кабардинськими і темрюцькими черкесами в зборі у Криму, а хоче [хан] іти

¹⁶² РДАДА — Ф.131: Татарские дела. — Оп. 1. — Ст. 1053 р. — Од. зб. 2. — Арк. 1-4 (три грамоти царя з наказом романівським та ярославським мурзам бути у Вязьмі).

¹⁶³ РДАДА — Ф.127. — Оп. 1. — Ст. 1054 р. — Од. зб. 1. — Арк. 71, 70, 72, 73, 28.

¹⁶⁴ Там же. — Арк. 23.

¹⁶⁵ Там же. — Арк. 74.

¹⁶⁶ Там же. — Арк. 70.

¹⁶⁷ Також 800 чоловік: Там же. — Арк. 43.

війною під твоїї государеві міста, як поспіють на Русі жнива і сінокіс"¹⁶⁸. Для додаткових відомостей донці посилали за языками загони у Крим, Малий Ногай і Ка-барду¹⁶⁹.

У цьому ж напрямку підтримувалися контакти з калмиками: "Також калмицький посол був, — читаємо у згаданій реляції М. Яськульського від 2 травня, — укладаючи дружбу проти Москви"¹⁷⁰. Про нього розповідав у Чигирині С. Савич у розмові з московським послом Т. Порфир'євим: не знаючи завдання його місії, канівський полковник говорив, що цей калмицький старшина (тайша) їде до Магомедового гробу¹⁷¹. На-справді ж, калмики, традиційно буддисти, не могли поклонятися мусульманським святыням¹⁷². Греба відзначити, що калмики і кримські татари були давніми ворогами, і навіть на початку червня 1654 р., себто приблизно місяць після повідомлення М. Яськульського, між ними відбувались якісь зачіпки¹⁷³.

І московський цар, і український гетьман, котрий обіцяв послати до калмиків своїх гінців¹⁷⁴, надіялися залучити їх на свій бік у разі ворожої позиції Іслам Грея. Взагалі у попередній історії ці кочівники не раз використовувалися різними політичними силами для протидії Кримові. Так, наприклад, на початку 1653 р. польський уряд виношував плани посольства в калмицькі степи, щоб зробити диверсію у кримських ордах, від'єднавши

¹⁶⁸ РДАДА. — Ф. 210. Стovпці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 100 (відписка яблоновського воєводи Ромодановського цареві).

¹⁶⁹ Там же.

¹⁷⁰ Національна бібл у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібл ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 483-зв. А. Грабовський, друкуючи реляцію в "Ojczystych spominkach", користувався гіршим списком. Про калмиків там тільки непевна згадка: "Kumicki (?) iakże był poseł" (Grabowski A. Op. cit. — T.I. — S. 137).

¹⁷¹ АЮЗР. — Т. X. — С. 502 (реляція Т. Порфир'єва цареві).

¹⁷² Опнєва О. Д. [рец. на:] Бакаєва Е. П. Буддизм в Калмикии. Историко-этнографические очерки. — Элиста, 1994 // Україна в минулому. — Київ-Львів, 1996. — Вип. VIII (у видавництві).

¹⁷³ АМГ. — Т. II. — Док. 605 (реляція вольнівського розвідника О. Міневрі, 28 травня (7 червня) 1854 р.).

¹⁷⁴ АЮЗР. — Т. X. — С. 248-249.

татар від козаків¹⁷⁵. Не виключено також, що наприкінці 1653 р. Іслам Гірей відчував загрозу для Криму від калмиків, і це могло бути однією з підстав для кримського уряду, щоб укласти Жванецький мир, завершивши швидше кампанію, як розповідали татарські язиги¹⁷⁶. Інші джерела дійсно свідчать, ніби ще у листопаді того року калмики перезали кочувати на кримську територію зі своїми військами¹⁷⁷. Ці вістки, звичайно, мали б викликати у хана занепокоєння. Але калмицькі тайші не пішли проти кримських улусів, а навпаки, як було видно з реляції М. Яськульського, вступили з татарами в переговори¹⁷⁸. Виходить, їм потрібно було мати вагомі підстави, щоб зондувати спроби замирення зі своїм постійним і традиційним ворогом — Кримом — проти Олексія Михайлова.

Великі непорозуміння між калмиками і астраханськими воєводами виникали якраз наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. у питаннях торгівлі і кочових земель. Заборона воєводами торгівлі приводила до частих сутичок калмиків з російськими залогами і татарами, що кочували в астраханських степах¹⁷⁹, у першу чергу, ногайськими. Ми вже бачили, як через калмицьку небезпеку ногайці відмовлялися кочувати на своєму боці (тим більше коло Астрахані), а переправлялися у кримські степи, турбуючи царський уряд проблемою ногайсько-кримських взаємин. Астраханських урядників хвилюва-

¹⁷⁵ Abrahamowicz Z. The unrealized Legation of Kasper Szymański to the Kalmyks and Persia in 1653 // Folia Orientalia. — Kraków, 1971. — T. 12. — P. 2-23.

¹⁷⁶ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты... — С. 559.

¹⁷⁷ РДАДА. — Ф. 119: Сношения России с калмыками. — Оп. 1. — Ст. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 4-5 (відписка астраханського воєводи Івана Пронського в Посольський приказ, 29 квітня (9 травня) 1654 р.).

¹⁷⁸ Цікаво, що астраханський воєвода у своєму донесенні в Москву нічого не згадав про кримсько-калмицькі переговори (Там же. — Арк. 1-67). Це показує малу поінформованість московських урядників у цій справі в порівнянні з інформацією про Кабарду і Малий Ногай.

¹⁷⁹ Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50—80-х годах XVII века // Калмыцкий научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. — Элиста, 1980. — Вып. 1. — С. 55.

ло те, що наприкінці 1653 р. у калмицьких улусах були зібрані військові загони¹⁸⁰. У жовтні астраханський стрілець Кіндрат Осипов доповідав, що калмики "...и твои государевы изменники татаровя..." (!), чоловік з триста, збираються іти війною під Астрахань¹⁸¹. З цього також бачимо, що калмики впливали на залежних від Росії татар, але невідомо як — силою чи переконанням. Воєводи просили військової допомоги московських стрільців: якщо дар їх не надішле до Астрахані, то не можна буде захистити не тільки місто, але й довколишніх кочівників¹⁸². У січні 1654 р. воєводи розпочали переговори з Музаном, Мончаком та іншими калмицькими тайшами¹⁸³. І.Пронський піднімав питання підданства цареві, а тайші — розширення кочових територій і розвиток торгівлі: "З Музаном тайшею договір достеменно уклали на тому, що їм, тайшам, з усіма своїми калмицькими людьми бути у послуху під твоєю царською (титули) високою рукою...", а кочувати їм під Саратовом, Царицином та іншими містами. Калмицькі тайші та інша старшина в присутності російських повноважених послів мають "шерть учинити" у себе вдома, що не будуть нападати на московські порубіжні міста і обміняються полоненими¹⁸⁴. Потрібно було ще більше року, щоб калмики прийняли підданство Росії, а у лютому 1654 р. справа була далека до розв'язання, незважаючи на ді переговори: 26 лютого (8 березня) Мончак та Музан тайші роз'їджали по кримській стороні поблизу Астрахані, погрожуючи містові¹⁸⁵, і Мончак навіть робив

¹⁸⁰ РДАДА. — Ф.110. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 1 (відписка І.Пронського).

¹⁸¹ Там же. — Арк. 2.

¹⁸² Там же. — Арк. 3.

¹⁸³ Там же. — Арк. 13, 22.

¹⁸⁴ Там же. — Арк. 45, 49. Про полонених — Арк. 13, 49. Про поступки Росії калмикам у кочовищах див.: Пребраженская П.С. Калмыки в первой половине XVII века. Принятые калмыками (торгоутами и дербетами) русского подданства. Автор. дисс... к.ист.н. — М., 1903. — С. 13. Огляда проблеми кочових земель у калмиків: Вона ж. Из истории русско-калмыцких отношений... — С. 51-52.

¹⁸⁵ РДАДА. — Ф.110. — Оп. 1. — Стовп.1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 52.

деякі приступи під мури¹⁸⁶. Все це залишало ситуацію невизначену, стимулюючи калмиків до переговорів з бахчисарайським урядом.

Потрібно відзначити, що в російській і радянській історіографії непевність російсько-кабардинських і російсько-калмицьких відносин 1654 р., не говорячи вже про зв'язки Північного Кавказу і кочівників ногайських та калмицьких степів з Кримом, за незначним винятком, здебільшого делікатно замовчувалися або подавалися тенденційно. Головний акцент робився на подіях, коли Кабарда і Калмикія прийняли підданство Росії (Калмикія — 1655 р., Кабарда — 1550-ті — 1570-ті рр., а пізніше ще раз після Кучук-Кайнаджирського миру 1774 р.). З ранніх праць тут потрібно назвати анонімну статтю в "Отечественных записках"¹⁸⁷, статтю А.М.Позднєєва¹⁸⁸, П.Юдіна¹⁸⁹, оглядові матеріали у словнику Ф.А.Брокгауза та І.А.Ефрона¹⁹⁰, книжку В.Н.Кудашева¹⁹¹, з радянських — М.А.Полісвктора¹⁹², Г.Кокієва¹⁹³, М.О.Сміrnova¹⁹⁴, ко-

¹⁸⁶ Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений... — С. 57.

¹⁸⁷ З-в С.Н. Исторический обзор ставропольских крещеных калмыков и несколько данных о современном их состоянии // Отечественные записки. — 1844. — Т. 35. — Отд. II. — С. 27-28.

¹⁸⁸ Позднеев А.М. Астраханские калмыки и их отношение к России до начала нынешнего столетия // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1886. — Ч. 244 (март). — С. 147 [рец. на: Калмыки. Исторический очерк М.Новолетова. — СПб., 1884.].

¹⁸⁹ Юшин П. Вкз. пр. — С. 165-166.

¹⁹⁰ Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. — СПб., 1894. — Т. XIII. — С. 780-781 ("Кабарда", "кабардинцы"); — СПб., 1895. — Т. XIV. — С. 57-64 ("Калмыки", с.64 — детальний огляд літератури XIX ст.). У місці про напади калмиків на російські землі 1654 р. (с.58) відсутується вплив А.М.Позднєєва (порівн.: Позднєев А.М. Вкз. пр. — С. 147).

¹⁹¹ Кудашев В.Н. Исторические сведения о кабардинском народе. — Нальчик, 1901 (перерук з 1-го вид. 1913 р.). — С. 48.

¹⁹² Полісвктор М.А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифліс, 1932 — 54 с. Невелика за обсягом, але грунтова брошура з цінними коментарями.

¹⁹³ Кокієв Г. Русско-кабардинские отношения в XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. — 1948. — № 10. — С. 44-60. Ця праця найкраще відображає згадану тенденцію: від 1629 р. автор одразу переходить до історії XVIII ст. (с.56).

лективне узагальнююче дослідження з історії Кабарди, де наголошено на тому, що кабардинські мурзи брали участь у російсько-польській війні, проте, звичайно, замовчуються тертя, які існували між Москвою і Кабардою¹⁹⁵. Просултанське угруповання кабардинських мурз початку XVII ст. згадується в іншій колективній праці з історії народів Північного Кавказу, однак, в негативному контексті і з класовим притиском¹⁹⁶. Тут є відомості про кримських послів до кавказьких правителів, про агентів кримського хана і т.п., які вели в Кабарді "подрывную антирусскую деятельность"¹⁹⁷. Натомість, нічого немає про зворотні зв'язки — кабардинців з Кримом.

Про історію калмицько-кримських переговорів, але за 1656 р., є загадка у монографії М.Янчевського¹⁹⁸, у статті П.С.Преображенської¹⁹⁹. Нічого про це не говорить Т.І.Беліков²⁰⁰. Г.О.Санін у спеціальному розділі про відносини Росії та України з калмиками не тільки не пише про складні стосунки астраханських воєвод і калмиків наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. (як і про калмицько-кримські зв'язки того часу), але й зауважує, що у перші місяці після початку московсько-польської війни у взаєминах Росії з калмиками "...помітних змін не простежується"²⁰¹.

¹⁹⁴ Смирнов Н.А. Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI-XVIII вв. — Нальчик, 1948. — 120 с. Тут є спеціальний розділ "Происки турок и крымского хана в Кабарде", де про впливи Криму на кабардинських мурз у 1654 р. нічого не говориться (с.28-35). Він же. Політика Росії на Кавказе в XVI-XIX веках. — 244 с.

¹⁹⁵ История Кабарды / Отв. ред. Н.А.Смирнов. — М., 1957. — С. 48.

¹⁹⁶ История народов Северного Кавказа... — С. 335.

¹⁹⁷ Там же. — С. 335, 353.

¹⁹⁸ Янчевский Н. Колониальная политика на Дону торгового капитала Московского государства в XVI-XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1930. — С. 104 (автор використав джерела в основному з Новочеркаського архіву).

¹⁹⁹ Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений... — С. 65 (автор використала працю Н.Янчевського і матеріали з фонду 119 теперішнього РДАДА).

²⁰⁰ Беликов Т.И. Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины (XVII-начало XX в.). — [Элиста], 1985. — С. 16-17.

²⁰¹ Санін Г.А. Еказ. пр. — С. 60.

Однак, у Г.О.Саніна є відомості про загострення російсько-ногайських відносин 1656-1657 рр. і про переговори ногайців з кримським ханом за 1655 р.²⁰² Про складні стосунки Росії з Малим Ногаєм, чиї татари часто кочували коло Криму і займали вороже становище до московського царя, є інформація у згаданій праці з історії кавказьких народів²⁰³.

Такою є загальна характеристика проблеми стосунків Іслам Гірея III з Північним Кавказом і калмиками у першій половині 1654 р., коли хан намагався залучити ці народи до війни з Московською державою.

У цей же час, на початку червня 1654 р., у поляків виробився план іти війною на Умань, "...як тільки виросте трава...". Ще 1 березня чернігівський воєвода Тишкевич у відомому вже нам листі до канцлера писав, щоб татарські орди напали на це місто при рівночасному наступі польського війська від Дубна²⁰⁴. Молдавський господар радив підтягнути польську армію до українського кордону, щоб король показав свою готовність наступати на козаків²⁰⁵. Небезпека вторгнення з півночі коронного війська дійсно була реальною. У червні про неї писав київський підкоморій в охоронних листах до своїх маєтностей у Норинську: "...у місті Корці збирається багато людей поляків і хочуть іти до Кисва..." в той час, як головні сили Речі Посполитої стоять під Львовом (напевно, під Зборовом), щоб іти в Україну проти Богдана Хмельницького²⁰⁶. 28 травня (7 червня) 1654 р. полковник Павло Яненко отримав новини з Бородянки, що поляки з литовським військом переправляються через

²⁰² Там же. — С. 127-128.

²⁰³ История народов Северного Кавказа.. — С. 350.

²⁰⁴ Krakів. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 518-519.

²⁰⁵ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 8 (С.Георгіца до С.Корицінського, 5 травня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 373; Corfus I. Op. cіл. — Dok. 158.

²⁰⁶ РДАДА. — Ф.210. Стовп. Сівського столу. — Арк. 228 (відомість від міщанина Івана московським воєводам у Кисві).

Тетерів, сподіваючись їх під Кисвом²⁰⁷. Самі татари погоджувалися вторгнутися в Україну з обидвох боків, про що повідомляло посольство Сулейман аги у Варшаві у червні²⁰⁸. Ян Казимир збирався вирушити в похід особисто і відправив наперед 20 тисяч коронного війська²⁰⁹. Кримські загони чекали в Акермані на інформацію про те, в якому місці мало б відбутися об'єднання обидвох армій²¹⁰. Польсько-кримські приготування розраховувалися на те, щоб Україна, піддавшись впливам Іслам Гірея, знову приєдналася до Корони²¹¹.

Такі ж стратегічні плани хан обговорював і безпосередньо з С.Потоцьким на початку червня: "...татарський посол прибув до й.м.п. гетьмана [коронного], переконуючи, щоб не вирушав військами в Україну, аж ...[ханський] посол не повернеться від Хмеля, обіцяючи або посннати його з королем, й.м., або спільно з нашим військом знести, якщо не відступить від Москви"²¹². Б.Барановський мав міркування, що татарські гінці до польського гетьмана повинні були домовитися бодай про тимчасову співпрацю коронних військ з ордою²¹³. При цьому, як зауважував Й.Шледер, Іслам Гірей ще раз

²⁰⁷ ЦНВ НАН України. — II, 15564-15570. — Арк. 15-18 (розмова київського полковника з воєводами).

²⁰⁸ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62 — Тока 21. — Док. 352 (лист Іслам Гірея до Яна Казимира).

²⁰⁹ Soysal Zihni A. Op. cit. — Dok. 25 (лист калги Кази Гірея до С.Чарнецького).

²¹⁰ Там же.

²¹¹ Theatrum Europaeum. — Th. VII. — S. 621.

²¹² ГАДА у Варшаві. — Архів публічний Потоцьких. — Сигн. 9. — Т. Ш. — Арк. 208 (лист М.Авіловського, 5 червня 1654 р.); ЛНВ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 1848/І. — Арк. 61 (той же лист). Про це йдеється у Й.Шледера: Theatrum Europaeum. — Th. VII. — S. 613. Копію листа Іслам Гірея до Станіслава Потоцького ханський писар передав у Бахчисарай Семенові Савичу для Івана Виговського: АЮЗР. — Т. X. — С. 599; Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 862.

²¹³ Baranowski B. Op. cit. — S. 462. Про самостійні дипломатичні кроки польських гетьманів лив: Zarzycki W. Dyplomacja hetmańska w dawnej Polsce. — W.-Poznań. 1976. — 142 s.

підтверджував перед Станіславом Потоцьким намір спільногого походу в московські землі²¹⁴.

Попри таку рішучість у приготуваннях до війни, кримський уряд вживав усіляких заходів, щоб перед її початком залучити на свій бік козаків. Щойно згадувалося про ханських послів, які мали переконати Б.Хмельницького відступити від царя, а польських регіментарів просили не дратувати Військо Запорозьке передчасними нападами. Є одна вістка зі слів Іслам Гірея, що в разі, коли б український гетьман послухав хана, турецький султан обіцяв прислати до козаків своє військо²¹⁵. Така "допомога", звичайно, була чистою умовністю, якщо ця відомість хроніста взагалі правдива. "Коли станеться так, — читаємо в листі хана до Яна Казимира, — що дніпровські козаки, дізnavши, що ми дійшли з вами до згоди, покоряться вам, а Москва вишле посередників і послів, погодьтеся з ними і [не] станьте причиною зірвання з такими довголітніми нашими приятелями. Відтак, не зривайте з ними, а присягніть Сuleйман азі ..., і дайте запоруку, що вирушите на Москву"²¹⁶.

²¹⁴ *Theatrum Europeum*. — Th. VII. — S. 613. До такої спроби Іслам Гірея залучити Військо Запорозьке на свій бік дуже спрошене поставився Г.О.Санін: "В дело были пущены все средства вплоть до грубой дезинформации: [татарський посол Аллас] Кегито утверждал, что к королю уже посланы представители хана с требованием, чтобы король "на... [козаків] всеми своими ратями не наступал" (Варшаву с Яськульським действитель но отправились послы от хана, но целью их было получение поминок, а вовсе не защита Украины]" (Санін Г.А. Вказ. пр. — С. 54).

²¹⁵ *Neuer Polnischer Florus*. — S. 321-322. Тут і далі згадки про якусь діяльнічну участь Мехмеда IV у політиці Османської імперії, котрі зустрічаються в тогочасних джерелах, звичайно, умовні, бо у 1654 р. Йому було тільки дванадцять років. Регентами малолітнього султана були спочатку його бабка Кьюзем (Кбзем), котру здушили під час янічарського заколоту 1651 р. Її місце зайняла мати Мехмеда IV Турган. Однак, фактична влада була в руках у янічарів. Про боротьбу Кьюзем і Турган див.: *Shaw S.J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. — Cambridge etc., 1976. — Vol. I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. — P. 203-204; *Reychman J. Historia Turcji*. — Wrocław etc., 1973. — S. 100.

²¹⁶ *Soysal Zihni A. Op. cit.* — Dok. 18 (лист Іслам Гірея до Яна Казимира, червень 1654 р. У збірнику документ хибно датований перед 18 квітня).

Крим взяв чіткий напрямок на розв'язання проблем, пов'язаних із мусульманськими землями в Росії, але позиція України та її союз із Москвою стримували хана від рішучих дій. Через це Іслам Гірея попри всю незичливість під час розмови із Семеном Савичем обіцяв велику кількість татарського війська, як тільки отримає достеменні вісті про напад Станіслава Потоцького в Україну, здійснений у березні 1654 р.²¹⁷ А поки в Бахчисараї не було таких новин, то до козаків мали б відправитися ногайські Адиль мурза і Керман мурза з Уракового улусу, які кочували біля українських земель на Дніпрі²¹⁸. Це досить примітний момент в українсько-польсько-татарських стосунках на початку 1654 р. Запевняючи коронний уряд через М.Яскульського у своїх союзних намірах, хан у той же час давав козакам зrozуміти, що з ним і далі можна вести переговори. Таким кроком бахчисарайський двір, крім зовнішньої політики, регулював ще внутрішні відносини Криму між урядом і претензіями безцеремонної опозиції, котра не дуже зважала на хана, підтримуючи приязні взаємини з Б.Хмельницьким. У разі вимог поляків до Іслам Гірея дати роз'яснення про участь татар на боці козаків у весняних боях, кримські урядники могли легко відмовлятися тим, що допомога козакам надійшла без їхнього відома — це й було саме так тлумачено М.Яскульським на його першій аудієнції, як ми вже бачили.

Це свідчить про певне настороження, тепер уже з боку Іслам Гірея, у польсько-татарських взаєминах на початковому етапі до укладання ліги: татари були свідомі того, що польські запевнення багато в чому можуть бути ненадійними. Під загрозою вторгнення у Крим козацько-московських військ (котра, як вважав хан, існувала від самого початку 1654 р.²¹⁹, і навіть на

²¹⁷ ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 20 (статейний список московського посольства у Крим С.Ладиженського та О.Огаркова).

²¹⁸ Там же.

²¹⁹ окрім наведених планів гетьмана щодо одночасних маневрів запорожців, донців, калмиків, казанських і астраханських татар, див. лист аноніма з Чорнобиля від 27 січня 1654 р.: "Duacow sorok tysięcy, kozakow osiemdziesiąt tysięcy, ie przeciw ordy..." (Краків. Бібл. Чарторийських. —

чолі з самим Б.Хмельницьким²³⁰), Іслам Гірей і Сефер Казі ага повинні були вести обережну політику доти, поки не отримали б переконливих союзних гарантій з боку Польщі.

З цієї причини завданням ханського уряду було запевнити гетьмана, козацьку старшину і царя, що влітку 1654 р. татари будуть сидіти тихо і на війну нікуди не підуть²³¹. У червні татарський посол повідомив про це у Чигирині Богдана Хмельницького: хан не хоче воювати ні Москву, ні поляків, а буде "літувати" в Криму²³². Те саме свідчив у Москві посол Айвас ага²³³. Якісь звістки від травня, що кримська орда вирушить проти України вже у червні, звичайно, не мають під собою ґрунтовних підстав з огляду на незавершеність формування татарсько-польського союзу²³⁴. Ці новини радше передають відгомін українсько-татарських напружених стосунків. Але козаки відчували небезпеку від таких запевнень хана і самі готувалися дати відсіч кримським військам.

Результатом розвитку польсько-татарських взаємин першої половини 1654 р. стала місія татарського посла у Варшаву Сулейман аги, котрий їхав, щоб привести до присяги короля і стани Речі Посполитої на вірність союзові з Кримським ханством. Згідно зі щоденником А.Радзивіла, посол мав аудієнцію при дворі 27 червня²³⁵. Король зробив ще одну спробу скерувати всі сили татар

Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 408]. Цифри, звичайно, дуже побільшені. Згадку про небезпеку для Криму від Росії після Перем'яславської ради див.: Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 224-225.

²³⁰ ЦНВ НАН України. — П. 15504-15570. — Арк. 17-18 (відомості московським воєводам у Києві від Костянтина Поклонського, 29 червня (9 липня) 1654 р.).

²³¹ АЮЗР. — Т. VIII. — С. 370 (роповід Івана Миколаїва, котрий виїхав з Царгороду 22 березня (1 квітня) 1654 р.).

²³² ЦНВ НАН України. — П. 15504-15570. — Арк. 17-18.

²³³ Там же. — П. 15425-15487. — Арк. 36.

²³⁴ АМГ. — Т. II. — Док. 603 (відписка яблоновського воєводи Ромодановського); Demény L. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. — Bucureşti, 1974. — Т. XII. — № 4. — Р. 510.

²³⁵ Національна бібл у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 204.

у Москву, домагаючись від Сулейман аги тільки десять тисяч татар, треба думати, для війни з Україною: "... самому ханові до себе на допомогу іти не казав"²²⁶. Як бачимо, ідея воювати у лізі з татарами, але в той же час окремо від них, не покидала польських урядовців. Але не думаю, що у Варшаві Ян Казимир ставив подібне питання серйозно перед Сулейман агою (якщо інформація В.Стеткеєвича дійсно правдива), — хіба, може, у вигляді бажаного для поляків розкладу сил нового і непевного для обидвох боків союзу.

Напрямок польсько-татарського договору був визначений остаточно — проти Москви і України: "...найясніший король, й.м., польський з ханом, й.м., кримським проти того віроломного неприяителя [Москви] укладає приязнь, як і проти запорозьких козаків..."²²⁷. Це означало, що і Польща, і Крим не будуть робити військові походи один проти одного, а при потребі надаватимуть взаємну допомогу на цих ворогів²²⁸. На перших часах Іслам Гірей погоджувався вислати до поляків 20 тисяч татар, що передавував через того ж Сулейман агу на варшавський сейм²²⁹. Справа договорів з козаками і Москвою обумовлювалася не тільки тим, що Польща і Крим не могли без взаємного погодження вести які-небудь переговори зі своїми неприятялями²³⁰, але також і тим, що кримський хан не буде приймати ані українських, ані московських послів²³¹, хоч ця друга частина мала тільки протокольне значення і була далекою від реального змісту. Якби знову сталося так, що Військо Запорозьке зможе повернутися до давнього підданства

²²⁶ РДАДА — Ф.214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. 1630. — Арк. 80 ("расспросы" полоненого ротмістра Володимира Стеткеєвича, 28 липня (7 серпня) 1654 р.).

²²⁷ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 82 — Тека 34.

²²⁸ Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 507-600; ДОВ. — Док. 293.

²²⁹ ЛНБ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 169/П. — Арк. 694, 698, 701 (новини з Варшави, липень 1654 р.).

²³⁰ ДОВ. — Док. 303.

²³¹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 82 — Тека 34.

Речі Посполитій, то король мав би стримувати козаків від походів на Крим²³². Л.Кубаля описує також деякі усні доручення послові від хана для Яна Казимира: під час походу в Україну, а пізніше — на Москву, полякам мали б діставатися захоплені міста, а татарам — російський ясир і мусульманські території²³³.

Найбільше королівський уряд турбувало справа виплати гарачу. У Криму і в Стамбулі розв'язання цього питання стояло так гостро, що від нього великою мірою залежало, чи Іслам Гірей розірве свій союз з козаками. Про це писав до Польщі Сіяуш паша. До Варшави "...послані листи від сілістрійського паші, — читаємо у щоденнику А.Радзивіла, — перекладені на польську мову з турецької, які приніс Бєгновський, де зазначалося, що не було б іншої причини об'єднання татарських військ з козаками [у 1648 р.], якби не відмова [Корони від виплати татарам] повної платні"²³⁴. Було умовлено, що цю платню за попередні роки поляки привезуть до Кам'янця-Подільського²³⁵. Спочатку визначалася сума 200 тисяч "groszy", которую мали віддати, склавши присягу²³⁶. Тут вилізли на поверхню постійні фінансові проблеми королівського уряду, бо цих коштів державна скарбниця не мала. "Дали нам з того 30000 "groszy", — писав візир до канцлера, — дали закладників і затримали Сулейман агу, щоб через нього послати решту грошей. Не дотримавши постанов цього договору, вислали 6000 "groszy" готівкою, а за 24000 — матеріалів"²³⁷. На підставі цього можна вважати, що "ріки золота", котрі витрачалися Польщею, щоб навернути до себе кримські орди, не

²³² ДОВ. — Док. 293.

²³³ Kubala L. Op. cit. — З. 154. Згадаймо наведену вище думку про можливість існування спільніх зобов'язань між Польщею і Кримом, не зафіксованих на папері (прим. 117).

²³⁴ Національна бібл у Варшаві. — №: 3044 (з бібл Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/ІІ). — Арк. 206-зв. (щоденник А.Радзивіла, запис від 18 липня 1654 р.).

²³⁵ Там же. — Арк. 205 (запис від 3 липня 1654 р.); ДОВ. — Док. 293.

²³⁶ Soysal Zihni A. Op. cit. — Dok. 10 (Софер Казі ага до польського канцлера, літо 1654 р.).

²³⁷ Там же.

були достатніми для задоволення потреб татар. На кінець червня 1654 р., коли Сулейман ага іменем хана приймав присягу від Яна Казимира і шляхетського стану, гарач для союзників не був виплачений поляками повністю.

Так виглядали найголовніші постанови польсько-татарських домовленостей, на котрі присягав король і сейм²³⁸. У рукописі Мартина Голінського є згадка, що на ці ж пункти присягнув і Сулейман ага²³⁹. Якщо цей запис вірний, то характер цієї посольської присяги нам близче не відомий. Ясно, що вона не відігравала вагомої ролі, і коли й була виконана, то задля формальності. У тексті присяги короля і станів говориться, ніби вона вступає в силу тільки тоді, коли у присутності польського посла таку ж процедуру виконає в Бахчисараї татарський хан²⁴⁰.

Коли це все було закінчено, у Варшаві сталася анекдотична ситуація, що є показовим образком для висвітлення устрою і права у Польщі середини XVII ст. Під датою 1 липня 1654 р. у щоденнику А. Радзивіла записано, що посли (найімовірніше, сеймові) від Волинського воєводства скаржилися, чому пункти угоди з ханом були вироблені без погодження зі шляхетським станом. На це канцлер мусив виправдовуватися, що з ханом не встановлено нових пактів, а лише підтверджено старі²⁴¹. Це перегукується з вісткою німецького хроніста про опозицію до короля на польському сеймі на початку 1654 р. у справі укладання миру з Кримським ханством²⁴².

²³⁸ Менш важливі умови див.: *Ramieńska o wojbach kozackich..* — S. 138-139 (сім пунктів); *Wójcik Z.* Op. cit. — S. 102-103 (одинадцять пунктів); *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказ. пр.— С. 385.

²³⁹ ЛНБ НАН України. — Ф.5. — Од. зб. 189/ІІ. — Арк. 694 (новини з Варшави 7 липня 1654 р.): "Posel Tatarsky krolowy j.m. u Rzeczypospolitey przysięgał".

²⁴⁰ ДОВ. — Док. 294, 295 (тексти присяги короля і сейму).

²⁴¹ Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3044 (з бібл. Оссолінських у Брошеві, сигн. 117/ІІ). — Арк. 204-зв.

²⁴² *Theatrum Europaeum.* — Th. VII. — S. 610.

* * *

Таким чином, головне завдання української дипломатії першої половини XVII ст. полягало в тому, щоб запобігти утворенню антиукраїнської коаліції за участю Польщі, Криму, Османської імперії та інших країн. Міжнародні відносини у цьому напрямку не були сприятливими для України після союзу з Московською державою: якраз напередодні Переяславської ради у грудні 1653 р. був укладений польсько-татарський антимосковський мир. Попри взаємну недовіру поляків і татар, нова ліга почала набирати все більш виразних рис, ворожих українській політиці.

Іслам Гірей III розпочав активну дипломатичну підготовку до наступу на московські землі, підтримуючи зв'язки з мурзами Малого Ногаю, Північного Кавказу, Астраханської, Казанської орд, калмиками та іншими степовими і гірськими народами. Маючи намір встановити над ними свою владу, він допускав можливість нейтрального становища козаків під час татарсько-польського походу на Москву.

Розрахунки Яна Казимира та Іслам Гірея щодо залучення козаків до антимосковського походу не були підтримані Богданом Хмельницьким. У самому Кримському ханстві розпочалася політична боротьба про-польської та проукраїнської партій за вибір майбутньої зовнішньої політики ханства. Український гетьман мав великі надії на впливи в Криму опозиційного до бахчисарайського уряду руху для позитивного вирішення українсько-татарських проблем початку 1654 р.

Розділ II

Ставлення Османської імперії та її
васалів у придунайських країнах
до подій у Східній Європі
(зима — літо 1654 року)

За активними відносинами Криму з сусідніми державами стояла Османська імперія. Перш, ніж розпочати огляд політики султанської Порти у Східній Європі на початку 1654 р., хотілося б вказати дві протилежні думки в українській історіографії про справу погодження турецького і московського протекторатів Богдана Хмельницького після Переяславської ради 1654 р.

Перший погляд витворився у працях представника української науки молодшого покоління міжвоєнного часу, а пізніше — еміграційної, Василя Дубровського. Вчений обстоює точку зору про перевагу політики південної, т.зв. чорноморської орієнтації у зовнішніх зв'язках України в епоху Богдана Хмельницького, навіть після Переяславської ради 1654 р. Український гетьман, ніби, перед присягою Олексієві Михайловичу був підданим не Яна Казимира, а Магната IV, тому, прийнявши московський протекторат, козаки покинули зверхність не Речі Посполитої, а Порти. Такий висновок вчений робить на підставі тексту українського літописця: "Цікаво, — пише В.Дубровський, — що Переяславське підданство 1654 року Хмельницького Росії Грабянка висвітлює як крок, що його спонукала політика хана: "Хмельницький давно известися, яко хан прирек королю слово паки Польще покорити Україну". Отже виходить, що Хмельницький змінив підданство не від Польщі до Росії, а від Туреччини з Кримом до Росії. Уявлення Грабянки щодо цього цілком ясне, тільки не договорене до кінця"¹. В іншій праці дослідник розвиває

¹ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Ришки) // Центральний державний історичний архів України

цю тезу. Те, що після Переяславської ради гетьман придав до Стамбулу своїх послів із запевненням, згідно з істориком, старого васалітету, означало, що підданство Москви не змінило васальної залежності України від Порти; Олексієві Михайловичу, пише далі В.Дубровський, було вигідно тлумачити протекторат України як підданство Війська Запорозького від Речі Посполитої, свідомо ігноруючи Порту; сам Хмельницький та його оточення сприймали договір з Москвою як союзний якраз з тої причини, що гетьман уже мав "...автономні права володаря України за османським "яєлатом"..." Отже тоді, — зауважує дослідник, — не мав подвійного підданства. Він був між 1648-1651 роками васалом кримського хана, а потім — до кінця свого життя — — васалом турецького султана. Користуючися своїми сувореними правами як князь (емір) України, він був з 1654 року союзником дружньої тоді до Туреччини і ворожої до Польщі — Московщини².

Треба зауважити, що в цих думках дуже багато наплутаного, і не тільки у датах послідовності кримсько-турецького підданства України. Полишивши на боці непевне твердження про козацьку принадлежність до турецького протекторату одразу після Переяслава (про це мова буде окремо), варто зупинити увагу на відомості Григорія Грабянки. Місце, котре використав В.Дубровський у літописця, виглядає так: Іслам Гірей, повертаючись з-під Жванця, побив і полонив багато людей. У такий спосіб хан хотів згубити Військо Запорозьке, маючи гадку примусити його вирушити в похід на Москву і викликати у царя ненависть до України. Пізніше,

---

у Львові. — Ф. 309: Науково Товариство ім. Т.Шевченка. — Оп. 1. — Од. зб. 1318. — Арк. 35.

² Він же. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Нью Йорк etc., 1975. — № 3-4. — С. 22-27. Це є авторський пореєз по пам'яті втраченої книжки "Богдан Хмельницький і Туреччина", котрий вийшов після смерті історика (Там же. — С. 22). Про цю книжку (5 друк. ерк.) див. у бібліографії серед переліку втрачених рукописів вченого. Вона була ухвалена до друку 1644 р. в "Записках Українського Історико-Філологічного Товариства в Празі" (Він же. Україна і Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1948. — С. 48). О.Прішак сумнівався, що В.Дубровський використовував турецькі джерела: Прішак О. Союз Хмельницького і Туреччини. 1648 року. — Мюнхен. 1948. — С. 143 (прим.).

утворивши татарсько-польсько-московський союз, з трьох боків остаточно знищити козаків, після чого Польща і Крим мали намір поневолити Москву. Довідавшись, що хан хоче так підступно занапастити українські землі (наведена цитата у В. Дубровського), гетьман вислав своє посольство у Москву з проханням прийняти його під високу руку Олексія Михайловича³. Вислів Г.Грабянки, що хан прирік королю "...паки Польще покорити Україну", зовсім не натякає на Османську імперію, бо Іслам Гірей, згідно з текстом літопису, давав своє зобов'язання Янові Казимиру якраз у той час, коли Військо Запорозьке вже було піддане Москві.

Як видається, це оповідання Г.Грабянки не має ніяких підстав для категоричного висновку, який був зроблений В.Дубровським. Наведене літописцем трактування Переяславської ради було популярним в епоху кінця XVII — початку XVIII ст.: козаки бачили, як хан, змовившись із поляками, хотів розірвати лігу з Україною, щоб навернути її до короля, і через це гетьман змушений був звертатися до Москви. Те саме можна зустріти, наприклад, у Самовидця та О.Рігельмана також без жодної згадки про султана⁴. Такі ж тенденції відчуваються і у Й.Шледера⁵. Тому В.Дубровський, висловлюючи свою гіпотезу, мав дуже слабий ґрунт для неї.

На користь його тези, однак, могла б служити згадка з меморіалу від 1734 р. французького дипломата Ле Драна "Про москвинів і про союз [німецького] імператора з цією нацією": "Козаки, зазнаючи кривди від

³ Грабянка Г. Действия презольной от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки. — К., 1854. — С. 120-122.

⁴ Літопис Самовидця. — К., 1972. — С. 65-66; Рігельман О.Л. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — С. 214, 215.

⁵ "Denn, nachdem ihn der Chan verlassen, hat er sich zu dem Moskowiter geschlagen" (Theatrum Europeum / Beschr. v. J.-G.Schlederus. — Frankfurt am Main, 1685. — Th. VII. — S. 609).

поляків, перейшли до турків, а звідти — до московинів⁶. Тільки такий погляд був би дуже спрощений, бо підданство як форму політичної гри гетьман не один раз використовував у своїй діяльності задля військової допомоги. Дипломат XVII ст., звичайно, не ставив перед собою мету глибшого аналізу. На противагу його вислову можна, наприклад, навести місце з листа кримського візира Сефер Казі аги до польського канцлера С.Корицінського від 16 липня 1654 р.: "...на цей час... [беремо зобов'язання], відступаючи від козаків, підданих к.й.м-ті"⁷. Тому окремі вислови, що трапляються, не повинні збивати загальне політичне тло епохи. Перед Переяславом ми не знаємо жодного випадку, коли козаки відрікалися від короля, навіть піддаючись султанові задля впливів на Крим.

У своїх попередніх працях історик не був такий категоричний ("...незадоволений з поведінки Москви [у 1654 р.], Б.Хмельницький незабаром знову розпочинає з Туреччиною переговори про спілку, а може й протекцію"⁸), хоч робить висновок, що і після Переяславської ради вся діяльність українського гетьмана була протурецькою⁹. М.Грушевський поставився прихильно до деяких тверджень В.Дубровського зі статті у "Східному Світі"¹⁰. Однак у відповідному місці "Історії

⁶ Французький дипломат про Україну (1734) // Україна. — Париж, 1950. — Ч. 4. — С. 270. Сам меморіал зберігається в архіві французького Міністерства закордонних справ.

⁷ Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Татарський. — Тека 48. — Док. 380. — Арк. 2 (далі — ГАДА).

⁸ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С. 173.

⁹ Там же. У пізніших дослідженнях автор не змінив свою думку (*Він же. Україна й Крим в історичних взаєминах*. — С. 12-13).

¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 784; *Він же*. З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портоко // Україна. — 1930 (липень-серпень). — Кн. 42. — С. 7: "Всеукраїнська Наукова Асоціація Сходознанства (ВУНАС) ...поставила на чергу справу наукового дослідження українсько-турецьких відносин XVII в.: в її органі "Східний Світ" один з небагатьох поки що наших молодих істориків, що приступили до вивчення турецької мови і палеографії, В.В.Дубровський виступив з рядом цілком угруптованих посту-

"України-Руси" вчений коментував українсько-турецькі зв'язки на початку 1654 р. досить стримано. Він підтверджував тільки гадку, ніби гетьман, рівночасно з актом підданства Олексієві Михайловичу, хотів зберегти васалітет султана над Україною. Тому у Стамбулі Хмельницький пояснював тимчасовість і необхідність союзу з Москвою¹¹.

Якщо В.Дубровський присвятив своїй теорії кілька досліджень, то інший погляд — це одинока реplіка сучасного українського дослідника: "У багатьох із згаданих листів [сілістрійського намісника], — пише Ю.А.Мицик, — міститься згадка про підданство Б.Хмельницького турецькому султану, однак тут, як і в багатьох інших випадках, керівники імперії намагалися видати бажане за дійсне. ...досить вказати на один з листів Сіяуша паші. Прагнучи схилити Б. Хмельницького до прийняття турецького протекторату, він просто перерахував як васалів Османської імперії німецьких, польського та угорського монархів¹². Варто підкреслити, що даний лист було написано не раніше березня 1653 р., і це є ще одним аргументом, котрий свідчить про те, що українські повстанці не приймали турецького протекторату в роки Визвольної війни, хоча з тактичних міркувань могли давати такі обіцянки турецькому уряду"¹³.

Подібний висновок не прийнятливий не лише тому, що лист сілістрійського Сіяуш паші, яким користувався історик, не датований. Ю.А.Мицик стверджує, що перед березнем 1653 р. козаки не приймали протекторату Порти, бо ж Сіяуш паша якраз агітує їх це зробити.

латів ("Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. ....").

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 784.

¹² Тут покликання на: Архів Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. 803: "И немецкие, и полской, и мажарской короли, не имъя о себѣ по государствахъ своихъ мочи, били челомъ благочасному великому государю нашему въ холопство, и они до днесъ какои себѣ покой имѣютъ, про то вамъ самимъ вѣдомо" (далі — Архів ЮЗР).

¹³ Мицик Ю.А. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV-XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 45.

Дуже близька ситуація виникла в наукі між О.Пріцаком та З.Абрагамовичем під час обговорення союзу Б.Хмельницького і Порти у 1648 р. Виступаючи проти можливості його укладання, З.Абрагамович наводив той аргумент, що якби підданство Війська Запорозького було оформлене на той час у Стамбулі, то три роки пізніше, у 1651 р., коли васалітет України Порти не викликає сумніву, про це мало б згадуватися¹⁴. О.Пріцак йому відповів, що дипломатія Османів стосовно України не завжди дотримувалася такої практики. Наприклад, під час укладання договору П.Дорошенка з султаном у червні 1669 р. не згадується Б.Хмельницький, а у договорі П.Орлика від грудня 1711 р. — ні Г.Дорошенко, ні Б.Хмельницький¹⁵. Ті самі аргументи можна повною мірою навести і Ю.А.Мицикові стосовно коментаря листа Сіяуш паші.

Впливи османського уряду на кримського хана були головним об'єктом українсько-польської дипломатичної боротьби за татарських союзників у першій половині 1654 р. Козацьке посольство відправилося в Стамбул дорогою через Кримське ханство якраз для того, можливо, щоб поставити татар до відома про свої зв'язки з Портоко¹⁶. Б.Хмельницький не шукав посередництва Сіяуш паші для переговорів з Мехмедом IV, що, у разі добрих відносин України з Сілістрією, мало б значно полегшити посольську місію. Українські повірені обминули сілістрійські володіння і паша мусив їх завертати, повідомляючи Б.Хмельницького про це окремим посольством¹⁷. Не виключено, що це великою мірою було

¹⁴ Abrahamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1990. — Vol. XIV. — № 1/2. — P. 173-138.

¹⁵ Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний шорічник. — К., 1993. — Вип. П. — С. 187, прим. 57. У першому рядку друкарська помилка: "Абрагамович доводить можливість українсько-турецького союзу в 1648 р." Має бути — 1651 р.

¹⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 5700/ІІІ. — Арк. 801 (лист Яна Лещинського, 20 червня 1654 р.) (далі — ЛНВ НАН України).

¹⁷ Мицик Ю.А. Вказ. пр. — С. 48, додаток (лист Сіяуш паші до Б.Хмельницького, початок 1654 р.). Документ друкований раніше: Жерела до історії України-Русі. — Львів, 1912. — Т. ХІІ. — Док. 382

пов'язано з причетністю Сіяуш паші до Жванецької кампанії та його дипломатичними заходами на користь утворення польсько-татарської антимосковської ліги¹⁸. Польський канцлер С. Корицінський, наприклад, перед відправкою посла у Стамбул кілька разів присилав своїх гіндів до Сіяуш паші спитати дозволу, чи можна коронному послові до султана юхати через Сілістрію. Паша відповідав, що докладе зусиль для формування польсько-турецького союзу¹⁹. Ще наприкінці 1653 р. він обіцяв полякам сприяти у посольській місії до Порти²⁰.

Перші новини у Стамбулі про підданство України московському цареві зустріли з великою недовірою. Про це свідчили у Москві Іван Миколаїв, котрий приїхав з Царгороду²¹, а також константинопольські шпигуни Стефана Георгіци²². Причому останні трактували ці відомості так, ніби султан не міг припустити, що Богдан Хмельницький наважився погордувати татарською пріязніс задля московської — те, на що Іслам Грей не розраховував, укладаючи у грудні 1653 р. договір з поляка-

(далі — Жерела); Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1985. — Док. 297 (лист С.Лянцкоронского до А.Тшебицкого, 1 травня 1654 р.) (далі — ДОВ). Згадку про цей факт див., зокр.: Буцінський П. О Богдане Хмельницком. — Х., 1882. — С. 183; Riedlmayer A., Estapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyi and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1984. — Vol. VIII. — № 3-4. — Р. 459.

¹⁸ Жерела. — Т. XII. — Док. 334 (реляція Джустініані у Венецію, 17 січня 1654 р.). Про це посередньо — в листі Сіяуш паші до В.Хмельницького; Там же. — Док. 382; Мицук Ю.А. Вказ. пр. — С. 49.

¹⁹ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Opr. Z. Abrahamowicz. — W., 1959. — Dok. 347, 348.

²⁰ Буцінський П. Вказ. пр. — С. 183; Rudawski W. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. I. — S. 235.

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII. — С. 380 (далі — АЮЗР); Російський державний архів давніх актів. — Ф. 229: Малоросійський приказ. — Од. зб. 13. — Арк. 330 (далі - РДАДА).

²² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 33 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 21 березня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 353; Corfu I. Documente privitoare la istoria României culese arhivele polone (Secolul al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — Dok. 148).

ми, як про це вже говорилося у попередньому розділі. Натомість, в османському уряді сподівалися, що українське посольство має задекларувати своє підданство Порті²³. Ці надії, треба зауважити, були досить сильними, і крім Івана Миколаїва, згадки про них є у якогось вірменина, котрий, приїхавши з Царгороду до Варшави, додає, що до турків уже дійшла інформація про союз Б.Хмельницького з Москвою²⁴.

З повідомлення австрійського резидента у Царгороді С.Ренігера довідуємося, що козацькі послі у Стамбулі вимагали відновлення Василя Лупула на молдавському господарстві і наказу татарам не допомагати полякам²⁵. Таке саме донесення масмо від семигородського агента в Порті Ф.Тордая до князя Ракоція²⁶. Про заступництво українських послів перед султанським двором за воєводою Лупулом розповідав у Москві також Юрій Костянтинів, який приїхав із Царгороду²⁷.

На підставі інформації С.Ренігера М.Грушевський зробив припущення, ніби послі мали запевнити турецький диван, що московський протекторат над Україною не може змінити приязних відносин козаків і Порті²⁸. Про це писав також німецький хроніст²⁹. У рукописі Мартина Голінського є запис відомого вже нам листа Гжицького, до котрого дійшли турецькі новини, що українські і московські послі обіцяли султанові "того року Польшу піддати", самі задовільняючись землями

²³ АЮЗР. — Т. VIII. — С. 380; РДАДА. — Ф. 229. — Оп. зб. 13. — Арк. 337 (відомості І.Миколаїва).

²⁴ Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 384 (реляція Джустініані до Венеції, 4 квітня 1654 р.).

²⁵ Там же. — Док. 376 (реляція С.Ренігера Фердинандові III, 18 травня 1654 р.).

²⁶ Demény L. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. — Bucureşti, 1974. — Т. ХІІ. — № 4. — Р. 510.

²⁷ РДАДА. — Ф. 214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. 1636. — Арк. 267-288.

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 781; Wójcik Z. Fendalna Rzeczypospolita wobec amowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — Т. XI. — № 3. — S. 96.

²⁹ Theatrum Europeum. — Т. VII. — S. 615.

Русі³⁰. Отже, не виключено, що козацька місія пропонувала якісь наступальні плани і поділ Речі Посполитої. Якраз у цей період польські розвідники інформували з України, що Хмельницький збирається робити похід в Галичину, і через два-три тижні після Великодня його війська мали б дійти до Любліна³¹.

У наукі можна зустріти твердження, ніби українські послі у Стамбул на початку 1654 р. просили підданство у султана в той же час, як Військо Запорозьке вже прийняло протекторат московського царя. Найсильніше ця теза відображенна у працях Л.Кубалі: гетьман "вислав..., як відомо, — пише історик, — через два місяці після укладання присяги вірності у Переяславі, посолство до турецького цісаря для утвердження підданства"³².

Ще раніше харківський вчений П.Буцинський згадав про це, але дуже побіжно і загально, вставивши тільки реplіку у зміст до розділу 9: "Відносини Хмельницького і Туреччини після Переяславського договору: він вважав себе підданим султана". Однак в основному тексті дослідник подає дуже бідну інформацію про козацьких послів: "Козаки в ім'я давнього договору з Портую, просили її допомоги проти Польщі"³³.

З інших українських істориків, як було видно, В.Дубровський у ранніх працях підносив це питання лише гіпотетично і ставив його як наслідок складних українсько-московських стосунків 1654 р.³⁴ Але у своєму рефераті втраченої монографії історик беззастережно

³⁰ АНВ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/ІІ. — Арк. 693 (лист від 18 травня 1654 р.). Насправді московської місії у Стамбул на початку 1654 р. не було.

³¹ Краків. Бібл. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 518 (лист чернігівського воєводи Тишкевича до С.Корицінського, 1 березня 1654 р.); Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. П. — С. 773.

³² Kubala L. Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik historyczny. — 1907. — R. XXI. — Z. 4. — S. 634; Він же. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III.). — W., 1910. — S. 187.

³³ Буцинський П. Вказ. пр. — С. 187 і зміст.

³⁴ Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини... — С. 173.

приймав думку про васальну залежність українського козацтва від Порти після Переяславської ради³⁵.

Думки Л.Кубалі повністю знайшли відображення у дисертації В.-С.Черевка: "Знаємо тільки, — писав останній, — що ці послі, не зважаючи на недавню умову з москалями, пропонували султанові протекторат над Україною...". На підтвердження такої тези історик наводив відомість від 4 квітня 1654 р., котру резидент Джустініані передав до Венеції з інформації згаданого вірменина³⁶. Але дослідник випустив деталь, що цей вірменин говорив лише про надії султанського уряду на таке прохання козаків. Сама ж реляція Джустініані датована на два з половиною тижні раніше від того часу, коли приїхали українські послі у Стамбул. Тому такий аргумент В.-С.Черевка слід визнати зовсім невдалим.

М.Грушевський, як ми бачили, лише констатував, що козаки на початку 1654 р. хотіли затримати за собою васалітет Порти, рівночасно піддаючись Олексієві Михайловичу. Звідси й випливали спроби козаків, вважав учений, переконати султана, що протекторат московського царя над ними не є ворожий Османській імперії³⁷.

Із сучасних тюркологів французька дослідниця Ш.Лемерсьє-Квельквеже підтверджувала гіпотези Л.Кубалі³⁸. Історик не подавала покликання, але тут відчуває-

³⁵ Він же. Богдан Хмельницький і Туреччина. — С. 26.

³⁶ Czerewko W.-S. Przebieg działań wojskowych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Dержавний архів Львівської області. — Ф. 28; Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — Арк. 82, 83 (прим. 1).

³⁷ Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. IX. — Ч. II. — С. 784.

³⁸ Lemercier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichan ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1970. — № 11 (3). — Р. 458: одразу після Переяслава "...il cache la signature du traité aux Ottomans et aux Tatars et continua à se considérer comme le vasal de la Porte". Той самий текст див. у коментарі до листа Богдана Хмельницького (лютий, 1653 р.) у збірнику: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — Paris, 1978. — Р. 195. Дві рецензії на цей збірник див.: Ostapchuk V. The Publication of Documents of the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1982. — Vol. VI. — № 4. — Р. 500-527; Він же. The Publication of Documents of the Kimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The

ться явний вплив статті М.Костомарова "Богдан Хмельницький, данник Оттоманської Порти".

Однак останній нічого не писав про турецький протекторат над Україною 1654 р., крім твердження: Хмельницький "...був насправді данником Оттоманської Порти і не переставав вважати себе таким і після Переяславського договору, коли, здавалось нам, нічого не дозволяло б сумніватися у його вірності Росії"³⁹. Але для цієї думки вчений використовував пізню султанську грамоту Б.Хмельницькому від серпня 1655 р.⁴⁰

Треба зауважити, що, прийнявши протекторат Османської імперії влітку 1653 р., Б.Хмельницький на початку наступного року, найімовірніше, все ще вважався її васалом. Але джерел, які б свідчили про те, що ко-заки дійсно просили ще одну протекцію султана через два місяці після Переяславської ради, поки що немає. Гіро це мовчать не тільки австрійський та семигородський резиденти, повідомляючи своїм урядам про за-вдання посольства від Б.Хмельницького до Порти⁴¹, але й вітчизняні та закордонні літописи та хроніки. Навпаки, можна простежити тенденцію, коли часті згадки про надії османських політиків на новий васалітет Б.Хмельницького раптово зникають саме з приїздом козацького посольства в Стамбул. Такий момент, власне, мав би виглядати інакше. Протекторську залежність України від Османської імперії важко було б обійти мовчанкою (як, наприклад, отримали розголосу такі акції 1651 або 1653 рр.) серед польських і татарських гінців у Порти, московських — у Криму, резидентів різних країн, поло-няніків, втікачів та інших вістунів, особливо грецьких православних послів до царя в той час, як про самі лише

Dokumentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations // Turcica. — 1987. — Т. XIX. — Р. 247-276. Лист Богдана Хмельницького, друкований фран-цузыкою дослідницею, див. в англійському перекладі з факсимільним відтворенням оригіналу: Riedlmayer A., Ostapchuk V. Op. cit. — Р. 466-472 (розбіжність з ЦЛ-Квельквеже у датуванні — 3 (13) січня 1653 р.).

Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты // Костомаров Н.И. Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII-XIV. — С. 605.

³⁹ Там же. — С. 611.

⁴⁰ Жерела — Т. XII. — Док. 370; Demény L. Op. cit. — Р. 466-521.

нічим не обґрунтовані надії султана говорилося з різних джерел і у Варшаві, і в Москві.

Річ у тім, що історики, іноді, неправильно трактують дипломатичну діяльність Б.Хмельницького у Стамбулі протягом першої половини 1653 р., переносячи її на ґрунт подій наступного року⁴². Так, наприклад, у підставових працях з цього приводу Л.Кубалі зустрічаємо: польський посол у Стамбулі "Бегановський скаржиться, що Порта приймає козацьких послів. Візир наказав покласти на них багаті кафтани... Жертвууючи підданство, [вони] просили про опіку і обіцяли 40000 талярів річного гарачу, але після закінчення війни..."⁴³. Далі йде наведена цитата, де автор, ні на що не покликуючись, говорить про таку акцію козаків у 1654 р. як відому річ. Чи мав дослідник на увазі у цьому місці скаргу Миколая Бегановського, відомості про яку запозичив з царгородської реляції С.Ренігера у виданні Й.Гаммера? Останній справді писав про те (без згадки, однак, про польського посла), що гінці від козаків 1654 р., як і ті, котрі приїжджали минулого року, просили захисту в Порті, обіцяючи трибут і т.п.⁴⁴ Але, покликуючись на звіт С.Ренігера до Відня від липня 1653 р., австрійський вчений підтверджував тільки новини літнього українського посольства 1653 р., а весняну місію 1654 р. зали-

⁴² Така плутанина зустрічається також у джерелах. Наприклад, в італійській реляції нунція Відоні у Ватікан від 16 березня 1654 р. з Варшави говориться про вірменина, котрий приїхав з Царгороду і повідомив, ніби до Порти ще перед Бегановським прибули українські послі. А поскільки, читаємо далі, при сultans'кому дворі вже знали про підданство Б.Хмельницького царю, то їм дали поганіший прийом. "...ad un Visir, c'havea voluto parlar in favore loro era stata troncata la testa...". Натомість, з великим бажанням чекають на приїзд польського посла. Однак, "...di tutto s'attendeva maggior certezza", — застежливо пише Відоні (*Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes*. — Romae, 1663. — Vol. VIII (1652-1656). — P. 159. — Doc. 3754). Тут виразно бачимо приїзд української місії до Стамбулу у 1653 р. та її судієнцю попереднім від Дервіш Мехмед паші візиром (сам Дервіш паша був призначений на візирський уряд 1653 р.). Але інформація про підданство України Москві і про польського гінця ставлять це посольство в контекст подій 1654 р., що породжує різні фантазії.

⁴³ Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 132. Те саме зустрічаємо у В.-С.Черевка: *Czerewko W.-S. Op. cit.* — Арк. 82-83.

⁴⁴ Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1820. — T. 5. — S. 505.

шав без глибшого аналізу, провівши лише аналогію⁴⁵. Таку непевну інформацію прийняв Л.Кубаля, зі свого боку, не підкріпивши її аргументовано⁴⁶.

Інформацію про підданство України Порті можна зустріти в листі сілістрійського Сіяуш паші до Б.Хмельницького: "...а в попередній твоїй, друга нашого, грамоті написано, що ви стали у благочестивого і великого государя нашого під його високою рукою у підданстві, і війну ви почали з його благословення. І ви у нас просите, щоб ми про ваше підданство великому благочестивому государеві нашему повідомили"⁴⁷. Лист без дати. До Б.Хмельницького його привіз сілістрійський посол Юнус аға, котрий приїхав у відповідь на козацьке посольство якогось Демки. У першій половині 1654 р. між українським гетьманом і сілістрійським пашею дійсно відбувалися переговори⁴⁸, і поміж послами Війська Запорозького трапляються Демки. Наприклад, один із них, осавул, був відправлений влітку 1654 р. в Молдавію добиватися від господаря С.Георгії присягу для Олексія Михайловича⁴⁹. З Молдавії він приїхав 21 (31) серпня 1654 р.⁵⁰ У листопаді того ж року він уже згадується покійним⁵¹. Ще один Демко, сотник лисянсь-

⁴⁵ Там же. Реляція С.Ренігера пізніше була видрукувана М.Кордубою: Жерела. — Т. XII. — Док. 373 (повідомлення австрійського резидентна від 12 липня 1654 р.).

⁴⁶ Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 132. Див. прим. 29: "Reniger (и Hammera V. 595)".

⁴⁷ Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 802.

⁴⁸ Ми вже згадували посольство Сіяуш паші до Б.Хмельницького з докором, що козацькі посли до Порті обмінули Сілістрію. Також див.: РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 235 (відліска путівльських воєвод про "расспросы" І.Миколаїва, 31 травня (10 червня) 1654 р.). І.Миколаїв зустрічав якогось сілістрійського посла, котрий повертається від Б.Хмельницького.

⁴⁹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 (лист С.Георгії до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

⁵⁰ АЮЗР. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 354 (статейний список І.Ржевського, серпень-вересень 1654 р.).

⁵¹ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Док. 280 (лист Б.Хмельницького до Олексія Михайловича, 10 (20) жовтня 1654 р.) (далі — ДБХ); Исторические связи народов СССР и Румынии. — М., 1968. — Т. II. — Док. 88 (той же лист).

кий, був послом від Війська Запорозького до волоського господаря Костянтина Щербана наприкінці вересня 1654 р.⁵² Причому Демко осавул і Демко сотник — дві різні особи: про останнього Стефан Георгіца говорить як про невідому йому людину⁵³, в той час як з першим він мав справи півтора місяці перед тим. Отож, при загальній бідності джерел, котрі б висвітлювали українсько-сілістрійські відносини, важко встановити, який саме Демко їздив до Сіяуш паші і чи дійсно цей лист можна датувати 1654 р., як це робить І.Каманін⁵⁴. Ю.А.Мицик, наприклад, вважає, що документ написаний нез раніше березня 1653 р., але при цьому не пояснює своїх міркувань. Причому українським послем вказанний саме осавул Демко Лисовець, хоча це також неясно⁵⁵.

З тексту грамоти не видно, коли вона писалася, — до чи після смерті Іслам Гірея. Козацьким послам у Стамбул, які у ній згадані, не робиться докір, що вони не заїхали з візитом до Сілістрії по дорозі до султана, хоча у кореспонденції початку 1654 р. це мало б відбитися, як у вказаному посольстві від паші до Хмельницького. Всі ці моменти не дають можливості зробити який-небудь висновок про протекцію Османської імперії над Україною у 1654 р. на підставі цього листа.

Натомість, якнайменше у двох відомих грамотах Сіяуш паші до українського гетьмана за той рік нічого про це не говориться. Перший документ, нам уже відомий, був відправлений з Бекер аѓою, — про претензії сілістрійського правителя до гетьмана з приводу того, що гінці від Війська Запорозького до султана не мали грамоти до паші, і тому, мовляв, проминули

⁵² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдовський і Волоський. — Картон 43. — Док. 104 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

⁵³ "Z Ukrainy tez tam posła Chmielnickiego, niejakiego Demka, szemika Lysianskiego" (Там же).

⁵⁴ Вчений датує початком 1654 р. цілу групу листів (Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 708-805). Але, як видно з контексту, документ на с. 708-709 — це початок вересня 1654 р.; на с. 709-800 — 1653 р.; на с. 804-805 — вересень 1654 р.

⁵⁵ Мицик Ю.А. Вказ. пр. — С. 45.

Сілістрю⁵⁶. Інший лист без дати⁵⁷, але з нього видно, по-перше, що Сіяуш паша виступив з військом на Чорне море захищати поморські міста від козацьких човнів, по-друге, — що хан приїхав до Криму, а перед цим калга султан мав владу вирішити питання війни і миру з козаками, і по-третє, Сіяуш паша, зустрівши із ханом, перевокував його не відступати від союзу з Україною. Все це показує, що тут йдеться про період, найімовірніше, середини вересня 1654 р., коли сілістрійський губернатор виступив проти донців на захист турецьких володінь і провінцій. У той час паша зустрічав у Сілістрії нового хана Мехмед Гірея IV, коли той сухопутним шляхом добиралася зі Стамбулу в Бахчисарай⁵⁸. У Криму тоді продовжувалася міжусобна боротьба, і цей момент також виділяється у грамоті, которую, поміж іншим, повіз в Україну той самий Бекер ага.

Іншу супліку у Стамбулі, як ми бачили з донесень С.Ренігера та Ф.Тордая, українські посланці складали за старого молдавського господаря Василя Лупула. У 1654 р. він справді робив різні комбінації, щоб повернути собі втрачений престол. Ще у грудні 1653 р. від "...людів неспокійного духу і пліткарів поганих чуток...", як легковажно вважав семигородський князь, останній мав інформацію про якусь таємну діяльність Василя⁵⁹, не надаючи цій новині особливого значення⁶⁰. Але згодом у придунаїських країнах її нез сприймали так безпечно: "...з цього боку, — писав австрійський резидент у Царгороді до дісаря, — не тільки молдаванин, волохи, але й семигородець постійно живуть у великій небезпеці (in grossen sospetto), тому що татари і козаки відкрито їм

⁵⁶ Там же; Жерела. — Т. XII. — Док. 382.

⁵⁷ Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 804-805. І.Каманін хибно датує його початком 1654 р.

⁵⁸ Про прийом хана пашею 20 вересня 1654 р. див. у листі С.Георгії до С.Ляницкоронського: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. Ш. — Док. 22 (25 вересня 1654 р.); Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — Р. 197. — Doc. 3825 (реляція Відоні, 25 жовтня 1654 р.).

⁵⁹ Жерела. — Т. XII. — Док. 331 (лист Ю.Ракоція до Форгача, 31 грудня 1653 р.).

⁶⁰ "...vera nec est fama".

погрожують⁶¹. Ще у грудні 1653 р. С.Ренігер робив подібні донесення до Відня: "...Молдавія і Волощина не будуть у спокої, доки Лупул ще живе в руках у татарського хана. [...] Його донька, вдова по молодому Хмельницькому, народила сина, як деякі говорять...", тому козаки не залишать своїх претензій⁶².

Особливо сильно були стурбовані молдавський та волоський господарі, котрі за голову В.Лупула пропонували (у Стамбулі, або в Бахчисараї) великі гроши⁶³. Новини про наміри двох господарів і Ракоція підкупити турецький диван були дуже поширеними. Про них, наприклад, у вересні доповідав І.Виговському козацький агент О.Остаманенко⁶⁴.

Волоський воєвода Матвій Басараб був переконаний, що козацький гетьман, незважаючи на українсько-московську лігу, порозуміється з ханом у справі Лупула⁶⁵. Матвій шукав миру з Богданом Хмельницьким, намагаючись використати посередництво сербського патріарха Гавриїла⁶⁶. Однак примирення Волощини з Україною наступило вже після смерті Матвія Басараби у квітні 1654 р., коли волоським господарем став Костянтин Щербан, більш прихильний до козаків, ніж його попередник.

Василь Лупул звернувся за допомогою до кримського хана восени 1653 р., коли бачив, що козаки програють молдавську кампанію⁶⁷. Іслам Гірей одразу підтри-

⁶¹ Там же. — Док. 349 (С.Ренігер до Фердинанда III, 8 березня 1654 р.).

⁶² Там же. — Док. 327 (С.Ренігер до Фердинанда III, 10 грудня 1653 р.).

⁶³ Там же. — Док. 340.

⁶⁴ РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стобр. 1830. — Арк. 200; Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. — П. 15557-15561. — Арк. 83 (лист О.Остаманенка до І.Виговського, 20 (30) вересня 1654 р.) (далі — ЦНВ НАН України).

⁶⁵ Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 123.

⁶⁶ РДАДА. — Ф. 52: Сношения России с Грецией. — Оп. 1. — Стобр. 1654 р. — Од. зб. 8. — Арк. 2-4 (відомості в Москву від сербського митрополита Арсенія). Патріарх дійсно невдовзі проїжджає через Україну по дорозі в Москву — 1 (11) травня 1654 р. він був у Пугивлі (Там же. — Од. зб. 15. — Арк. 1-2 (новини патріарха Гавриїла у Посольському приказі)). Але М.Басараб на той час уже був покійний.

⁶⁷ Costini Martini chronicon regiae Moldaviae. — Bucurestii, 1912. — P. 168; Rudawski W. Op. cit. — T. I. — S. 239; Engel J.-Ch. Geschichte des Ungarischen

мав Лупула, маючи намір продовжити війну в Молдавії. Авізи з Генуї від 27 грудня 1653 р. повідомляли, що татари погрожують придунаїським землям вторгненням при підтримці Б.Хмельницького ("...con la scorta del Smilenski...") і хочуть відновити старого господаря на молдавському престолі⁶⁸. Через це на початку 1654 р. Стефан Георгіца відчував велику небезпеку⁶⁹. Це дає підставу вважати, що між Лупулом, ханом і Хмельницьким існувала якась попередня домовленість з приводу молдавської акції. Але татарсько-польський мир і, відповідно, назрівання кризи в українсько-кримських стосунках не були на руку старому воєводі.

Відчуваючи завершення війни, хан відправив його у Крим у місто Козлів⁷⁰. Через кілька років Лупул із сумом писав з турецького полону до Олексія Михайловича про цю трагедію свого життя: "І потім пішов я в Крим, обманувся, аки людина"⁷¹. У Криму Василь розпочав, наскільки йому дозволяли обставини, енергійну діяльність, залишаючи до реалізації своїх планів українські і татарські війська. Крім того, він мав якісь зв'язки з грецькими ченцями, ймовірно, розвідниками у Порті, листи до котрих від нього перехопив Стефан Георгіца⁷². Також підтримував контакти зі шведським урядом через колишнього польського підканцлера Єроніма Радзейовського, який передав своїм послом Данилом Калугером для Лупула лист через Хмельницького⁷³.

Reichs und seiner Nebenländer. — Halle, 1804. — T. IV. — Abt. II: Geschichte der Moldau und Walachen. — S. 271.

⁶⁸ Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 129. — Doc. 3009.

⁶⁹ Там же. — P. 132. — Doc. 3705 (авізи з Бононії, 7 січня 1654 р.).

⁷⁰ Costini Martinis... — P. 168 (Giozleu); Rudawski W. Op. cit. — T. I. — S. 239; ЦНВ НАН України. — II,15425-15487. — Арк. 14 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова).

⁷¹ РДАДА. — Ф. 68: Сношения России с Молдавией. — Оп. 1. — Ст. 1657 р. — Од. зб. 2 — Арк. 12 (лист від 14 (24) листопада 1654 р.).

⁷² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 36 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 300; Corfus I. Op. cit. — Dok. 152.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 017; Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів

Ні відомо, чи перші українські посольства до Іслам Гірея перед місією Семена Савича мали якісь доручення від Богдана Хмельницького до хана у цій справі, але таке припущення можна взяти до уваги. У самій Молдавії, напевно, було певне середовище людей, або й навіть ціла верства населення, на котру Лупул міг розраховувати: до Стефана Георгії "всякі чини" ставляться негативно⁷⁴, і навіть "...хотіли його зсадити" з господарства⁷⁵.

Готуючи молдавську акцію, Іслам Гірей підтримував зв'язки зі Стамбулом, вступаючись перед султанським урядом за старого господаря. Якийсь "жидовин" Юсупко Яковлів у лютому свідчив московським послам у Криму про щось подібне: "Кримський цар Іслам Гірей хоче подавньому того старого князя у Молдавію (Волохи) відпустити і спеціально послав про це гінця до турецького царя"⁷⁶. У листі до короля від Станіслава Родакевича згадувалося два таких посольства татар до Мехмеда IV⁷⁷. Причому, як свідчив у Лубнах колишній царгородський патріарх Афанасій грекові С.Іванову, хан передбачав для Лупула не обов'язково молдавський господарський престол, але й, на вибір, і волоський: "...до турецького візира хан про нього [Лупула] писав, — читаємо свідчення грека, — щоб він прислав до нього [хана] свій султанський наказ, чи посадити ...[Лупула] на волоському господарстві, чи на молдавському. А Василій воєвода... на молдавському воєводстві не дуже хоче бути, а

Хмельницчини // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 244.

⁷⁴ РДАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Ст. 1054 р. — Док. 14. — Арк. 5 ("расспросы" в Посольському приказі посла від царгородського патріарха Степана Іванова).

⁷⁵ РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 235 ("расспросы" Івана Миколаїва, 31 травня (10 червня) 1054 р.).

⁷⁶ ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 14-15 (статейний список С.Ледиженського та О.Огаркова).

⁷⁷ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62. — Тек. 65. — Док. 397: "Hospodar wolski [С.Георгії] pisal do Chmielnickiego, obawiajac sie Chana je mci. Chan jego mc raz i drugi raz poselal do Cesarza tureckiego, proszac go, aby Lupul Wasil wojewoda znowu byl" (лист без дати. На звороті іншим чорнилом — 1050, ймовірно, помилково). Однак "raz i drugi raz" може бути тільки стилізацією перекладу "кілька разів".

хоче — на волоському, щоб йому, будучи на волоському воєводстві, заступити молдавську землю і звільнити дружину та свого сина, щоб Стефан воєвода не повів їх в угорську землю⁷⁸. Потрібно зауважити, що листи хана до турецького візира у Стамбул не були випадковими: Іслам Гірей знов звідомив, що візир Дервіш Мегмед паша виявляв свою прихильність до заходів Лупула, спрямованих на те, щоб повернути собі давнє становище⁷⁹. Весною 1654 р. татари говорили навіть, ніби турецький султан прислав розпорядження у Бахчисарай влітку виступати у Молдавію і посадити там Василя: "...а теперішнього молдавського князя Стефана турецький цар наказав прислати до себе у Царгород"⁸⁰. Про такий самий літній термін походу Іслам Гірея в Молдавію доповідав Іван Миколаїв: після цієї акції, мовляв, татарський хан обіцяв допомагати Янові Казимиру⁸¹.

Навряд чи можна сказати, що у стамбульському дивані пасивно спостерігали за можливостями нової війни на Дунаї. Ще у січні 1654 р. з'явилися відомості, ніби султан домагався від хана прислати Василя Лупула до Царгороду⁸². Те, що таке розпорядження не було виконано, показує, з одного боку, прагнення Іслам Гірея самостійно вирішувати молдавське питання, а з другого, — непевність ситуації при султанському дворі, де, поряд з прихильним до Лупула візором, мали б існувати інші, супротивні йому і впливові на політику Порти, фігури. Віддалену вістку про них знаходимо у посольській реліції греків, що приїхали від царгородського патріарха до Москви у лютому 1654 р.: "Багато [людій у Стамбулі]

⁷⁸ РДАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 14. — Арк. 8-9.

⁷⁹ Там же. — Од. зб. 2. — Арк. 7 (реляція у Москві послів від царгородського патріарха, 17 (27) лютого 1654 р.).

⁸⁰ РДАДА. — Ф. 210; Розрядний приказ, Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 223 (відомості у Києві від донських козаків, утікачів із Царгороду, 23 червня (3 липня) 1654 р.). Насправді султан наказав прислати у Стамбул Василя Лупула.

⁸¹ АЮЗР. — Т. VIII. — С. 379; РДАДА. — Ф. 220. — Од. зб. 13. — Арк. 233; — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 17. — Арк. 3 ("расспросы" І.Миколаїва).

⁸² Жерела. — Т. XII. — Док. 335 (реляція, Джустініані до Венеції, 24 січня 1654 р.).

стоять на тому, щоб нинішньому новому Стефанові воєводі не дати султанського знамена. Тільки втриматися за це не можуть, тому що тепер у султана понад нього, візира, є сильними численні паші ("многие паши владетельны")⁸³. Великою мірою така опозиція до візира була викликана заходами у його внутрішній політиці. За свідченнями османського хроніста Найми, Дервіш Мехмед паша, зайнявши візирський уряд у 1653 р., почав поповнювати державний бюджет шляхом конфіскації майна тих, хто підтримував його політичних противників. Це, звичайно, супроводжувалося арештами і вбивствами, що додавало вагомий штрих до кризової ситуації в Османській імперії⁸⁴.

Василь Лупул пов'язував свій успіх ще й із кандидатом на волоське господарство, племінником пізнішого господаря Костянтина Щербана Михайллом Петрашкевичем, який прибув до Чигирина від австрійського імператора Фердинанда III наприкінці 1653 — на початку 1654 рр.⁸⁵ Старий воєвода шукав контакти також і з опозиційними до Іслам Гірея мурзами та князями, які не хотіли розривати відносин з Військом Запорозьким — з Шірін бесем, з Карабч бесем та іншими мурзами⁸⁶. Подібні взаємини проводилися без відома і дозволу хана⁸⁷.

Богдан Хмельницький був занепокоєний такою активністю кримського уряду. Іслам Гірей, утримуючи у себе Лупула, відчував перевагу над козаками в молдавській політиці. Думаю, що саме з цієї причини, якщо донесення семигородського резидентента у Стамбулі відповідає дійсності, козаки домагалися перед султаном перевести Лупула з Криму до Порти, щоб султанський

⁸³ РДАДА. — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. 36. 7. — Арк. 7 (реляція від 17 (27) лютого 1654 р.).

⁸⁴ Shaw S.J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — Cambridge etc., 1976. — Vol. I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. — P. 206.

⁸⁵ Про нього див. у розділі IV (частина про Австрію).

⁸⁶ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відліл Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 44 (лист С. Георгії до Яна Казимира, 5 травня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 373; *Corsus I. Op. cit.* — Dok. 158.

⁸⁷ "...nad wiadomości licentią Hana" (Там же).

уряд, перехопивши ініціативу у хана, посадив Василя на молдавському уряді⁸⁸.

Як виходить з оповідання Юрія Костянтинова у Польському приказі, з України в Стамбул приїжджає ше один посол, якийсь полковник ("...а кто имянем и для какова дела, подлинно не ведает"), котрий привіз додаткові листи в обороні за Василем: "Василій воєвода був привезений з Криму, і до того посольства від Хмельницького сидів у Царгороді в тюрмі в семи вежах і чекав на смерть, тому що на нього були підкуплені Стефаном воєводою мати султана і араплянин, котрий у султана в покойових. А якби до Василя воєводи не був приязний візир, то його б давно вже не було. І в той же час, чи після того ... Василь воєвода був звільнений і тепер ходить свободно. І те він [Ю.Костянтинів] чув, що на молдавській землі йому [воєводі] бути володарем подавньому"⁸⁹. З цього видно, що козацький полковник приїжджає уже після того, як Лупул був відправлений з Козлова у Стамбул наприкінці травня — на початку червня 1654 р. Крім того, тут явно перебільшено впливи, які цьому послові вдалося спровоцирувати на стамбульський двір: під час (або після) побуту гінця у Царгороді Лупул, мовляв, був звільнений з-під варти. Слід, однак, взагалі поставитися до інформації Ю.Костянтинова про такого полковника дуже застережливо, бо інші інформатори з Порти (а їх було немало) про нього мовчать. В українській науці В.А.Смолій та В.С.Степанков уже висловили обережне міркування, що такий посол міг відправитися з Чигирина наприкінці червня 1654 р.⁹⁰ Зі свого боку, зауважу, що коли говорити про ще одну місію Б.Хмельницького до османської столиці 1654 р., крім квітневої, то вона могла бути викликана раштовими змінами у міжнародних відносинах після смерті Іслам Гірея наприкінці червня — на початку липня 1654 р. У такому разі це могло б пов'язуватися з початком нового

⁸⁸ Demény L. Op. cit. — Р. 510.

⁸⁹ РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стобл. 1636. — Арк. 288 (відомості з "распросов" 22 листопада (2 грудня) 1654 р. Ю.Костянтинів виїжджає з Царгороду два місяці перед тим).

⁹⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 382.

етапу боротьби козаків з поляками за бахчисарайських союзників в умовах кримського міжкоролів'я.

Василь Лупул опинився в Порті після того, як султан видав у квітні ханові наказ відправити старого воєводу в Стамбул⁹¹. Турецький чауш привіз до Бахчисараю таке розпорядження наприкінці квітня. "...і того Василя хан послав у Царгород за повелінням султана...", — діловідвали московські посли з Криму⁹². Цікаво, що у листі (котрий можна б назвати автобіографічним) Василя Лупула в Москву до царя у 1656 р., господар трактував цю подію так, ніби сталася вона з його власної ініціативи: "А з Криму пішов [я] в Царгород бити чолом про розправу, і тут мене посадили у в'язницю три роки тому, і сиджу до днесь"⁹³.

Іслам Гірей так заповзятливо обстоював за воєводою, що разом з ним послав у Стамбул п'ять рекомендацій від себе, Сефер Казі аги та інших урядовців⁹⁴. Від якогось надійного турецького інформатора, міністра, австрійський резидент мав новини, що при султанському дворі використовували фігуру Василя Лупула як важіль впливу на Молдавію, Волощину і Семигород⁹⁵.

Опинившись у турецькому ув'язненні, старий господар не припиняв своєї діяльності не тільки 1654 р., але й у подальші часи, коли татари воювали на боці Яна Казимира проти України. Згаданий його лист до Олексія Михайловича від 14 (24) листопада 1656 р. у справі визволення з турецької неволі вартий того, щоб тут навести його головні думки:

Після сучавської кампанії 1653 р., Стефан Георгіца восени "...полонив дружину мою пані, чада мої та іншу мою братію і родичів умертвив різними муками, а моого меншого брата передав у руки нечестивим сретикам

⁹¹ ДОВ. — Док. 297 (лист С.Лянцкоронського до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.).

⁹² ЦНВ НАН України. — П. 15425-15487. — Арк. 42 (статейний список Хатунського і Фоміна, відомість від 28 травня (7 червня) 1654 р.).

⁹³ РДАДА — Ф. 68. — Стовп. 1657 р. — Од. зб. 2 — Арк. 12 (лист від 14 (24) листопада 1656 р.).

⁹⁴ Жерела — Т. XII. — Док. 386 (реляція С.Ренігера до Фердинанда III, 15 червня 1654 р.).

⁹⁵ Там же. — Док. 384 (С.Ренігер до Фердинанда III, 1 червня 1654 р.).

угорцям. Його тримають у тюрмі закованим, мучиться і до днесь. [...]

Послав я писання преславному гетьманові, щоб він послав звільнити дружину мою і дітей моїх, а він і по цей час не послав звільнити [їх] з полону. Писав до нього і вдруге з молінням, щоб він пожалів нас і прислав чоловіка до султана, візира та інших близких султанових людей. І то ми відаємо, що, як він захоче, то його прохання [при турецькому дворі] не залишать [без уваги]. За його проханням [султан] звільнив би нас ... і престол би нам дав. Але преславіє його затягус день від дня і не присилає до нас, хоча б розмовою потішити, — і цьому я радий. [...]

Б'ю чолом про заступництво преславному запорозькому гетьманові, вірному рабу вашому. Нехай царствіє ваше зволить наказати йому, щоб він без усякого відписав і прислав чоловіка до султана, візира та інших пашів і до близких султанових людей. А як прийде многолітнього гетьмана грамота, то мене тут одразу звільнять і престол мосії держави віддауть, тому що на нас ніякої провини не знаходять. [...]

І до свата нашого, до запорозького гетьмана, зволь, царствіє ваше, писати, щоб вашим царським заступництвом і повелінням послав [він] негайно сюди до султана людей і писав би про нас, щоб нас звільнив і престол би нам віддав, дітей, дружину і дім звільнив, і родичів моїх від муки та полону збавив. Бути б нам підданими великого вашого царствія. [...]⁹⁶. Ще раніше Василь Лупул писав аналогічні листи до царя, але без успіху⁹⁷.

Все це показує, в яке безнадійне становище він потрапив і, зрештою, підтверджує, що османські політики дійсно тримали старого воєводу в Стамбулі, заставляючи придунайські країни цілий час думати про свою лояльність до Порти.

⁹⁶ РДАДА. — Ф. 68. — Стовп. 1657 р. — Од. зб. 2. — Арк. 12-16.

⁹⁷ Там же. — Арк. 17-18. У Москву приїжджав посол Лупула Микайло Миколаїв у 1664 р. за літочисленням від створення світу (вересень 1655 — вересень 1656 рр.).

З такої активності Лупула у 1654 р. виділяється те, що татари з козаками, котрі у головних напрямках політики мали протилежні погляди, знайшли спільну точку дотику у молдавській справі. Тут виявилися дипломатичні здібності і майстерність Василя Лупула в організації політичної інтриги.

З погляду українсько-молдавських стосунків ця акція виглядає повністю виправданою для козаків: допомігши Василеві відновити його давнє становище, Богдан Хмельницький не тільки б отримав союзника Війська Запорозького, але й позбавив би влади того, хто протягом 1653 і 1654 рр. займав ворожу до України позицію. З іншого боку, для Криму важко знайти якісь політичні мотиви для такої енергійної підтримки бахчисарайськими урядовцями союзника і родича Богдана Хмельницького. Адже від грудня 1653 р. хан задекларував свій намір укласти союз із Яном Казимиром. Татари мусили розуміти, що, скинувши Стефана Георгічу, вони послаблять польську партію у придунайських землях, а те, що хан справді збирався допомагати королю після проведення молдавської акції, ми вже зауважили зі свідчення Івана Миколаїва. Треба думати, старий господар підкупив Іслам Гірея та ординських мурз, причому, напевно, немалою сумою. Про це є донесення московського посла у Крим І.Ржевського від серпня 1654 р.⁹⁸ Однак, хан не міг не обговорювати з Лупулом його майбутньої політики. Правдоподібно, воєвода мав би скласти якісь зобов'язання перед татарами стосовно становища Молдавії у міжнародних відносинах. При цьому залишається загадкою, як він збирався поєднати ці зобов'язання з тими, що, напевно, давав козакам, догоджаючи і козацькому гетьманові, і татарському ханові при їхній ворожнечі, що назрівала. Видно тільки, що Василь Лупул поставив на карту багато речей задля повернення втраченого господарського уряду і врятування своєї сім'ї.

Активність старого воєводи хвилювала не тільки Османську імперію, але й уряд Речі Посполитої. У своїх

⁹⁸ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 38 (інформація у московського посла від Івана Виговського).

посольствах до Криму поляки домагалися від хана недоторканості придунаїських країн. Це було обумовлено в одному з пунктів договору між Іслам Гиреєм та Яном Казимиром наприкінці червня 1654 р.⁹⁹ У липневій інструкції М.Яськульському для укладання присяги хана на вірність Речі Посполитій стражник коронний мав добиватися татарської приязні для придунаїських країн¹⁰⁰. Те саме питання піднімав польський посол М.Бєгновський у Стамбулі, додаючи, що поляки готові виступити в обороні Молдавії та Семигороду від козаків¹⁰¹. Можливо, якраз на це розраховували придунаїські правителі, посилаючи у Крим своїх гінців з метою отримати татарську допомогу проти козаків, декларуючи свої антимосковські (а значить і пропольські) настрої¹⁰².

Те, що розвідники С.Георгії довідалися про зв'язки В.Лупула з ногайською опозицією саме у квітні, може свідчити, що, у зв'язку з приїздом М.Яськульського в Бахчисарай та його впливами на Іслам Гирея, В.Лупул міг передбачити певне настороження хана до цілої молдавської акції. Однак, позиція султанського дивану, як було видно, рішуче перекреслила ініціативу старого господаря. Немалою мірою до цього спричинилася польська дипломатія та впливи Молдавії, Волощини і Семигороду на Порту.

Особливе місце в таких інтригах належить Стефанові Георгії, який переконував Османську імперію у шкідливості формування молдавсько-української ліги. Крім безпосередніх стосунків з диваном, він тримав зв'язок з М.Бєгновським через своїх агентів, всіляко

⁹⁹ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібліот. ПАН у Курніку). — Арк. 486-зв.

¹⁰⁰ Жорела. — Т. XII. — Док. 322.

¹⁰¹ Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. A. Szylágyi. — Budapesti, 1890. — Т. I. — Р. 317-318 (лист М.Бєгновського до Ю.Ракоція, 28 квітня 1654 р.): "...si nebulones isti praedones Kosaci in finitimas provincias, utroque Moldavices ditiones, vel Transylvaniam invasionem fecerint, num nobis ad vim vi repellendam cum principibus istarum provinciarum societas armorum ineunda sit".

¹⁰² ЦНВ НАН України. — П.15425-15487. — Арк. 44-45 (статейний список московських послів у Крим Хатунського і Фомина). Тут зазначено, що придунаїські посли просили 40000 татар для охорони своїх земель від українсько-московських експансивних планів.

сприяючи його місії у Порті¹⁰³. Ян Казимир покладав великі надії на Стефана Георгішу у майбутній антимосковській та антиукраїнській лізі. Однак, 1654 р. новий воєвода опинився у скрутному становищі не тільки з огляду на претензії В.Лупула і підготовку козаків з татарами до походу, але й під тиском українсько-московської політики, спрямованої на те, щоб Молдавія прийняла протекторат Олексія Михайловича. Придунайські країни повідомляли Порту про спроби московських посольств приєднати молдавського і волоського господарів до козацької спілки в антипольській лізі, а також і про те, що посли "...намовляють господарів та інші грецькі держави, підлеглі туркам, підбурюючи до бунтів і повстань"¹⁰⁴. Агітація Стефана проти Лупула у Порті могла б якраз вестися під оглядом можливого підданства останнього Олексієві Михайловичу на кшталт України. Для Стамбулу зрозумілою була шкода від зміцнення московських позицій у молдавському регіоні¹⁰⁵. Щось подібне свідчив австрійський резидент у Царгороді С.Ренігер у листі до Фердинанда III від 18 травня 1654 р.: Георгіца писав до султана, "...що сташий Лупул, об'єднавшись із багатьма тисячами козаків, готовий до наступу...". Порта надіслала відповідь, щоб Стефан не боявся його¹⁰⁶.

Позиції Османської імперії та Речі Посполитої були небезпечними для Георгіци у нових умовах, що склалися у Східній Європі після Переяславської ради, коли Україна і Москва нав'язували молдавському господареві свої умови. Вже у лютому 1654 р. воєвода писав до коронного гетьмана С.Потоцького про злі наміри Богдана

¹⁰³ Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 344.

¹⁰⁴ ГАДА у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3038. — Арк. 176 (лист руського воєводи до коронного канцлера, 1 травня 1654 р.).

¹⁰⁵ Про таку діяльність С.Георгіци, наприклад, є відомості від вересня 1654 р. (АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 774 (новини Івана Тафларі, который повернувся з варшавського полону); *Hruševský M. Sjednocení východník Slovenská a expanzívní plány na Balkáne w letech 1654-1655 // Z dejin Východní Evropy a Slovenská. Sborník Venovaný Jaroslavu Bidlovi.* — Praha, 1928. — S. 342).

¹⁰⁶ Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 378.

Хмельницького і Москви щодо Стамбулу¹⁰⁷. Виглядає, що такі самі листи він мав відправити до султанського двору, дискредитуючи не лише українського гетьмана, але й В.Лупула. У той же час Стефан мав надії на вплив Польщі на татар аж до розірвання українсько-кримського союзу і у такий спосіб послаблення загрози для Молдавії. Тому він писав королеві, щоб поляки активізували свої взаємини з бахчисарайським урядом¹⁰⁸. На знак прихильності до Польщі молдавський господар у березні 1654 р. вислав в Україну загін 1200 чоловік на допомогу коронним військам під час наступу С.Потоцького¹⁰⁹.

З іншого боку, у відносинах з козаками і Москвою С.Георгіца намагався відвернути загрозу їхнього нападу, ніби прислуховуючись до різних порад прийняти протекторат Олексія Михайловича. Копію грамоти московського царя, привезену в Молдавію у посольстві Гаврила Самаріна, воєвода відправив до С.Потоцького¹¹⁰. У грамоті повідомлялося про підданство України Олексієві Михайловичу і висловлювалася надія, що невдовзі Стефан складе таку ж присягу цареві. Втягнувшись у дипломатичну гру з Б.Хмельницьким, С.Георгіца мав би прихильно відгукнутися на його листи з пропозицією

¹⁰⁷ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 28 (С.Георгіца до С.Потоцького, 25 лютого 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 344; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 142.

¹⁰⁸ ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 27 (С.Георгіца до Яна Казимира, 14 лютого 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 340; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 141.

¹⁰⁹ ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 32 (С.Георгіца до С.Потоцького, 17 березня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 352; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 146. У Б.Хмельницького були відомості про 2000 чоловік від Стефана у коронному війську (ДБХ. — Док. 241 (інструкція козацькому послові в Москву Ф. Горкуші, 21 (31) березня 1654 р.)); — 5000 молдаван разом з угорцями (ДБХ. — Док. 242 (лист Б.Хмельницького до Сефер Казі аги, (15) 25 квітня 1654 р.)); С.Лянцкоронський писав про 12 молдавських хоругв війську С.Потоцького (ДОВ. — Док. 297 (лист до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.)); цифра 1200 чоловік прийнята в літературі — див., напр.: *Wojcik Z. Op. cit.* — S. 85.

¹¹⁰ ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 36 (С.Георгіца до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 360; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 152.

релігійного союзу проти Польщі¹¹¹. Мета такої політики молдавського господаря була провокаційною, щоб розкрити перед Портою справжні наміри українського та московського урядів, і цим забезпечити собі прихильність султана.

Не виключено також, що С.Георгіца шукав додаткових впливів на татар через посередництво козаків: "Волоський господар, — зустрічаємо у листі Станіслава Радакевича до Яна Казимира, — писав до Хмельницького, остерігаючись хана й.м-ти"¹¹². Впливи козаків на татар мали б обговорюватися під час молдавсько-українських переговорів. У серпні 1654 р. посольство від Війська Запорозького в Яси на чолі з осавулом Демком та Іскрицьким повідомляло господаря про наміри козаків напасті на Крим, якби татари вторглися у Молдавію¹¹³. І це, зауважу, Богдан Хмельницький передавав у той час, коли він після смерті Іслам Гірея знову розпочинав переговори про відновлення українсько-татарського союзу. Якщо таку вістку С.Георгіца переказував польському канцлерові, то дуже вірогідно, що про неї ж він повідомляв і в Бахчисарай, і в Стамбул. Виглядає, що в Криму і Порті мали б знати про подібні заяви українського гетьмана. При всій непевності зовнішньої політики Молдавії, С.Георгіца мав тверді надії у союзницьких запевненнях волоського воєводи (перед смертю М.Басарби) і семигородського князя¹¹⁴.

¹¹¹ Про них — з листа Ю.Ракоція до Яна Казимира від 7 квітня 1654 р. (ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 33). У збірнику "Документи Богдана Хмельницького" цих листів немає. Вони мали б датуватися часом наприкінці квітня — на початку травня 1654 р.

¹¹² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62 — Тека 65. — Док. 397.

¹¹³ Там же. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 — Арк. 4 (С.Георгіца до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

¹¹⁴ Там же. — Док. 38 (С.Георгіца до С.Потоцького, 9 квітня 1654 р.): "Ufam iednak w miłosierdziu Boskim, mając dobrą ligę z Miltauskim Hrem u księciem Siedmigrodzkim..." Зі страху перед козаками і татарами С.Георгіца відправив до Семигороду свою сім'ю (Жерола — Т. XII. — Док. 378 (С.Ренігер до Фердинанда III, 18 травня 1654 р.)); Жерола. — Т. XII. — Док. 338; Corfus I. Op. cit. — Dok. 152.

Поляки, у свою чергу, також лякали турків не тільки можливою підтримкою Москвою повстання проти османського панування на Балканах, але й відкритою інтервенцією Олексія Михайловича в Порту після захоплення Речі Посполитої¹¹⁵.

Донесення з Царгороду свідчили, що греки були готові до виступу проти султана, як тільки цар або Хмельницький дадуть привід для цього, переправившись через Дунай¹¹⁶. У Стамбулі повинні були знати про зв'язки балканських повстанців з Богданом Хмельницьким. Таку інформацію, зокрема, подає приписка у листі Юрія II Ракоція до Яна Казимира від 22 травня: "Нехай буде відомо вашій королівській величності, що наші сусіди повстанці цими днями таємно відправили посілі до Хмельницького, з готовністю зголосуючи свою дружбу проти вашої величності і найяснішої республіки, як тільки їм самим стане зрозуміло, що військо царя Московії із запорожцями перебуває поблизу Дунаю"¹¹⁷. Ці новини повезли до Варшави семигородські послі Андрій Клобучицький і Мікес Заболоцький¹¹⁸, котрих прийняли на аудієнції 23 червня¹¹⁹. Ясно, що пропозиції балканських повстанців українському гетьманові не зводилися тільки до наступу на Польщу: у листі наголошено саме на небезпеці для Речі Посполитої, тому що адресатом семигородського князя, власне, був польський маєстат. Посольства сербів до Б. Хмельницького, наприклад, про котрі відомо зі списку московського посла Ржевського з України, просили допомогу проти турків¹²⁰.

Усі подібні розмови про московські експансивні плани на Балканах не були безпідставними. Ще перед

¹¹⁵ АЮЗР. — Т. VII. — С. 378; *Grabowski A. Ojczyste spominki.* — Krakow, 1845. — Т. I. — С. 95 (інструкція М. Вєгановському, послові у Стамбулі).

¹¹⁶ АЮЗР. — Т. VII. — С. 380 (новини І. Миколаїва).

¹¹⁷ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 30. — Арк. 2

¹¹⁸ Інші варіанти: Klobucziczki, Klubosoczki, Klobuszowius.

¹¹⁹ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3044 (з бібліотеки Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 203-зв (шоденник А. Радзивіла).

¹²⁰ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 40-41. Тут же лист сербських капітанів (с. 81-82).

Переяславською радою Б.Хмельницький пояснював Олексієві Михайловичу, що приклад України відіб'ється резонансом в османських православних провінціях і буде можливість приєднати Молдавію, Волощину та інші землі¹²¹. В одному з недавно виявлених Ю.Мициком у Krakovі документів говориться про якихось ченців, відправлених Б.Хмельницьким на Balkani підбурювати сербів, болгар, греків та інших християн до повстання¹²². У щоденнику А.Радзивіла від вересня 1654 р. записано про плани царя наступати на Krakів після захоплення Berestya, а звідти — прямо на грецькі землі, щоб визволити їх¹²³. Ще у травні того ж року архімандрит Михайлівського монастиря у Києві Феодосій Василевич, згідно з доносом ченця Рафаїла київським воєводам, згадував про наміри царя захопити Krakів: "...хочуть государеві люди захопити Krakів, — говорив архімандрит, — а ми і на Москві будемо"¹²⁴. Така ідея підкорення Krakова і Varшави простежується також і наступного року — про це писав патріарх Никон¹²⁵. Однак, було б хибно твердити, ніби ці плани у 1654 р. знаходили у царя реальні можливості до реалізації. У літературі, зрештою, вже давно проводилися аналогії між однаковими претензіями на polський престол mosковського

¹²¹ Hruševskij M. Sjednocení východníků Slovensta... — S. 341; Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1900. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. X. — С. 810. Про агітацію Б.Хмельницького на Balkanах у цей час див.: Czerewko W.-S. Op. cit. — Арк. 77-70.

¹²² Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: долякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького. — С. 37.

¹²³ Національна бібліотека у Varшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліотеки Оссолінських у Broцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 208: "...Dux Moschoviae et Chmelnicius ita convenerant, ut Brestae interque exercitus jungeretur, et inde recte Cracoviam tendere disposuerant, ac postea occupata Polonia, Greciam a servitute Turcica liberare...".

¹²⁴ ЦНБ НАН України. — П.15584-15570. — Арк. 20 ("расспросы" Рафаїла 13 (23) травня 1654 р.).

¹²⁵ Hedenström A. Die Beziehungen zwischen Russland und Brandenburg während des ersten nordischen Krieges 1655-1660. — Marburg, 1896. — S. 11.

царя Олексія Михайловича і шведського короля Карла Х Густава¹²⁶.

У зв'язку з цим у Стамбулі існували великі побоювання, що коли цар заволодіє Польщею, "...то і Царгороду буде тісно", — як говорив у Посольському приказі Юрій Костянтинів¹²⁷. І це не були порожні слова. Донські козаки Харлам Благий та Іван Турченин, втікачі з турецького полону зі Стамбулу, у червні 1654 р. розповідали у Києві, що через небезпеку походу Олексія Михайловича на Порту, султан тримає у столиці частину флоту, приготовленого на венеціанську війну¹²⁸. Важливо підкреслити, що такі заходи Порти, скеровані проти козаків і московського війська, показують, яке велике значення султанський уряд надавав цій справі. Адже від 1650 р. продовжувалася облога венеціанським флотом Дарданельської протоки. Будь-які спроби Стамбулу перед 1654 р. прорвати облогу були безуспішними, хоча для цього збиралися найголовніші сили Османської імперії¹²⁹. Зайвим було б говорити, що Порта при тій скрутній ситуації не один раз відчувала недостачу кораблів, котрі простоявали у стамбульському порту.

Інший важливий момент, котрий досі обходили увагою в науці, також подає штрих до того, як Стамбул сприймав зміну політичної орієнтації України і залучення Московської держави до війни з Польщею. У тогочасній англійській хроніці є відомість, що Порта відчувала "...найбільший страх..." від Москви через загрозу об'єднання сил останньої з військами Персії, "...які

¹²⁶ Кезем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1835 (июнь). — С. 350.

¹²⁷ РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стобл. 1830. — Арк. 286; Demény L. Op. cit. — Р. 511.

¹²⁸ РДАДА. — Ф. 210, Стоблці Сівського столу. — Од. зб. 153. — Арк. 222-223.

¹²⁹ Histoire de l'empire Ottoman / Sous le dir. de R. Montran. — [Paris], 1880. — Р. 238; Shaw S.J. Op. cit. — Vol. I. — Р. 204, 208. Попередня блокада Дарданел тривала від травня 1843 до травня 1849 рр.: Там же, — Р. 203.

обое, об'єднавши разом, були б надто нерівними для Османської імперії¹³⁰.

Слід зауважити, що персько-османські стосунки мали традиційне вороже скерування. Згадати хоча б плани султана Селіма II з'єднати каналом Дон і Волгу, щоб, завоюавши Астрахань, через Каспійське море почати підкорення Персії¹³¹. Або проекти 1648 р. захоплення шахом Вавілону при фінансовій підтримці Синьйорії під час турецько-венеціанської війни за о.Кріт¹³². Зрештою, боротьба Порти і Персії за Кавказ продовжувалася протягом багатьох десятиліть XVI ст. з перемінним успіхом. Найвищим її проявом стала війна першої половини XVII ст., котра завершилася укладанням миру 1639 р.¹³³. Сфери впливу були поділені на Західне Закавказзя (Порта) і Східне (Персія). Крім того перський шах приєднав до своїх володінь Азербайджан, а османський султан закрішив за собою Ірак. Фактично, були повторені умови попереднього договору 1555 р.

Насправді ж взаємини Москви та Ірану у 1654 р. не були такими сприятливими, щоб можна було говорити про формування військової ліги між ними. У першу чергу, тут відбилося зіткнення інтересів на Кавказі¹³⁴. Розв'язавши руки у відносинах з Османською імперією, перський шах Аббас II (1642-1667) розпочав завоювання

¹³⁰ Rycart P. The Present State of the Ottoman Empire. — New York, 1971 (репринт з вид. 1660 р.). — Р. 94.

¹³¹ Смирнов В.Д. Кочубей Геміоржинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — С. 2. Про подібні наміри турків, але скеровані проти Московської держави, див. у В.-С.Черевка: Czerewko W.-S. Op. cit. — Арк. 78 (покликання на І.Цінкайзена, В.Д.Смірнова та С.М.Соловійова); Іналджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османі та піднесення Російської імперії (пер. О.Галенка) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депорташі кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 120.

¹³² АНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 180/П. — Арк. 148.

¹³³ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. / Отв. ред. Б.Б.Пиотровский. — М., 1988. — С. 311-315, 320-323.

¹³⁴ Rycart P. Op. cit. — Р. 94; Палиевктов М.А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII века на Кавказе. — Тифліс, 1932. — С. 7-9; Кушева Е. Северный Кавказ и международные отношения XVI-XVII вв. (обзор материалов русских архивов) // Исторический журнал. — 1943. — Кн. 1. — С. 85.

Дагестану, і це привело до тривалої боротьби персів з Московською державою протягом 1640-х — початку 1650-х рр.¹³⁵ Значним був його похід на Терський городок у 1653 р.¹³⁶ Також загрозливими у той період залишалися плани шаха походу на Астрахань¹³⁷. У таких умовах, звичайно, не могло бути ніякої мови про якийсь московсько-перський союз, навіть проти їхнього спільногого ворога — Порти.

Інформація, наведена англійським сучасником, швидше над усе, була відлунням у Стамбулі близькості двох подій: з одного боку, початок польсько-московської війни і широка дипломатична активність Олексія Михайловича в Європі з метою виправдати своє вторгнення у Річ Посполиту, з іншого — відправка царського посольства Івана Лобанова, Івана Мініна, Івана Нефед'єва та інших до шаха восени 1653 р.¹³⁸ Ще у червні 1654 р. вони не були відпущені з Персії¹³⁹.

Така небезпека для цілісності Османської імперії з боку Олексія Михайловича мусила відобразитися на взаєминах Порти і Криму. У науді виробився особливий погляд на історію турецько-татарських відносин першої половини 1654 р., а зокрема, на ставлення Стамбулу до подій у Східній Європі після встановлення московської протекції над Україною. Одне з найголовніших питань, котре донині залишається відкритим і остаточно нерозв'язаним, — як Османська імперія реагувала на ставлення кримського хана до Польщі й України після при-

¹³⁵ История народов Северного Кавказа... — С. 323-325, 340.

¹³⁶ Там же. — С. 329.

¹³⁷ Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — М., 1958. — С. 52.

¹³⁸ РДАДА — Ф. 220. — Од. зб. 13. — Арк. 81-84; Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. — Ереван, 1953. — Т. I. — Док. 4 (згадка про російських послів до Персії у 1654 р. під час розмов з перськими гінчями у Посольському приказі 1658 р.). З цього документу також видно, що І.Лобанов з товаришами були неприхильно прийняті шахом (с.17-18); Rauch G. Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichte der Jahre 1651-1655 // Archiv für Kulturgeschichte. — Köln etc., 1951. — Bd. 34. — Н. 1. — S. 55.

¹³⁹ РДАДА — Ф. 220. — Од. зб. 13. — Арк. 110. Грамота шаха Аббаса II до царя. — Арк. 60-67.

їзду польського посла М.Яськульського у Бахчисарай, і які директиви надійшли для Іслам Гірея зі Стамбулу у квітні 1654 р. В дотеперішній історіографії утвердилося дві настанови: або султанський уряд наказав татарам допомагати полякам у війні проти Москви і козаків, або — віддав усю ініціативу розв'язання польсько-московсько-української проблеми в руки хана та його урядовців.

Одним з перших серед українських істориків, хто дотримувався думки про нейтралітет Туреччини, був М.Костомаров, котрий навів цитату реляції з петербурзького рукопису: "Ми, — говорили турки, — будемо триматися того боку, який прийме новий хан"¹⁴⁰. Історик, однак, у цьому місці переплутав події до і після смерті Іслам Гірея наприкінці червня — на початку липня 1654 р., зауваживши, що кримсько-польський договір у червні був укладений з ініціативи його наступника Мегмед Гірея IV.

Таку ж тезу про пасивність Порти у східноєвропейській політиці Криму підтримав П.Буцинський: "Сам сultan, однак, заявив послам, що буде дотримуватися того боку, який прийме новий хан"¹⁴¹. Історик також не був точним у подіях, датувавши смерть Іслам Гірея початком червня. При цьому дослідник вказував, що українські та польські посли у Стамбулі повинні були отримати відпустку тільки після того, як мав визначитися наступник бахчисарайського престолу.

Ф.Равіта-Гавронський пов'язував цю проблему з додаванням Речі Посполитої для М.Бєгдановського в посольській інструкції до Стамбулу. Вчений дуже скептично поставився до його місії: "...була це, швидше, скарга на Хмельницького, ніж пропозиція ясно окресленої політичної акції, а якщо й торкалася предмету зовнішньої політики, то надзвичайно побіжно", "цілковита затрата політичного змісту віс з тієї

¹⁴⁰ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н.И. Собр. соч. — СПб., 1904. — Кн. IV. — Т. IX-XI. — С. 570.

¹⁴¹ Буцинський П. Вкaz. пр. — С. 188.

інструкції¹⁴². Опираючись на звіт М.Бєгановського, Ф.Равіта-Гавронський не вдавався до близких коментарів відповіді Порти, у котрій був наказ ханові не зачіпати короля і допомагати Польщі там, де буде її потреба¹⁴³.

Л.Кубала висловлював міркування, що козацьке посольство в Стамбул не було допущене на аудієнцію до султана, котрий, відновивши перемир'я з Польщею, наказав ханові надати допомогу Янові Казимиру¹⁴⁴.

Розв'язання цієї проблеми у М.Грушевського також переплітається із завданнями та результатами української та польської місій до Порти на початку 1654 р. На думку вченого, турки висловили свою зичливість полякам тільки задля вигляду. Султан зробив швидкий відпуск Миколаю Бєгановському, бо не хотів перед ним виявляти почесті козацьким гінцям, котрі приїхали в Стамбул у день останньої аудієнції польському послові 26 квітня, як пише історик¹⁴⁵. Найголовнішою причиною, чому османський уряд поставився так до козаків, з ворожістю, однак, зустрівши новини про протекторат Москви над Україною, були погрози морських походів запорожців і донців до турецьких берегів. У складних умовах, які Порта переживала у війні з Венецією, подібне становище видавалося загрозливим. З приводу наказу від султана татарам воювати в союзі з поляками чи з козаками, М.Грушевський не акцентував на цьому особливу увагу. Історик тільки навів лист молдавського господаря С.Георгії до польського короля від 8 травня 1654 р., де восьмова писав, що Мехмед IV надав усю ініціативу зовнішньополітичної діяльності в руки Іслам Грея. З другого боку, вчений подав новини від українського посла в Бахчисарай Семена Савича про турецького чауша, котрий приїхав у Крим і привіз ханові каф-

¹⁴² Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1909. — T. II. — S. 284.

¹⁴³ Інструкцію М.Бєгановському див.: Grabowski A. Op. cit. — T. I. — S. 91-96. Там жо звіт посла. — S. 96-98.

¹⁴⁴ Rawita-Gawroński F. Op. cit. — T. II. — S. 285.

¹⁴⁵ Kubala L. Zaprzepaszczena kraina. — S. 634. То саме історик повторив ще раз: Він же. Wojna Moskiewska... — S. 187.

Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 894.

тан і шаблю. "...а який був наказ, невідомо", — додавав Савич¹⁴⁶. Натомість, московські посли С.Ладиженський та О.Огарков передавали, що султан розпорядився через чауша нікуди не йти війною, крім донських козаків¹⁴⁷. Але з контексту відчувається, що М.Грушевський близький до того, щоб прийняти відомості С.Георгії за достовірні.

З російських праць минулого століття можна згадати статтю Ю.В.Арсеньєва: "...султан поставив вимогу обидвом господарям і кримському ханові, щоб вони допомагали полякам у війні, що почалася"¹⁴⁸.

Цій проблемі не надавали особливого значення В.Д.Смірнов, С.М.Соловйов, С.Томашівський, В. Липинський, І.Крип'якевич, Д.Дорошенко, В.Дубровський та інші дослідники.

Характеризуючи німецькомовні праці від кінця XVIII ст., котрі мають відношення до історії України та міжнародних зв'язків узагалі, варто виділити дослідження Й.Енг'еля. Однак, історик нічого не говорить про впливи Порти на Крим у виборі політики на початку 1654 р.¹⁴⁹ З інших монографій, що безпосередньо стосуються історії Османської імперії, найбільше уваги українській дипломатії в Стамбулі після Переяславської ради приділено у Й.Гаммера¹⁵⁰. Але вчений, як і Й.Енг'ель, мовчить про турецькі директиви Іслам Гіреєві стосовно напрямку зовнішньої політики того часу¹⁵¹. Дуже бідно українсько-татарсько-турецькі проблеми

¹⁴⁶ Там же. — С. 894-895.

¹⁴⁷ Там же. — С. 895.

¹⁴⁸ Арсеньєв Ю.В. Молдавский господарь Стефан и его сношения с Москвой // Русский архив. — М., 1890. — № 2. — С. 166.

¹⁴⁹ Engel J.Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken. — Halle, 1796. — S. 189.

¹⁵⁰ Hammer-Purgstall J. Op. cit. — T. 5. — S. 595, 601-602, 606.

¹⁵¹ Це також стосується спеціальної праці про кримських ханів: *Він же. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft.* — Wien, 1856. — S. 136. Книжка, викладена реферативними витягами з "Історії Османської імперії" (пор. це місце з його ж *Geschichte des Osmanischen Reichs*, t. 5, s. 606), використовувалася, однак, у ґрунтівних дослідженнях. Див., напр.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1903. — T. IV. — С. 480; Babinger F. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Leipzig, 1927. — S. 235.

1654 р. аналізуються у працях І.Цінкайзена та Н.Йоргі¹⁵². Те саме можна сказати про Т.Мілнера та Б.Бекера, представників англійської науки, котра своїми роботами XIX — початку XX ст. з історії Туреччини значно поступається німецькій та австрійській¹⁵³.

З післявоєнних досліджень в українській, російській та польській історіографії¹⁵⁴ найбільшого впливу на формування думки про стамбульські директиви кримському ханові у квітні 1654 р. мала стаття З.Вуйціка¹⁵⁵. Автор використав згаданий лист С.Георгії до Яна Казимира від 8 травня, а також московську реляцію, наведену М.Грушевським, що султан заборонив ханові втрутатися в московсько-польську війну, за винятком походів проти донських козаків¹⁵⁶. Разом з цією реляцією польський історик наводив запис зі щоденника Альбрехта Радзивіла: султан "...послав до хана серію директив, щоб не тільки утримати [його] від нападу на Корону, але й також, щоб стримати від союзу з Кореною проти козаків..."¹⁵⁷. Вчений, проте, надавав більшої ваги інформації молдавського воєводи, вважаючи, що Порта дала ханові свободу діяльності.

З українських істориків, слідом за З.Вуйціком, таку думку прийняли В.А.Смолій і В.С.Степанков¹⁵⁸, з поль-

¹⁵² Zinkeisen I.W. Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. — Gotha, 1856.
— T. IV. — S. 832; Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Gotha, 1911.
— T. IV. — S. 81.

¹⁵³ Milner T. The Crimea. Its Ancient and Modern History. The Khans, the Sultans and the Czars. — London, 1855. — P. 164-165; Baker B.G. The Passing of the Turkish Empire in Europe. — Philadelphia-London, 1913. — P. 211. Тут автор не тільки не згадав про взаємини кримських татар, козаків, поляків, росіян і т.п., але й перепутав кореспондентів константинопольського патріарха. Останній, ніби, листувався з молдавським воєводою про визволення християн на Балканах.

¹⁵⁴ В українській науці тільки в останні роки у повоєнний період з'явилася можливість об'єктивно вивчати історію після 1654 р.

¹⁵⁵ Wójcik Z. Op. cit. — S. 76-109.

¹⁵⁶ Там же. — S. 87.

¹⁵⁷ Там же. Цей витяг зі щоденника А.Радзивіла також друкований Л.Кубалю: Kubala L. Wojska Moskiewska... — S. 378.

¹⁵⁸ Смолій В.А., Степанков В.С. Вкз. пр. — С. 375.

ських — Б.Барановський¹⁵⁹, Л.Підгородецький¹⁶⁰, особливо Я.Качмарчик¹⁶¹, з російських — Г.О.Санін¹⁶², Л.В.Заборовський¹⁶³. З українських дослідників тільки О.Апанович не підтримала такого висновку, але посередньо: "Після Переяславської ради Туреччина знову відправила кілька посольств на Україну, в тому числі і спеціальне посольство на Запоріжжя, з вимогою відійти від Росії із загрозою виступити об'єднаними силами татар, угорців, черкесів та ін."¹⁶⁴. У своїй недавній книжці автор не зачепила питання турецько-татарських відносин стосовно українсько-московського союзу¹⁶⁵.

Інший сучасний вчений А.Пернал також не висловив своїх міркувань з цього приводу, навівши, однак, цитату зі згаданого листа С.Георгіци до короля, але без власного коментаря¹⁶⁶. Л.Деменъ, натомість, наголосила на тому, що Порта зайніяла очікувальну позицію. На підставі донесень зі Стамбулу агентів сімигородського князя дослідниця зробила висновок, що турки вирішили стати на боці переможців в українсько-польсько-московській війні¹⁶⁷.

З радянських досліджень ще можна згадати монографію М.О.Смірнова, узагальнюючу "Історію Туреччини" О.Ф.Новічева, колективну працю "Очерки исто-

¹⁵⁹ Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 460.

¹⁶⁰ Podhorodecki L. Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. — W., 1987. — S. 187.

¹⁶¹ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław etc., 1988. — S. 228; "Niezwykle trafnie ocenił rezultaty poselstwa Bieganowskiego Zbigniew Wojcik".

¹⁶² Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 58, 62. Историк помилково називав Миколая Бєгновського Яном.

¹⁶³ Аналіз праць історика див. далі.

¹⁶⁴ Апанович О.М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70 роки XVII ст. — К., 1981. — С. 105-106.

¹⁶⁵ Вона ж. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — 96 с.

¹⁶⁶ Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic relations 1648-1659. — University of Ottawa: Ph.Diss., 1977. — P. 197.

¹⁶⁷ Demény L. Op. cit. — P. 511.

рии Турции", однак, автори не подають даних про турецько-татарські зв'язки¹⁶⁸.

Із сучасних російських істориків варто виділити праці Л.В.Заборовського, котрий підтримав думку про нейтралітет Османської імперії, т.зв. "вимушено невтручання у східноєвропейський конфлікт"¹⁶⁹. Але автор не стоїть на цій позиції твердо, як, наприклад, З.Вуйцік: "...можливо, турки впливали і на Крим в пропольському дусі", — писав Л.В.Заборовський¹⁷⁰. Цей нейтралітет, читаємо в іншому місці, "...був більш сприятливий для Польщі"¹⁷¹. Однак у подальших розвідках історика таке коливання між двома думками зникає: як пише С.Георгіца в листі від 8 травня, турки віддали всю справу на розгляд хана, вимагаючи при цьому від татар перешкодити спустошливим набігам донців¹⁷².

Важливо відзначити й погляд вченого на особу турецького чауша, котрий приїхав у квітні у Крим із султанськими директивами: "...відправка чауша Сулейманаги до Іслам Гірея дослідниками розглядається як виконання падишахом своїх обіцянок [перед польським послом].

[...] ...до цих пір не враховано, що він був посланий перед початком переговорів з поляками¹⁷³, і судячи з трансільванських та польських донесень зі Стамбулу від

¹⁶⁸ Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI — XVII вв. — М., 1948. — Т. 2. — С. 105-108; Новичев А.Ф. История Турции. — Л., 1983. — Т. 1. — С. 183-185 (окремий розділ "Отношения Турции с западными державами и Россией во второй половине XVII века"); Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. — М., 1983. — 290 с. (розділ про XI—XVIII ст. написаний С.Ф.Орешковою, с. 4-80).

¹⁶⁹ Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской империи в 1653-1654 гг. // Освободительные движения на Балканах. — М., 1978. — С. 72.

¹⁷⁰ Там же. — С. 71.

¹⁷¹ Там же. — С. 72.

¹⁷² Він же. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV — XVIII в. — М., 1979. — С. 287; Він же. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 47. Відчувається вплив З.Вуйціка: Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии... — С. 75, прим. 38 ("Правильную общую картину нарисовал Wojciech Z. 'Feudalna Rzeczypospolita...'").

¹⁷³ Виділення Л.В.Заборовського.

31 березня 1654 р., віз наказ сілістрійському паші та ханові бути готовими до війни, але без вказівки на імовірного супротивника¹⁷⁴.

Ім'я чауша взято з травневої розповіді священика Антонія московським послам у Крим С.Ладиженському та О.Огаркову: "Послано у Крим до царя від турецького султана чауша Сулейман агу, — говорив Антоній. — Турецький султан відправив до нього [до хана] кафтан та шаблю і писав... з похвалою, що він [хан] на війну ходить на численні держави, і з королем польським помирився... А сьогодні на війну йому ходити не наказував, а наказував розправитися з донськими козаками, тому що ті донські козаки роблять їм велику шкоду. А якщо кримському цареві потрібна буде допомога на донських козаків, то він, турецький султан, прише до нього на допомогу своїх турецьких людей. [...] I [хан] говорив тому чаушеві наодинці, що він радий наказові турецького султана і на війну нікуди не піде, а стане воювати донських козаків"¹⁷⁵.

З польських реляцій Л.В.Зaborовський користувався листом М.Бєгановського до короля, друкованим Л.Кубалею в одній з приміток до тексту книжки¹⁷⁶. Але з цього документу чітко видно, що 31 березня 1654 р. зі Стамбулу йшав не турецький чауш, як у висновках Л.В.Зaborовського, а татарський гінець, котрий повертається в Бахчисарай¹⁷⁷. Невідомо чому, але Л.Кубаля, передруковуючи лист М.Бєгановського до короля, випустив з уваги, що цього гінця звали Сулейман ага. Він зустрів М.Бєгановського не по дорозі зі Стамбулу, а, ймовірно, в самому місті. У Теках Нарушевича це місце виглядає так: "Посол татарський на ім'я Сулейман ага, кяхя¹⁷⁸ хана кримського, зустрівся зі мною вже в

¹⁷⁴ Зaborowski L.B. Борьба русской и польской дипломатии... — С. 90.

¹⁷⁵ РДАДА. — Ф. 123: Сношения России с Крымом. — Оп. 1. — Стопл. 1653 р. — Од. зб. 17. — Арк. 137-138; Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. IX. — Ч. II. — С. 895.

¹⁷⁶ Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 377, прим. 28.

¹⁷⁷ Там же ("Poseł tatarski spotkał się ze mną już ze Stambułu powracając do Krymu. Czytał relację transackiej...").

¹⁷⁸ Османське "заступник". Тут це слово треба розуміти у значенні "представник", "уповноважений".

Стамбулі, повертаючись до Криму. Посол приїжджав робити реляцію Жванецьких трактатів...¹⁷⁹. Залишається неясним, чи у своїй травневій розповіді С.Ладиженському та О.Огаркову священик Антоній помилково не ідентифікував ім'я кримського посла до Порти, котрий повернувся в Бахчисарай у першій половині квітня, з іменем султанського чауша, який приїхав у Крим у другій половині того ж місяця або на початку травня. Це ділком вірогідно, як і те, зрештою, що татарський посол і турецький чауш мали одне і те ж ім'я. Але не підлягає сумніву, що гінці з відомостей Антонія та М.Бегановського — дві різні особи. Тому твердження Л.В.Заборовського, що чауш був посланий до Іслам Гірея ще перед початком переговорів з поляками, вдається хибним. Однак, у своїй монографії, що вийшла через три роки після цієї висловленої гіпотези, історик нічого не згадав про чауша Сулейман агу, хоча порушував проблему османських директив ханові¹⁸⁰.

Аналізуючи далі російську історіографію, не можна обійтися одне загальне питання українсько-османських відносин. Маю на увазі тезу, розвинену ще у XIX ст. Г.Ф.Карповим і недавно — Г.О.Саніним про вплив російського царя на взаємини Війська Запорозького та Османської імперії. На підставі того, що Б.Хмельницький повідомляв московський уряд про свої зв'язки з султаном (що засвідчують грамоти Мехмеда IV до гетьмана, збережені в архіві Посольського приказу), існує твердження, ніби Б.Хмельницький проводив політику

¹⁷⁹ Krakів. Бібліотека Чарторийських — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушеви-ча). — Арк. 535 ("Posel Tatarski na imię Soliman Aga Kichaia Hana Krymskiego podkał się ze mną juz w Stambułu, powracając do Krymu. Przyjezdzał tużdzież posel relację czyniąc Transakcyi zwanieckiej..."). Але у Теках Нарушевича кома в першому реченні стоїть після "ze mną", що робить зміст неясним. Якщо "w Stambułu" переправити на "ze Stambułu", як у Л.Кубалі, а кому не рухати, то відіграє вийде, що М.Бегановський зустрів Сулейман агу, коли той повертається зі Стамбулу, а не в місті. Польський посол приїхав до османської столиці 29 березня 1654 р.: Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. 5. — S. 595; Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 124; Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии... — С. 75, прим. 33; Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. пр. — С. 375 (дата подана за юліанським календарем).

¹⁸⁰ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 47.

турецької орієнтації не тільки з дозволу Олексія Михайловича, але й за його вказівками¹⁸¹. Мені вбачається, що таким способом автори, в наслідок своїх національних та політичних переконань, не помічали деякі протиріччя між Військом Запорозьким і московським урядом під час правління Богдана Хмельницького. Треба зауважити, що у російській суспільно-політичній думці до недавнього часу він залишався єдиним українським гетьманом, чия діяльність не критикувалася. Ця теза російських істориків повністю заперечує українські інтереси у чорноморському регіоні у XVII ст., підпорядковуючи їх інтересам Росії, а то й ототожнюючи з ними. Подібна позиція приводить до ігнорування державного устрою Війська Запорозького в середині XVII ст., який забезпечував самостійну зовнішню політику Богдана Хмельницького.

Ясно, що інформація, котру останній подавав у Москву, не виходила поза рамки, що обмежували б спільність мотивів діяльності української та російської дипломатії. І навіть якщо припустити, що цар дійсно давав вказівки Б.Хмельницькому підтримувати зв'язки з Портою¹⁸², як, наприклад, про це є відомість з часів І.Виговського¹⁸³, то це не свідчить, що гетьман не міг використовувати такі настанови для проведення власної діяльності, в т.ч. і у напрямку з Портою¹⁸⁴. Але цілком

¹⁸¹ Карпов Г. В захисту Богдана Хмельницкого. — М., 1890. — С. 75; Санін Г.А. Украина и русско-османские отношения второй половины XVII в. (Историография вопроса) // Внешняя политика России. Историография. — М., 1988. — С. 259; Бін жс. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 105.

¹⁸² Згідно з Г.Ф.Карповим — після 1651 р., Г.О.Санін говорить тільки про період після 1654 р.

¹⁸³ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1932. — Т. X. — С. 44 (посольство Федора Коробки в Стамбул, згідно з царським указом, 1658 р.). Пізніше, однак, такі розпорядження Олексія Михайловича не заважали І.Виговському шукати васальної протекції у Порті для формування антимосковської ліги: Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. — К.-Львів, 1993. — Вип. IV. — С. 83-84 (аналіз статті М.Н.Петровського "З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку").

¹⁸⁴ Намагаючись знайти документальні підтвердження цих теорій Г.Ф.Карпова, Г.О.Санін робить покликання (зазначаючи, що "выводы

зрозуміло (і це не один раз підтверджувалося протягом всього періоду Хмельниччини), що українська дипломатія у своєму розвитку не керувалася вказівками короля, царя, султана, хана і т.п., а виходила, залежно від ситуації, із користі для своєї політики.

Культивація подібних теорій в російській історіографії переслідує дві мети: по-перше, показати месіанство Росії стосовно України, яку, ніби, Олексій Михайлович врятував від польської і турецької неволі¹⁸⁵, а по-друге, — протиставити це месіанство татарським походам на наші землі, щоб виправдати політику Росії щодо Криму, аж до його завоювання Катериною II. Нагадаю, що в українській науці останнім часом не один раз наголошувалася потреба відмовитися від конфронтаційних стереотипів у вивченні українсько-татарських зв'язків¹⁸⁶.

Отже, питання кримсько-османських відносин початку 1654 р., директиви Мехмеда IV Іслам Гіреєві у квітні того ж року та інші проблеми, пов'язані з політикою Порти і Криму щодо українсько-московсько-польських зв'язків, викликали велике зацікавлення у науці. Найпоширенішою тезою залишається те, що Стамбул, переживаючи критичний стан своєї зовнішньої політики (до цього можна додати глибоку кризу влади того часу), відмовився від втручання у війни Східної Європи, а залишив їх на розгляд кримського хана. З одного боку, цю кризу не можна піддавати найменшому сумніву. Але з іншого, — таке складне становище

Г.Ф.Карпова подтверджуються источниками") на статейний список Т.Порфир'єва (АЮЗР. — Т. X. — С. 589-597) і на лист Б.Хмельницького до Іслам Гірея від 18 квітня (ДБХ. — С. 338-339). Але у цих джерелах немає ніяких новин про інструкції царя козацькому гетьманові вести дипломатичне листування з Портою (Санин Г.А. Украина и русско-османские отношения... — С. 250).

¹⁸⁵ Карпов Г. Вказ. пр. — С. 74; Санин Г.А. Украинна и русско-османские отношения... — С. 258.

¹⁸⁶ Шевченко Ф. П. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — Вип. I. — С. 92; Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників // Східний Світ. — К., 1993. — Вип. I. — С. 106; Горобець В. Республіканські наукові читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" // Український історичний журнал — 1991. — № 7. — С. 158.

Османської імперії витворило у науці своєрідний стереотип універсального характеру, яким пояснюють багато явищ внутрішньої і зовнішньої політики Порти. Розв'язання окремих питань при цьому іноді подається дослідниками перебільшено. Хотілося б навести кілька власних зауважень.

Зі згаданої московської реляції С.Ладиженського та О.Огаркова, використаної М.Грушевським, З.Вуйціком, Л.В.Заборовським та іншими істориками, довідуємося, як московські послі в Криму розвідали новини, ніби турецький чауш привіз ханові султанську заборону іти на кого-небудь війною, крім донських козаків¹⁸⁷. Що це означає? Насамперед треба вказати, що в період 1654 р. похід проти донців не міг бути локальною подією поза увагою царя та інтересами Московської держави. У глибшому підтексті кримсько-донської війни мала б залишатися боротьба за Астраханське і Казанське ханства — наріжний камінь антимосковської політики бахчисарайського двору. Татарська війна з донськими козаками обов'язково повинна була б загострити відносини Москви з Кримським ханством та Османською імперією, і це, звичайно, розуміли у Стамбулі. Тому наказ Іслам Гіресві воювати донців був рівнозначний наказові воювати Москву, що, зрештою, випливало з ініціативи самого хана: Іслам Гірей "...сказав усім своїм кримським людям, — доповідали ногайські розвідники астраханським воєводам 6 (16) травня 1654 р., — щоб вони були готові іти в похід на осінь, як поспішуть на Русі жнива. А іти буде спочатку на Дон, а з Дону — на государеві міста"¹⁸⁸.

У травні новини про такі турецькі вказівки татарський посол у Чигирині Алкас Кегіто повідомляв Іванові Виговському: "Питав писар [І.Виговський] у посла: "Для чого від турецького султана чауш привіз кафтан і шаблю?" Посол сказав: "Султан турецький наказав ханові іти на війну". А писар питав: "Куди їм турецький султан наказав іти на війну?" І посол говорив, що Московська

¹⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 895. Чауш приїхав у Бахчисарай в останніх днях квітня ст.ст. (московські посланці записують про його приїзд під 28 числом). —

¹⁸⁸ РДАДА. — Ф. 127: Сношенія Росії з ногайськими татарами. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 1. — Арк. 53.

держава їм вороги. Писар говорив: "Як же вам іти на Московську державу, як ми під його государською рукою?" А посол відповів: "Ви собі сидіть вдома і від ляхів обороняйтесь, а ми будемо робити свою справу"¹⁸⁹. Це є також свідчення того, що Порта видавала ханові анти-московські директиви, а її нейтральність забезпечувалася тільки стосовно до Богдана Хмельницького. Уже кілька разів згадані лист Стефана Георгії до Яна Казимира від 8 травня і особливо цитата зі щоденника А.Радзивіла також свідчать про таку нейтральність Османської імперії до України: турецько-татарська політика була скерована на формування антимосковської ліги. Ще на початку 1654 р. у Стамбулі висловлювали свою підтримку ханові для замирення Криму з Польщею¹⁹⁰. Під цим оглядом стають ясними такі рішучі запевнення султанського двору польському урядові і М.Бєгановському щодо прихильності Порти до зовнішньої політики Яна Казимира. Але настороженість стамбульського дивану до Бєгановського, яку помітив М.Грушевський, стосується не всієї політики Польщі, а тільки її відносин з козаками.

Тут важливо зауважити, що вчений допустив суттєву неточність з приводу прийомної та відпускної аудієнцій козацьких та польських послів у Стамбулі. Як ми бачили з історіографічного огляду, історик визначив, що дата приїзду української місії і відправки польської співпала на день 26 квітня¹⁹¹. Але насправді козацькі посли приїхали в турецьку столицю близько 21 квітня, і М.Грушевський про це зазначив у попередньому тексті¹⁹². Невідомо, звідки історик взяв дату 26 квітня. Австрійський резидент С.Ренігер, на котрого є покликання під рядком, писав, як зазначалося, про 21 число. У сучасних працях днем приїзду козацьких послів прий-

¹⁸⁹ АЮЗР. — Т. X. — С. 595-596.

¹⁹⁰ Жерела. — Т. XII. — Док. 335 (реляція Джустініані до Венеції, 24 січня 1654 р.).

¹⁹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 894.

¹⁹² Там же. — С. 781; Czerewko W.-S. Op. cit. — Арк. 80.

нято вважати 18 або 21 квітня¹⁹³. Дуже плутався у цій даті Й.Гаммер, котрий писав у тексті, що козаки приїхали через три тижні після М.Бєгановського, себто виходить 19 квітня¹⁹⁴. Але в той же час під рядком давав коментар: "Козацькі посли прибули 24 квітня"¹⁹⁵. Сам історик бачив у цьому якийсь недогляд, і у другому виданні "Історії Османської імперії" підрядковий коментар викинув¹⁹⁶.

Коли М.Грушевський писав, що польська місія відправилася тоді, як прибула козацька — 26 квітня, то, ймовірно, мав на увазі, що М.Бєгановський отримав того числа відпускну аудієнцію у візира¹⁹⁷. "І вже за кілька днів, — писав львівський хорунжий, — у Божий час маємо від'їжджати волею, і день від'їзду призначили собі, дай Боже щасливо, на ближчу неділю, себто на день 3 травня"¹⁹⁸. Неможливо припустити, щоб українська місія, приїхавши у Стамбул близько 21 квітня, чекала першої аудієнції у султана ледь не два тижні (при тому, що, згідно з М.Грушевським, Порта хотіла виявити їй свою прихильність). До того ж зовсім не було потреби

¹⁹³ Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России... — С. 273.

¹⁹⁴ Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. 5. — S. 505. Тут же про те, що М.Бєгановський прибув 20 березня (див. прим. 170).

¹⁹⁵ Там же. Див. прим. "k".

¹⁹⁶ Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1835 (2te Ausg.). — Bd. III. — S. 420. Використовуючи це місце у Й.Гаммера, дослідники не заважають помічали його противріччя. Див., напр.: Czerewko W.-S. Op. cit. — Апр. 80.

¹⁹⁷ За день перед тим, 25 квітня, — у султана: Transsylvania et bellum boeo-orientale. — T. I. — P. 317 (М.Бєгановський до Ю.Ракоція, 28 квітня 1654 р.); Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — T. 5 (1te Ausg.). — S. 505; Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 133. А.Грабовський, передруковуючи реліяцію М.Бєгановського, хибно датував відпускні аудієнції у султана і візира 21 і 22 квітня відповідно (Grabowski A. Op. cit. — T. I. — S. 07). Принагідно до цього додам, що Й.Шледер зауважує, ніби польський посол зробив у Стамбулі десять відвідин султана та інших значних осіб (Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 613). Про прийом у султана, візира і міністрів див. у реліяції Відоні з Варшави у Ватікан: Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — Р. 170. — Doc. 3787 (реліяція від 25 травня 1654 р.).

¹⁹⁸ Grabowski A. Op. cit. — T. I. — S. 98 (лист М.Бєгановського до С.Корицінського). У Л.В.Заборовського також 3 травня: Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии... — С. 75, прим. 33.

тимати послів Б.Хмельницького такий довгий час у турецькій столиці, не даючи їм прийому. Річ у тім, що в міжнародній дипломатичній практиці того часу при прийомі якимось володарем двох посольств із ворогуючих між собою країн, одне з цих посольств могло чекати відправки іншого на деякій відстані від резиденції володаря. Так, наприклад, восени 1654 р. турецький посол до Австрії чекав під Віднем відправки московського гінця І.Баклановського¹⁹⁹.

Самого М.Бєгановського також зупиняли перед Стамбулом, де він пояснював завдання своєї місії і очікував султанського дозволу в'їхати до столиці. Іван Миколаїв, котрий того дня був у Царгороді (він виїхав звідти 22 березня ст.ст.) розповідав у Посольському приказі в Москві про цей епізод: "А як він [І.Миколаїв] поїхав з Царгороду, то перед його від'їздом 17 (27) березня приїхав литовський посол Бєгановський²⁰⁰, і того литовського посла спочатку в Царгород не взяли, а поставили в Силівлі, від Царгороду в 25 верстах, і посилали до нього питати, чому він приїхав. І він, литовський посол, сказав: прислав його король до султана зі скаргою на запорозьких козаків, що вони ... (далі місце зіпсувте в документі) государеве воювали і розоряли, а тепер, відступившись від нього, піддалися московському цареві і хочуть, об'єднавшись з государевими військовими людьми, Польщу і Литву до кінця розорити, а після цього хочуть і на нього, турецького султана, іти війною. І щоб турецький султан надав йому [королеві] на неприятелів допомогу кримськими людьми"²⁰¹.

На жаль, не маємо подібної реляції про те, як українські посли були допущені до Стамбулу. Але важко собі уявити, що вони не пройшли через таку саму церемонію, і їм були надані більші почесті, одразу провівши у місто. Так, як і М. Бєгановський, вони мали б пояснити причини і завдання своєї місії, зупинившись на віддалі від турецької столиці, а вже вислухавши їх,

¹⁹⁹ Theatrum Europeum. — Т. VII. — З. 576.

²⁰⁰ І.Миколаїв помилляється у датуванні на два дні.

²⁰¹ РДАДА. — Ф. 239. — Ол. зб. 13. — Арк. 230; Czerewko W.-S. Op. cit. — Арк. 81.

урядовці запросили гінців до султана: М.Бєгановський свідчить, що козацькі посли були у Стамбулі перед його від'їздом²⁰².

Все це ставить під сумнів тезу М.Грушевського, ніби султан не давав прийомної аудієнції козацьким послам, не бажаючи виявляти їм почесті перед львівським хорунжим. Османський уряд мусив іти на поступки Військові Запорозькому, зберігаючи і заохочуючи при цьому антимосковську ініціативу хана: якраз у цей час у Порті отримали відомості, ніби Богдан Хмельницький готує на приморські міста 300 чайок. "І вони [турки] не знають, що їм робити, і від якого боку боронитися", — іронізував Іван Миколаїв²⁰³.

Той факт, що турки дійсно посилали татарам накази не зачішти поляків, важко заперечити. Але чауш був відправлений у Крим не тільки для того, щоб дати якісь інструкції. Він мав також пильнувати, щоб ці інструкції не розходилися з намірами Іслам Гірея у проведенні політики Криму²⁰⁴. Такий висновок дозволяє зробити той факт, що на успіх своєї місії М.Бєгановський поклав велику надію саме після того, як турецький гінець повернувся з Бахчисараю: "...нам дали знати, що вже кілька днів, як візир послав до хана [довідатися], чи [той] розійшовся з королем [під Жванцем] і поєднався так, що обіцяв йому [королю] іти на Москву. І вже нас попереджено, що доти не будемо відправлені, поки той посол не повернеться з Криму"; "на втіху нашу вже повернувся посол з Криму, котрого відправлено запитати, чи хан бажаєстати при королю, чи при Москві. Хан виявив бажання триматися й.к.м-ті. Вже маємо велику надію доброї відправи; в тому вже нас попереджено, що Порта буде прихильна до того боку, до якого і

²⁰² Grabowski A. Op. cit. — Т. I. — S. 97.

²⁰³ РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 336-337.

²⁰⁴ Це попри те, що хан не почував себе безпечно з боку стамбульського дівану і боявся, що на його місце Мехмед IV може прислати якогось іншого претендента: РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1653 р. — Од. зб. 17. — Арк. 138; ЦНВ НАН України. — П.15425-15487. — Арк. 24 (статейний список С.Ладиженського та О.Огаркова. Відомості від священика Антонія).

кримський хан"²⁰⁵. З цього видно, що, незважаючи на прихильне ставлення Стамбулу до М.Бєгановського, від поляків була прихована не тільки султанська інструкція чаушеві, але й сам факт, що османський уряд відправив до Криму свого гінця: польські посли дізналися про це тільки через кілька днів, як чауш від'їхав з турецької столиці. Це могло бути пов'язано з тим, що інструкція зачішала справи України — Порта відмовлялася воювати з козаками, але й забороняла ханові нападати на Польщу. Ми бачили, що А.Радзивіл у своєму щоденнику трактував місію чауша в Крим саме таким чином. З цієї причини у листі турецького візира Дервіш Мегмед паши до канцлера Стефана Корицінського, переданого через М.Бєгановського, пропонувалося будувати відносини Польщі і Криму на засадах Жванецького миру²⁰⁶, себто на засадах антимосковської, а не антиукраїнської політики. Іслам Гірей, зі свого боку, всіляко підкреслював перед поляками, що їхня ліга з татарами може бути скерованою проти Олексія Михайловича. При цьому потрібно було відірвати українського гетьмана від московського союзу²⁰⁷. Антимосковська скерованість хана і Порти відобразилася також у популярних на той час листках-летючках²⁰⁸, авізах²⁰⁹ і т.п.

Однак, самому М.Бєгановському пояснили, як було видно з польських реляцій до Варшави, що чауш єде довідатися, чи Іслам Гірей і Ян Казимир розійшлися у грудні 1653 р. на тому, щоб воювати з Москвою. Це була неправда, бо польський посол зустрів татарського гінця Сулейман агу, котрий вертався у Крим зі

²⁰⁵ АНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5760/Ш. — Арк. 887, 888 (реляції посольської місії зі Стамбулу до Варшави, квітень-травень 1654 р.).

²⁰⁶ Katalog dokumentów tureckich. — Dok. 351.

²⁰⁷ Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 613 (відомості про листи Іслам Гірея до С.Потоцького).

²⁰⁸ РДАДА. — Ф. 239. — Од. зб. 13. — Арк. 75-77 (німецькі та голландські листи).

²⁰⁹ Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 183. — Doc. 3706 (авізи з Мілану, 17 червня 1654 р.): "...il Gran Can de Tartari havesso havuto ordine della Porta di far il simile (відправити війська під Смоленськ проти царя. — Я.Ф.)".

Стамбулу. Його місія полягала якраз в тому, щоб повідомити султана про грудневу кампанію 1653 р.²¹⁰ Тому турецький диван мав від хана відомості про Жванецький мир ще перед тим, як М.Бєгановський з'явився на стамбульському дворі. Сулейман ага був добре прийнятий у Порті і віз у Бахчисарай для Іслам Гірея наказ готовувати своє військо на весну, "...не знаючи, однак, куди", — писав Бєгановський²¹¹.

Такі самі розпорядження були скеровані до Сіяуш паші²¹². Хотілося б відзначити, поза іншим, що антимосковські та антиукраїнські приготування у Сілістрії — це також, свого роду, відображення східноєвропейської політики Порти. Ще на початку 1654 р. турки наказали виготовити кораблі для захисту дунайських прибережних земель від козаків²¹³. Вийшовши зі Стамбулу на початку квітня і зупинившись у Бендерах, сілістрійський губернатор закликав своє військо збиратися у пограничних з Кримом містах, маючи при собі близько 27 тис. чоловік: "А поголос пустили, — розповідав Іван Миколаїв, — що вони стоять для охорони турецьких міст від приходу запорозьких козаків"²¹⁴.

Отож бачимо, що Стамбул заявив про свою позицію у політиці Східної Європи ще перед прибуттям польських і українських гінців. Можна лише здогадуватися, що Мехмед IV дав своє підтвердження планам Іслам Гірея воювати весною московські землі в союзі з польками. Але після Переяславської ради позиція козаків у цій акції залишалася неясною. Султан мав би сприяти, щоб їх залучити до походу або, як найменше, залишити нейтральними. Це було видно з розмови Алкаса Кетіто

²¹⁰ Krakiv. Bibliotheke Chortorijevskikh. — Od. zб. IV 147 (Текст Неподільному); — Арк. 535 (лист М.Бєгановського до короля); Kubala L. Wojna Moskiewska.. — С. 377, прим. 28.

²¹¹ Там же.

²¹² Там же; Theatrum Europaeum. — T. VII. — Z. 611.

²¹³ РДАДА — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 222 (лист єпископа Александровського архієпископа до боярина Іллі Милославського).

²¹⁴ Там же. — Арк. 233 ("распросы" І.Миколаїва у Москві); Там же. — Ф. 52. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 17. — Арк. 3 (його ж розповідь у Путівлі).

та Івана Виговського в Чигирині²¹⁵. У першому випадку, не виключено, Магмед IV зваблював козаків якимись ефимерними обіцянками турецької військової допомоги, про що є згадка від хана²¹⁶. Будь-які розмови, ніби татари отримали наказ від Порти виступити в союзі з Яном Казимиром проти України²¹⁷, слід вважати польською інтерпретацією подій — те, що ми бачили з березневого листа чернігівського воєводи Тишкевича, коли українсько-московська ліга трактувалася обов'язковим розривом татарсько-козацького союзу. Ця інтерпретація могла виникнути під впливом ймовірних османсько-кримських намірів рішуче розправитися з козаками, якби вони не погодилися відступити від Москви.

Якраз таку резолюцію було прийнято в Бахчисараї на квітневій раді кримських мурз і князів²¹⁸. Тут, прина гідно, нагадаю, що М.Грушевський пов'язував рішення цієї ради і з відпуск М.Яскульського до Варшави з приїздом до Іслам Гірея турецького чауша та інструкціями, котрі він привіз ханові від султанського двору²¹⁹. Ще два питання, які могли підніматися на цій раді у зв'язку з розпорядженнями Порти — це відправлення Василя Лупула у Стамбул, про що вже говорилося, і збір данини з полоненого татарами ясиру. Українські посли в

²¹⁵ АЮЗР. — Т. X. — С. 595-596.

²¹⁶ [Francisci E.] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhafte Erzählung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — S. 321-322: "Der Grosse Chan lieb auch, bei dem Chmielnitzki, Versuch thun, ob er wieder zu den Polen zu bringen wäre, dazu ihm denn auch der Türk seine Dienst-Hülffe vorgetragen, und versprochen".

²¹⁷ ДОВ. — Док. 297 (лист С.Лянцкоронського до А.Тшебицького, 1 травня 1654 р.). Польський хроніст С.Темберський також згадує про наказ від Магмеда IV іти війною, крім Москви, що на козаків: "...imperator submisit se daturum literas ad magnum chandum, ne iungat vites cum Chmielnicio, sed Polonis associatus et Kosacos et Moschos hostilitate turbet" (Temberski S. Annales 1647-1656 // Scriptores rerum polonicarum. — Kraków, 1897. — T. 16. — S. 281).

²¹⁸ Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 142.

²¹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 893. Л.В.Зaborовський, наприклад, не звертає увагу на міркування М.Грушевського і не пояснює, чому рада хана тривала аж три тижні: Зaborowski L.B. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 48-49.

Криму мали новини, що після приїзду чауша хан послав "...у Ногай і по всьому Криму вибирати ясир. Збирають на турецького султана ясир від дев'яти — десятого"²²⁰.

У літературі вже висловлювалася думка, що завданням польського посольства в Стамбул було не добитися мілітарної допомоги турків, а лише підтвердити мир і вплинути на татар у поході на Москву, щоб розірвати їхню лігу з козаками²²¹. Але надії на турецьку збройну допомогу у пізніших переговорах польських послів з Кримом мали б висловлюватися: у щоденнику А.Радзивіла це згадується під датою 3 липня 1654 р.²²²

На відпускних аудієнціях М.Бєгановському видали кілька грамот, з яких відомі один лист Мехмеда IV до короля і два листи візира Дервіш паші до короля і канцлера²²³. У цих документах султан та візир писали, що поки поляки будуть давати ханові данину, Порта впливатиме на Крим, щоб татари допомагали своїм військом Польщі проти її ворогів. Окрім цього, у листі до Яна Казимира, Дервіш паша повідомляв, що направив у Бахчисарай до Іслам Гірея наказ у справі його взаємин з Річчю Посполитою, а С.Коридінському радив дотримуватися угоди, укладеної з татарами під Кам'янцем-Подільським у грудні 1653 р.

Польський посол докладав якихось зусиль, щоб Порта відправила з ним у зворотню дорогу свого гінця до Яна Казимира²²⁴. Але де було безрезультатно, хоча у серпневих новинах з Варшави до краківського каноніка у Мартина Голінського зазначено, що такий посол зі

²²⁰ АІОЗР. — Т. Х. — С. 592 (реляція Т.Порфир'єва про відомості з "расспросов" С.Савича).

²²¹ Pernal A. Op. cit. — Р. 182-183; Варановський, жаломістъ, нічого не говорить про антимосковські нотки в інструкції М.Бєгановського через те, напевно, що стаття була написана у 1650-х рр. (Baranowski B. Op. cit. — S. 400).

²²² Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібліотеки Оссолінських у Броцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 205.

²²³ Katalog dokumentów tureckich. — Dok. 349-351. У М.Грушевського є переказ тільки грамоти султана з покликанням на Л.Кубалю (Грушевський М. Історія України-Русі. — Т. IX. — Ч. II. — С. 894).

²²⁴ Краків. Вібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушеви-ча). — Арк. 535-538 (лист М.Бєгановського до Яна Казимира): "Zaczalem ię i to traktować, abyム mogł posła od Porty do w.k.mci z sobą wyciągnąć...".

Стамбулу мав бути у польській столиці разом з М.Бєгановським²²⁵. Останнього чекали у Варшаві з величими почестями²²⁶.

Ще один васал Османської імперії трансільванський князь Юрій Ракоцій, як і молдавський господар, також вживав заходи для зміщення свого становища після кампанії 1653 р. Кримське посольство Сулейман аги до Порти оскаржувало його перед стамбульським диваном за ворожу татарам позицію у Жванецькій кампанії²²⁷. Ale князь давав перед Мехмедом IV свої вилучення і посылав гінців до нього з проханням заборонити Іслам Греєві та козакам наступати на Семигород²²⁸. У другій половині лютого посол Ракоція мав повернутися зі Стамбулу²²⁹.

У грудні 1653 р. кримський хан відправив свого гінця Юкман агу до князя з погрозами спільнego українсько-татарського походу²³⁰. Трансільванський уряд вимушений був показувати Іслам Греєві свою зичливість²³¹. Рівночасність обидвох татарських місій — Сулейман аги до Порти і Юкман аги в Семигород — наводить на думку, що в Трансільванії, як і в Стамбулі перед султаном, хан виявляв свої претензії з приводу останньої війни. Не виключено, що Іслам Грей намагався залучити війська Ракоція до антимосковських планів Криму.

У відносинах з Польщею на початку 1654 р. семигородський князь хотів використати нестабільність внутрішньої ситуації Речі Посполитої, пов'язаної з незадоволенням шляхетського стану політикою Яна Кази-

²²⁵ АНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/ІІ. — Арк. 608.

²²⁶ Rawita-Gawroński F. Miscellanea // Rus. — 1911. — S. 450-451 (лист Й.Малаховського до стряя, 15 червня 1654 р.).

²²⁷ Krakів. Бібл Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 535 (лист М.Бєгановського до Яна Казимира); Kubala L. Wojna Moskiëwska... — S.377, прим. 28.

²²⁸ Жерела. — Т. XII. — Док. 327 (С.Ренігер до Фердинанда III, 10 грудня 1653 р.).

²²⁹ Там же. — Док. 342 (Ю.Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.).

²³⁰ Там же. — Док. 325 (Іслам Грей до Ю.Ракоція, грудень 1653 р.).

²³¹ Там же. — Док. 342.

мира. Останній намагався зміцнити свою владу перед сеймом. Серед польських урядових кіл почали говорити про можливість відречення короля від престолу і проведення нової елекції. Реальними претендентами на королівство могли стати молодший брат Яна Казимира Кароль і Юрій Ракоці²³².

Семигородський князь почав шукати підтримку серед дисидентів Литви. В інструкції своєму послові на польський сейм від 1 лютого 1654 р. він давав таємні настанови зв'язатися з Янушем Радзивілом, а королю рекомендувати порозумітися з козаками без участі Іслам Г'рея, пропонуючи, натомість, своє посередництво²³³. Є також згадка, що цей посол обіцяв на сеймі у Варшаві дати військову допомогу²³⁴. Всі умови, які Ракоцій ставив полякам, були передані в письмовій формі і вони викликали різноманітні поголоски, ніби князь висунув їх, порозумівшись із турками, а як ні, — то зв'язавшись із Москвою або козаками²³⁵.

Кандидатуру Ракоція на польський престол погодився підтримати Януш Радзивіл, вважаючи, що обрання короля-некатолика буде поштовхом до того, щоб козаки відійшли від Олексія Михайловича²³⁶. Партия кальвіністів настільки сильно захопилася цією ідеєю, що не виключала навіть диверсії Трансильванії під Краків, запевняючи семигородському князеві свою підтримку²³⁷.

Одним з головних питань, які б мали вирішитися у зв'язках литовського князя з Юрієм Ракоцієм, було

²³² АЮЗР. — Т. X. — С. 343 (розмова І. Виговського з московським послом Ф. Полтевим, 25 лютого (7 березня) 1654 р.); Акти Московського государства. — СПб., 1894. — Т. II. — Док. 594, 602 (далі — АМГ).

²³³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 904; Зaborowski L.B. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 46.

²³⁴ АНВ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 180/II. — Арк. 604 (новини з варшавського сейму, 7 липня 1654 р.).

²³⁵ Жерела. — Т. XII. — Док. 364 (реляція Джустініані до Венеції, 4 квітня 1654 р.).

²³⁶ Pernal A. Op. cit. — Р. 199; Зaborowski L.B. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 52-54; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 904-905.

²³⁷ Тазбир Я. Роль протестантів в політических связях Польши з Трансильванією в XVII в. // Россия, Польша, Причорноморье в XV — XVIII вв. — М., 1979. — С. 228.

залучення останнього до антимосковської ліги²³⁸. Претензії семигородських урядовців посилили свої впливи у Речі Посполитій викликали невдоволення в Криму і не були підтримані Портокою. У квітні, під час побуту в Бахчисараї М.Яскульського, до хана приїхали гінці від Ракоція із запевненням своєї приязni²³⁹. Трансільванці пропонували Іслам Гіреєві своє військо, обстоюючи союз із поляками²⁴⁰. Але ці посли були погано прийняті, а Сефер Казі ага відмовив їм в аудієнції, відправивши до свого сина²⁴¹.

Поляки, зі свого боку, готуючи антимосковську й антиукраїнську лігу, мали великі надії на Трансільванію як на свого союзника у 1653 р. Ракоцій дійсно ставився насторожено до можливості Богдана Хмельницького зміцнити свої позиції у придунайських країнах. Тому князь виправдовувався перед королем, що український гетьман нав'язує йому свої відносини²⁴². Але попри це, шукаючи в конспіративних зв'язках з Радзивілом опору своїм планам отримати варшавський престол, Юрій Ракоцій мусив би надіятись на прихильність козаків до цієї акції. Можливо, що сам литовський гетьман, котрий був готовий залучити до такої справи шведів, прусів і козаків²⁴³, радив трансільванському князеві порозумітися з Богданом Хмельницьким. Це досить ймовірно ще й тому, що Радзивіл у тому часі вів переговори з Військом Запорозьким і мав надію вплинути на козаків через Антона Ждановича, котрого вже кілька місяців тримали у полоні, не відпускаючи зі свого посольства²⁴⁴. Через це повідомлення Ракоція польському королю про відповідь

²³⁸ Transsylvania est bellum boreo-orientale. — Т. I. — Р. 312 (пропозиції Я.Радзивіла для Ю.Ракоція, 2-й пункт).

²³⁹ Grabowski A. Op. cit. — Т. I. — S.137 (реляція М.Яскульського з Бахчисараю від 2 травня 1654 р.).

²⁴⁰ Там же.

²⁴¹ Жерела. — Т. XII. — Док. 377 (Ю.Ракоцій до С.Корицінського, 21 травня 1654 р.).

²⁴² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 33 (лист Ю.Ракоція до Яна Казимира, 7 квітня 1654 р.).

²⁴³ Pernar A. Op. cit. — Р. 199.

²⁴⁴ Там же. — Р. 200-208; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 885-886, 950-952.

семигородського уряду на лист Богдана Хмельницького від 20 лютого (2 березня) 1654 р. було дуже стриманим: "На листи, прислані до мене від козаків, — писав князь, — я дав відповідь згідно з християнською відвертістю"²⁴⁵. Цими політичними маневрами між козаками і поляками Юрій Ракоці залишався нейтральним, переслідуючи власні інтереси²⁴⁶.

Окрім акції з Антоном Ждановичем, Януш Радзивіл вислав листи до Івана Виговського, Івана Золотаренка та іншої старшини, щоб вони намовляли гетьмана не воювати проти Польщі, бо король, ніби, готовий піти на численні поступки козакам²⁴⁷. Богдан Хмельницький справді міг розробляти плани походу вглиб Речі Посполитої, як ми це бачили з листа чернігівського воєводи Тишкевича від 1 березня 1654 р.²⁴⁸

Але у Польщі також готувалися до наступу в Україну. Надіючись, насамперед, на власні сили, для коронних гетьманів була розроблена інструкція рушитися проти козаків з заходу і з півночі²⁴⁹. Це мали бути польсько-литовські війська, їх орієнтовним пунктом інвазії, ймовірно, для регіментарів призначався Київ. В інструкції послові до С. Потоцького від польського сейму полковникові Шемберку був наказ опанувати це місто як стратегічний пункт на Дніпрі, уфортифікувавши його так, щоб потім не випустити зі своїх рук. Для цього коронному гетьманові пропонувалося пустити чутку, ніби він іде зайняти Київське воєводство. Тому потрібно було вислати наперед частину війська з іноземними найманцями, а сам С. Потоцький з гарматою та головними

²⁴⁵ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Семигородський. — Картон 59. — Док. 33.

²⁴⁶ Бутич І. До історії українсько-трансильванських взаємин (1648-1650) // Архіви України. — 1000. — № 3. — С. 68.

²⁴⁷ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 42 (новини посольства І. Ржевського від серпня 1654 р.).

²⁴⁸ Krakiv. Bibl. Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 517; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773.

²⁴⁹ Pernal A. Op. cit. — P. 187.

силами мав би поволі наступати слідом²⁵⁰. Рівночасно з діями коронного гетьмана з півночі на Любеч мав наступати Януш Радзивіл, і у квітні Богдан Хмельницький повідомляв татар про пересування литовської армії до Києва²⁵¹. Такі ж новини отримали українські полковники — миргородський Г.Лісницький та білоцерківський С.Половець²⁵². Останній також інформував про концентрацію коронних сил під Полонним, звідки вони також повинні були вирушити під Київ²⁵³.

Однак московські приготування до війни в Білорусії і Литві не дали можливості Я.Радзивілові розпочати активний наступ на Військо Запорозьке, тому вторгнення С.Потоцького на Брацлавщину весною 1654 р. не було підтримане Литвою. Протидія Б.Хмельницького коронному гетьманові була скована невизначеною позицією Криму. Цим, ймовірно, треба пояснювати нерішучість козаків, про що повідомляли в Молдавію шпигуни Стефана Георгіци: "Пишуть і про те до мене, — інформував молдавський господар польського канцлера, — що Хмельницький мав відправити своє військо проти коронного війська, але з певністю про це не говорять"²⁵⁴.

Німецький хроніст пов'язує плани походу українського гетьмана на польський табір із незадоволенням поміж козаками, що виникли після Переяславської ради у зв'язку з їхньою бездіяльністю і порядкуванням московських воєвод у Києві. Причому якась частина людей, згідно з цим автором, відверто думала про те, щоб перекинутися на бік Речі Посполитої²⁵⁵. Це свідчить про

²⁵⁰ Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 824-825 (інструкція полковників Шемберку, послові до С.Потоцького).

²⁵¹ ДВХ. — Док. 242, 243 (листи Б.Хмельницького до хана 18 (28) квітня 1654 р. і до візира (15) 25 квітня 1654 р.).

²⁵² АМГ. — Т. II. — Док. 577, 584, 590.

²⁵³ Там же. — Док. 590.

²⁵⁴ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 37 (С.Георгіца до С.Корицінського, 15 квітня 1654 р.); Жерела. — Т. XII. — Док. 307; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 153.

²⁵⁵ *Theatrum Europaeum*. — Т. VII. — S. 610; *Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века Россия от Смуты до нашего времени.* — М., 1912. — Т. II. — С. 110.

угодовську опозицію до Богдана Хмельницького у ко-
зацькому середовищі, котра буде ще помітною у листо-
паді 1654 р.²⁵⁸ і відверто задекларує про своє бажання
замиритися з Яном Казимиром весною 1655 р.²⁵⁹

На травень 1654 р. у Чигирині мала скликатися
рада²⁶⁰. Не виключено, що там розроблялися плани насту-
пту проти Польщі. Вже у червні український гетьман
мав скерувати частину військ на Кам'янець-Подільський,
а іншу — на Костянтинів²⁶¹. 7 липня новини про україн-
сько-московський похід на Костянтинів були вже на
варшавському сеймі²⁶². Такий наступ за пограничну
лінію у двох напрямках мав координуватися з диверсією
донців проти Криму, що було визначено після того, як
політика Іслам Гірея окреслилася чіткою орієнтацією на
союз із Яном Казимиром. Внаслідок цього відбувся похід
донських козаків на море влітку 1654 р.²⁶³

Л.Кубаля висловив хибне міркування, що цей похід
був відповідю Богдана Хмельницького на недоброзич-
ливість Порти, виявлену його послам у Стамбулі, де
вони, згідно з істориком, не були навіть допущені до

²⁵⁸ Krakiv. Bibl. Chortorijevskikh. — Od. zb. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 711 (лист аноніма з Нового Двору, 29 листопада 1654 р.). Про це див. у наступному розділі.

²⁵⁹ РДАДА. — Ф. 70: Сношения России с Польшей. — Оп. 1. — Стосп. 1655 р. — Од. зб. 4. — Арк. 36 (приписка у королівському листі від 7 травня 1654 р.); — Арк. 43, 63-65 (лист К.Поклонського до магілівського воєводи М.Гедди, травень-червень 1655 р.); *Theiner A. Vetera monumenta Polonie et Lithuaniae. — Roma, 1863.* — Vol. III. — Dok. 486. — Р. 489-490 (універсал Яна Казимира до козаків 26 квітня 1655 р.: "Nos velle paterno affectu vestram videre conversionem cessationemque a vestro propositio...").

²⁶⁰ ЦНВ НАН України. — II, 15504-15570. — Арк. 15 (відомість козака Данила Туровця у Києві, 3 (13) травня 1654 р.): "А о чём реда, что при-
радят, про то он не ведает".

²⁶¹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 47 (С.Георгіца до Яна Казимира, 25 червня 1654 р.); Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 390; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 163.

²⁶² ЛНБ НАН України. — Од. зб. 189/II. — Арк. 693.

²⁶³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. IX. — Ч. II. — С. 928; Новосельський А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения инсти-
тута истории АН СССР. — М., 1954. — Вып.2. — С. 21; Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 70-71.

аудієнції²⁶². З іншого боку, цілком вірогідною здається його теза, що венеційський уряд підтримував зв'язки із запорожцями та донцями, виділяючи якесь фінансування для організації козацьких походів на море²⁶³. 1654 р. від Синьйорії до царя виїхав венеційський посол Альберто Віміна у справі офіційних переговорів з цього приводу й укладання спільної військової угоди проти Османської імперії²⁶⁴.

Український уряд був добре поінформований про розміщення польського війська і плани коронних гетьманів. Головні свої сили поляки розташували під Кам'янцем-Подільським, Дубном, Львовом і на Глинняному полі²⁶⁵. У середині червня від польсько-татарських військ сподівалися наступу Київський і Білоцерківський полки: "...поляків 20 тисяч людей у полі з перебраними татарами і в два коня хочуть іти на білоцерківські та київські місця"²⁶⁶. Військо Запорозьке готувалося зустріти ворога, укріплюючи оборону. Частина козаків була відправлена на Запорожжя і Кодак. Уманський та Чигиринський полки стояли на сторожі від татар, Брацлавський — від молдаван. Від поляків мали боронити Вінницький, Павлогодський полки і головні сили на чолі з самим гетьманом²⁶⁷.

Б.Хмельницький готував великий похід, котрий йому вдалося здійснити лише через рік восени 1655 р. Коронна армія концентрувалася під Зборовом, і в тому напрямку українське військо хотіло наступати: "...ми ...чекаємо на указ твій царський, куди нам іти від Фастова. Вся інша країна подольська і волинська

²⁶² Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 187; Він же. Zaprzepaszczena krajina. — S. 634.

²⁶³ Там же.

²⁶⁴ Zinkeisen I.W. Op. cit. — T. IV. — S. 832; Архангельский С.И. Английская дипломатия и венецианско-турецкая война (40-50-е годы XVII в.) // Исторический журнал — 1944. — № 2-3. — С. 59.

²⁶⁵ АЮЗР. — Т. X. — С. 667 (І.Виговський до московського посла Г.Старкова, червень 1654 р.).

²⁶⁶ ЦНВ НАН України. — П, 15504-15570. — Арк. 17 (лист від мотовилівського отамана Павла Федоренка до київського полковника Павла Яненка, 8 (18) червня 1654 р.).

²⁶⁷ ДВХ. — Док. 271 (Б.Хмельницький до царя, 19 (20) липня 1654 р.); АЮЗР. — Т. X. — С. 697 (відписка Петра Протасьєва, серпень 1654 р.).

порожня..., і ляхів коло нас немає...²⁶⁸. Й.Шледер згадував про універсали гетьмана до Війська Запорозького із закликами атакувати поляків під Зборовом, де вони чекали на татар²⁶⁹. Б.Хмельницький прямо говорив про похід на Люблін, сподіваючись на допоміжний корпус Олексія Трубецького, з котрим мав би зустрітися під Києвом²⁷⁰.

Але гетьман був зв'язаний розпорядженнями царя, спрямованими на швидке завоювання Литви. Олексій Михайлович видав наказ козакам іти під Луцьк на з'єдання з Трубецьким, але формально все залишив на вирішення самого Хмельницького: "А в які міста тобі, гетьману, зі стольником нашим [А.Бутурліним] і з усіма військовими людьми нашої царської величності іти, і ми, великий государ, цю справу поклали на тебе"²⁷¹.

Загалом можна підсумувати, що протягом першої половини 1654 р. дипломатія Б.Хмельницького у Стамбулі була досить діяльною. Головне завдання, котре він визначав у цьому напрямку, було переконати османський уряд у вимушенному характері союзу України з Москвою. Українські політики шукали у Порті, у першу чергу, впливів на Крим.

Султанський двір підтримав антимосковську ініціативу Іслам Гірея III, відправляючи у Бахчисарай свої директиви. Це дозволяло розраховувати у Порті на розширення впливів у підвладних Московській державі землях — на Північному Кавказі та Поволжі. У цьому напрямку інтереси Османської імперії переплелися з

²⁶⁸ ДВХ. — Док. 264 (Б.Хмельницький до царя, 1 (11) липня 1654 р.); — Док. 273 (те саме, 29 липня (8 серпня) 1654 р.).

²⁶⁹ Theatrum Europaeum. — Т. VII. — S. 618.

²⁷⁰ ДВХ. — Док. 267 (Б.Хмельницький до О.Трубецького, 4 (14) липня 1654 р.).

²⁷¹ ЦНБ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 38 (грамота Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому, передана козацькому послу Кирилові Якименку, 24 липня (3 серпня) 1654 р.).

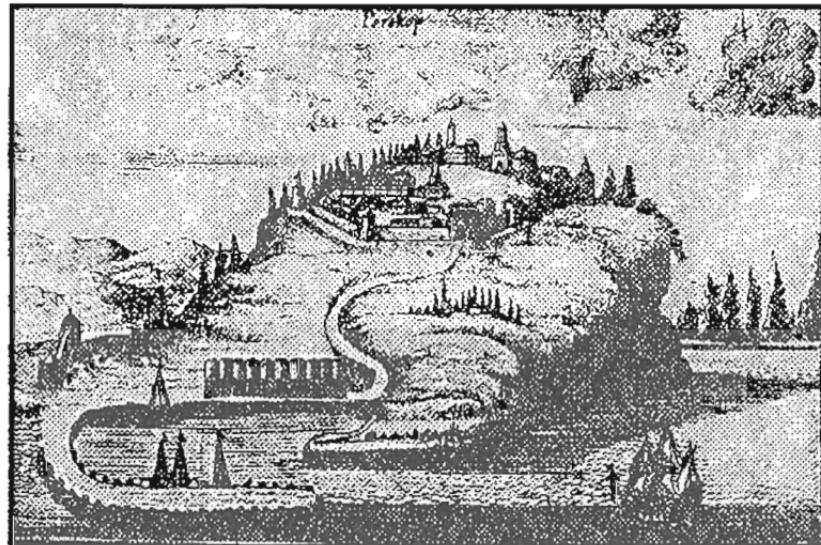
претензіями Персії на активну участь у політиці цього регіону.

Особливого значення набирали зв'язки придунайських країн — Молдавії, Волошини і Семигороду — зі Стамбулом. Для того, щоб їхні правителі були лояльними до султана, у турецькій столиці утримували старого молдавського господаря Василя Лупула. Він виявляв готовність повернути собі втрачений престол.

Порта мусила лояльно ставитися до Війська Запорозького з огляду на небезпеку від запорозьких і донських козаків на Чорному морі. Війна з Венецією не давала їй можливості безпосередньо втрутитися у східноєвропейський конфлікт.

Розділ III

Міжкоролів'я у Криму після смерті Іслам
Гірея III і становище нового хана
(липень — грудень 1654 року)

Смерть кримського хана наприкінці червня 1654 р. внесла великі зміни у відносини України та Польщі з татарами. У Бахчисараї розпочалася міжусобна боротьба за престол, яка визначала не тільки претендента, але й напрямок зовнішньої політики ханства. Богдан Хмельницький знову розпочав активні дипломатичні стосунки з опозиційними до покійного Іслам Гірея мурзами, котрі самі шукали порозуміння з козаками: "...після ханської смерті Карак мурза бурлить, схиляючись до козацької приязні; те ж саме говорять про Айтемір бея і про Шірін бея..."¹. У липні мурзи відправляли в посольстві до українського гетьмана Канмамбет мурзу.

Це були досить поважні особи і давні приятелі Богдана Хмельницького. Шірінські князі очолювали кримську аристократію, відіграючи важому роль у політично-му житті ханства. Так, наприклад, у періоди міжкоролів'я попередньої історії Криму Порта підтримувала з Шірін беями тісні зв'язки². Канмамбет мурза також був впливовою фігурою у Кримському ханстві. Родич візира³, він згадується у джерелах як перекопський бей⁴ або

¹ Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 50 (С.Георгіца до С.Потоцького 24 липня 1654 р.) (далі — ГАДА). Про це також див. у Й.Шледера: *Theatrum Europeum / Beschr. v. J.-G.Schleiderus.* — Frankfurt am Main, 1685. — Т. VII. — С. 617.

² Inalcik H. Giray // Encyclopaedia of Islam. — Leiden (2nd Edit.). — Р. 1113; Іналджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османі та піднесення Російської імперії (пер. О.Галёнка) // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 117.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 700.

⁴ Воссоединение Украины с Россіей. — М., 1954. — Т. III. — С. 112.

ногайський мурза⁵. З Айтемір бесм у гетьмана також були давні стосунки. Відомий лист Хмельницького до Айтемір бея в часі підготовки Зборівської кампанії 1649 р.⁶ Натомість, Караб бей, згаданий у листі С.Георгіци, міг бути або ногайським мурзою, або перекопським бесм⁷. Обидва вони брали участь у перших українсько-татарських походах 1648-1649 рр. проти поляків⁸.

Завданням місії Канмамбет мурзи було показати гетьманові, що татари відмовляються давати допомогу полякам і в союзі з Військом Запорозьким хочуть наступати на них⁹. Назустріч послові відправився Павло Тетеря, котрий на початку серпня 1654 р. уклав з ним у Кам'янці договір¹⁰. Достеменно невідомо, що татари домагалися від України, і які умови мурзи ставили Б.Хмельницькому. Зрозуміло, що мали обговорюватися справи платні за татарське військо, котре виступило б на боці гетьмана.

Можливо, що за допомогою козаків Ногайська орда хотіла скинути зверхність Кримського ханства над собою: ногайді, котрі спільно з Тетерєю прибули до

⁵ Там же. — С. 305; Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — Док. 290 (далі — ДВХ); Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1143.

⁶ ДВХ. — Док. 54 (лист від 10 (20) квітня 1649 р.).

Див. про обидвох Караб беїв в одному списку татарських мурз, котрі брали участь у переговорах 1655 р. під Озерною: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1143. Про ногайського, білгородського мурзу Воссовдиннене... — Т. III. — С. 104, 144; про перекопського бея: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 698; ДВХ. — Док. 304 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 1 (12) квітня 1655 р.).

⁷ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 70; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965. — Док. 96. — С. 253; — Док. 109. — С. 283 (обозові щоденники Зборівської кампанії) (далі — ДОВ).

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 31 (розмова І.Виговського з московським послом І.Ржевським, початок серпня 1654 р.) (далі — АЮЗР); ДВХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

¹⁰ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 33 (розмова П.Тетері з московським послом І.Ржевським, серпень 1654 р.). Див. опис переговорів Канмамбет мурзи і Павла Тетері під Кам'янкою: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 942.

московського обозу під Фастовом, бажали бути під рукою царя, і разом з сім'ями прикочували до українських міст біля Чорного лісу¹¹. З таким самим проханням приїжджали до гетьмана Урус мурза, Юсуп мурза, Нафат мурза та ін.¹² Видається дуже правдоподібним, що справа підданства ногайців Олексієві Михайловичу обговорювалася у Кам'янці, і якщо це так, то українське посольство могло запевнити татар в умовності такого кроку, як це ми бачили в українсько-османських відносинах.

Інше питання, котре порушували на переговорах Б.Хмельницького з татарами після смерті Іслам Гірея — про плани походу козаків та орди. Козацький гетьман не змінив свого наміру наступати назустріч коронним військам, але йому заважали розпорядження царя іти на з'єднання з Олексієм Трубецьким: "...тільки б нам не до Луцька треба йти, — писав Хмельницький до Олексія Михайловича, — а прямо туди, де гетьмани польські з військом стоять"¹³. Те саме повідомлялося Іванові Золотаренкові: "Після ханської смерті ми, уклавши знову незмінну прязні з татарами, рушаємося з-під Фастова разом з ордою далі в Польщу..."¹⁴.

У відповідь на посольство Канмамбет мурзи у серпні до татар поїхав павлоцький полковник Михайло Богаченко¹⁵. Те, що посольську місію очолив козацький полковник, свідчить про велике значення, яке Б.Хмельницький надавав українсько-татарським відносинам у

¹¹ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 938, прим. 2 (реляція А.Бутурліна з Розрядного приказу Московського столу в Москві); Центральна наукова бібліотека ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукописів. — П. 15562-15563. — Арк. 9-10 (далі — ЦНВ НАН України).

¹² АЮЗР. — Т. XIV. — С. 20,34.

¹³ ДВХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

¹⁴ Там же. — Док. 275 (Б.Хмельницький до І.Золотаренка, 16 (26) серпня 1654 р.).

¹⁵ ДВХ. — Док. 270 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

період міжкоролів'я в Криму¹⁶. Були також налагоджені зв'язки з іншими мурзами. Далі побачимо, що М.Богаченко мав листи від гетьмана до різних беїв. Ці листи розвезли татарські гінці, як тільки полковник прибув до шірінського князя¹⁷. Слідом за М.Богаченком до білгородського бея від'їхав якийсь сотник брацлавського полку, котрий у днях першого тижня жовтня н.ст. повернувся до Чигирина з інформацією про плани нового хана¹⁸. Сам білгородський намісник відмовився дати якусь конкретну відповідь, запевняючи, що він не має влади прийняти рішення про допомогу козакам: "...у тутешній окраїні весь указ у візира... Що він накаже — так і будемо робити"¹⁹. Також окремі місії від гетьмана з тим самим завданням були призначенні до ногайських мурз, котрі кочували під Чорним лісом²⁰. З другого боку, відомі посли в Україну з виразом зичливості від різних татарських урядників, наприклад, від очаківського бея²¹.

Надії Б.Хмельницького на татарську допомогу і відновлення козацько-кримського союзу сковували його дії, не даючи можливості рушитися проти коронних

¹⁶ Про таку ж думку, але з приводу посольства канівського полковника С.Савича до Іслам Гірея у квітні, див. у М.Грушевського: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 891.

¹⁷ Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79: Сношения России с Польшой. — Оп. 1. — Стовп. 1854 р. — Од. зб. 15. — Арк. 5-6 (звіт М.Богаченка Б.Хмельницькому з посольської місії 18 (26) жовтня 1854 р.) (далі — РДАДА). Публікація документа: Мыцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. — Дніпропетровск, 1988. — С. 66.

¹⁸ ДВХ. — Док. 280 (Б.Хмельницький до Олексія Михайлова, 28 вересня (8 жовтня) 1854 р.). Г.О.Санін помилково називає цього посла М.Богаченком (Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 133).

¹⁹ Архів Юго-Западної Росії. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — Док. 240. — С. 798-799 (лист білгородського Сулейман агі до Б.Хмельницького, без дати, але перед приїздом у вересні Мехмед Гірея IV у Крим) (далі — Архів ЮЗР).

²⁰ ДВХ. — Док. 270 (Б.Хмельницький до Олексія Михайлова, 15 (25) вересня 1854 р.).

²¹ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 26 (статейний список московського посла І.Ржевського, серпень 1654 р.); РДАДА. — Ф. 214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Стовп. 1830. — Арк. 242 (відписка А.Бутурліна до Олексія Михайлова, жовтень 1654 р.); лист очаківського бея, відправлений з його послом Караджею: Там же. — Арк. 255(а)-256.

гетьманів без остаточного результату переговорів з ногайською опозицією: "...ми чекали наших посланців до ногайських мурз, — писав гетьман, — щоб вони разом з нами йшли проти наших неприятелів, і сподіваємося, що підуть..."²². Наприкінці серпня до гетьмана знову прибув якийсь ногайський татарин, котрий запевняв своїм посольством, що мурзи незабаром прийдуть з великим військом. Щоб прискорити це, до них відправився український посол²³. У серпні Б.Хмельницький з дня на день чекав близько двадцяти тисяч ногайців²⁴. Хоч допомога дійсно могла не прийти, все ж позитивний момент він вбачав у тому, що татари залишаться нейтральними в українсько-польській війні: "...або хоча й вони до нього [на допомогу] і не будуть, все ж від польського короля відійшли і війною на українні козацькі міста приходити не будуть..."²⁵. Правдоподібно, ногайські війська дійсно рушилися на з'єднання з Б.Хмельницьким: "...ті татари, — читаємо у його листі, — котрі, було, до нас пішли, назад повернулися, відмовляючи на все Військо твоєї царської милості Запорозьке"²⁶. Воєвода Андрій Бутурлін у своїй відписці також свідчив, що ногайці, вирушивши з Юсуп мурзою на з'єднання до Б.Хмельницького, знову відступили у свої степи²⁷. Козацькі посли в Молдавію Демко з Іскрицьким мали відомість про десять тисяч чоловік з Ногайської орди, котрі вже були при українському війську²⁸. Ці ж посли говорили про буджацьких татар, "...котрим [Хмельницький] має платити...", відправляючи з козаками в якісь північні райони²⁹. Якщо

²² ДБХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олеськія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

²³ АІОЗР. — Т. XIV. — С. 34-35 (новини московського посла І.Ржевського).

²⁴ Там же. — С. 34: "...их ждать дней с пять, или с неделяю...".

²⁵ Там же. — С. 28.

²⁶ ДБХ. — Док. 270 (Б.Хмельницький до Олеськія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

²⁷ РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стовп. 1036. — Арк. 140.

²⁸ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 (С.Георгіса до С.Корицінського, 18 серпня 1654 р.).

²⁹ Там же.

подібні новини мали під собою якийсь ґрунт, то все це втихомирилося на початку осені з примиренням урядового угруповання Криму та опозиції.

Згадані козацькі послі до Стефана Георгії мали на меті успішно завершити весь процес українсько-молдавських переговорів першої половини 1654 р., прийнявши від воєводи присягу про дружбу і союз проти польського короля під верховенством Московської держави³⁰. Стефан згадує про їхню місію до волоського господаря Костянтина Щербана, котрий разом з Ракопціем також присилав до українського гетьмана своїх гіндів із бажанням піддатися цареві³¹.

Демко та Іскрицький були відправлені з-під Фастова у Яси у відповідь на запевнення молдавським воєводою Б.Хмельницького у своїй приязні³². Боярин, котрий приїхав в Україну, повідомив козаків, що в Молдавію прибули гінди від Яна Казимира з проханням військової допомоги, в чому воєвода відмовив³³. Георгіца дійсно опинився у скрутному становищі, сподіваючись у липні можливого вторгнення українського гетьмана у свої володіння. Крім того, не виключено, що Хмельницький підбурював обидвох господарів і семигородського князя наступати на Krakів³⁴. Через це Стефан Георгіца просив брацлавського воєводу підтягнути коронні війська близче до кордону й оборонити його землі: "...для достеменних і поважних причин мушу сидіти тихо...", — писав

³⁰ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 35 (новини у І.Ржевського від осавула Демка, серпень 1654 р.).

³¹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52 (С.Георгіца до канцлера, 18 серпня 1654 р.): "...aby msię u Hospodara Mulińskiego do swojej przyciągnął przyjazni"; АБХ. — Док. 277 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.); АЮЗР. — Т. XIV. — С. 36-37 (посольська реляція у Москві І.Ржевського).

³² ГАДА у Варшаві. — Там же. — Док. 51 (С.Георгіца до С.Корицінського, 9 серпня 1654 р.); Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1912. — Т. ХІІ. — Док. 398 (далі — Жерела); *Corsuri I. Documente privind oarecarea istoriei României culese din arhivele polone (Secolul al XVII-lea)*. — Bucureşti, 1983. — Dok. 168.

³³ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 35 (реляція І.Ржевського, серпень 1654 р.).

³⁴ Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 404 (барон Шпорк до кн. Пікльоміні, 10 жовтня 1654 р.).

він. Також радив канцлерові С.Корицінському звернути-ся до Порти за військовою допомогою³⁵.

Вся ця акція Стефана Георгії, пов'язана з підданством Москви, мала не лише провокаційний характер: тут був ще й намір отримати гарантію безпеки з боку Війська Запорозького та різних союзників козаків, на-самперед, — ногайських татар. Задля такої безпеки він не тільки виконав ту присягу, которую від нього вимагали Демко та Іскрицький³⁶, але й відправив в Україну свого боярина Троїскула, а з ним листи до гетьмана і царя³⁷. Троїскул повідомив про наміри Стефана Георгії зібрати посольство великих бояр до Москви, де вони б мали здійснити акт підданства Олексієві Михайловичу³⁸. А тим часом господар передавав тільки лист до царя зі своїм гінцем Никифором³⁹. Те саме хотіли зробити угорський князь та волоський воєвода, але так, щоб у Стамбулі і в Криму про це не довідалися⁴⁰.

Треба зазначити, що в радянській історіографії ця політика молдавського воєводи не завжди оцінювалася критично, тому що у дослідженнях намагалися показати тягливість молдавсько-російської дружби. Так, наприклад, Є.Б.Шульман визначає три причини, які спонукали Стефана шукати московського протекторату: османський гніт, позитивні впливи України після Переяславської ради та намагання господаря зміцнити свої позиції

³⁵ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 51 (С.Георгіїца до С.Корицінського, 18 серпня 1854 р.).

³⁶ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 35 (реляція І.Ржевського, серпень 1854 р.); ДБХ. — Док. 277 (В.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1854 р.).

³⁷ Там же. — С. 38 (новини у І.Ржевського від І.Виговського). Опис прийому Троїскула див. на с. 22-23.

³⁸ Там же. — С. 104 (список московського посла Д.Тургенєва, жовтень-грудень 1854 р.).

³⁹ Там же. — С. 30; ДБХ. — Док. 277 (В.Хмельницький до Олексія Михайловича, 25 серпня (4 вересня) 1854 р.).

⁴⁰ ДБХ. — Док. 277.

супроти татар. При цьому історик майже повністю ігнорував молдавсько-польські дипломатичні зв'язки⁴¹.

Авантура з підданством Молдавії Москві через українських послів була останнім дипломатичним ходом молдавського господаря у 1654 р., де він виявив свою прихильність Б.Хмельницькому. Ставши на небезпечну стежку, Георгіца не міг довго "сидіти тихо" і рано чи пізно мав би рішуче покінчти з такою грою. Присяга, дана Демкові та Іскрицькому, не змогла б приховатися від татар, тому воєвода мав чекати за неї відплати. Через це він шукав прихильності у Мехмед Грея IV, зустрівши його ще в дорозі зі Стамбулу в Бахчисарай⁴². Власне, незважаючи на союзницькі відносини Молдавії та Польщі у 1653 р., вибір остаточного рішення Георгіци щодо зовнішньополітичної орієнтації Молдавії, як здається, більше залежав від становища Порти і Криму, яке вони зайнляли супроти України і Москви. Мехмед Грей писав до обидвох господарів і до Ракоція з вимогою надати Речі Посполитій військову допомогу при першій потребі короля⁴³. Такі еміри з Бахчисараю були розіслані за проханням, котре М.Яскульський передавав татарам у своїй осінній місії⁴⁴.

Попри кілька посольств, які козацький гетьман скерував до С.Георгіци, останній не тільки не виконав умови присяги і не спорядив своїх бояр до царя, але й затримав українських гінців до Ракоція і волоського воєводи⁴⁵. Б.Хмельницький розумів таку підступність молдав-

⁴¹ Шульман Е.Б. Русско-молдавские дипломатические сношения в 1654-1656 гг. // Волынский государственный педагогический институт. Ученые записки. — Кишинев, 1957. — Вып. III. — С. 30.

⁴² Санін Г.А. Вказ. пр. — С. 82.

⁴³ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37233 (з бібліотеки ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 507-зв. (лист С.Потоцького, 12 січня 1655 р.); Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. A.Szylagy. — Budapest, 1890. — Т. I. — Р. 345 (лист М.Яскульського до Ю.Ракоція, 24 грудня 1654 р.).

⁴⁴ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62 — Тека 71. — Док. 403 (звідомлення М.Яскульського від 5 грудня 1654 р.): "...potrzebnie tego iego krolew. mc, aby Krym zosiala im (придунайським країнам) przyjaciolami y dal do nich chan iego mc pisanie z uwierdzeniem przyiazni, y aby nas wojskami swymi posilkowali".

⁴⁵ ДВХ. — Док. 287, 289.

ського правителя: "Стефан воєвода, — говорив він московському послові Д.Тургеньєву, — при осавулі нашому Демкові на вічну приязнь присягав і хрест цілавав, що йому бути у великого государя нашого під його ц.в-ті високою рукою, а з нами в приязні. І в цьому він зробився нам неприятелем"⁴⁶.

Десь у жовтні — на початку листопада 1654 р. відбулася нарада, яку провів С.Георгіца з представниками різних країн, у тому числі і з Криму. На ній було остаточно вирішено наступати в українські землі разом з усіма татарськими ордами, семигороддями, волохами і коронними військами⁴⁷. На початку жовтня він обіцяв полякам виставити дві-три тисячі чоловік війська⁴⁸.

Річ Посполита була стурбована успішними переговорами Б.Хмельницького з впливовими людьми в Бахчисараї під час кримського міжкоролів'я⁴⁹. Король, зі свого боку, також вживав різні заходи, щоб не втратити здобутків дипломатичної роботи з покійним ханом. Про смерть Іслам Гірея варшавський уряд довідався вже після того, як до Криму був повторно відправлений М.Яскульський з завданням прийняти присягу від хана і візира на вірність союзу з Корною. Тому швидко були складені додаткові посольські повноваження⁵⁰. Поляки передбачали, що новий хан міг би відмовитися від тих зобов'язань, котрі брав на себе Іслам Гірей. Це могло статися як з огляду на його особисте становище при непевних часах міжусобної боротьби, так і через можливу заборону від Порти. Тому М.Яскульський з особливою старанністю мав би добиватися від нового татарського правителя продовжувати політику проти України

⁴⁶ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 105-106 (інформація від Д.Тургеньєва).

⁴⁷ ДВХ. — Док. 289 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 10 (20) листопада 1654 р.).

⁴⁸ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 104 (С.Георгіца до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

⁴⁹ Grabowski A. Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — Т. I. — С. 110 (лист С.Потоцького до коронного підканцлера, 6 серпня 1654 р.): "Lubo mię to nie cieszy, iż Karasz Murza, człowiek u nich (татар) wielkiej wagi, i z innymi się przy Chmielnickim opponiuje...".

⁵⁰ Жерела. — Т. XII. — Док. 332; ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62 — Тека 70. — Док. 402.

та Москви. Але якби цього досягнути не вдалося і посол помітив би які-небудь зміни у настроях урядовців Криму, то він повинен був домагатися присяги, згідно з давніми пактами, не виступати проти Речі Посполитої і не давати допомоги ні Б.Хмельницькому, ні Москві. При цьому М.Яскульський мав віддати ханові данину, обіцяну Іслам Греєві, а також роздати подарунки кримським достойникам відповідно до попередньої інструкції, бо, виглядало, що всі татарські урядники залишаться на своїх місцях⁵¹.

Крім Яна Казимира, зв'язки з Бахчисараєм продовжував підтримувати також Станіслав Потоцький. Один із його послів, якийсь ротмістр Юрійч, був завернутий татарами назад у Крим після смерті хана і знову відправлений з новими запевненнями у приязні⁵². Так само був завернутий з дороги до Польщі ханський гінець, відправлений Іслам Греєм⁵³.

Рівночасно з партією кримських мурз, котра орієнтувалася на непорушність старого українсько-татарського союзу, найближчі дорадники покійного кримського хана розгорнули діяльність, спрямовану на утворення ліги з поляками. Десять у першій половині липня у Бахчисараї була скликана загальна рада султанів, бейв, агів, мурз та іншої татарської старшини, котрі вирішили дотримуватися дружби з Яном Казимиром, відступаючи від Богдана Хмельницького⁵⁴. Ця рада мала б відбутися між 8 і 16 числом. У листі Сефер Казі аги до С.Корицінського від 8 липня 1654 р. про неї ще немає згадки⁵⁵. Московські посли С.Ладиженський та О.Огарков у своїй відписці повідомляли про такий з'їзд калги Казі Грея і нураддіна Адиль Грея в Бахчисараї під даюто 4 (14) липня. Згідно з їхніми новинами, після ради у

⁵¹ Там же.

⁵² Grabowski A. Op. cit. — T. I. — S. 110 (лист С.Потоцького до коронного підканцлера, 6 серпня 1654 р.).

⁵³ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон №2 — Тека 48. — Док. 380 (лист Софера Казі аги до С.Корицінського, 16 липня 1654 р.).

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же. — Тека 48. — Док. 378.

Стамбул був відправлений татарський гінець з клоопотанням прислати попереднього хана Мегмед Гірея⁵⁶.

Попри велику кількість присутніх на цій старшинських достойників, у чому візир запевняв канцлера у листі від 16 липня, сумнівно однак, що таке рішення було прийняте одностайно з прихильниками старої проукраїнської політики Криму. Те, що тут не були представлені всі угруповання в Криму, підтверджує ця ж московська відписка С.Ладижанського та О.Огаркова: ширінські князі говорили в Криму після смерті Іслам Гірея, "...що ви без нас послали в Царгород до турецького султана гінця, щоб прислали в Крим Мегмед Гірея...". А якби султан призначив не Мегмед Гірея, а когось із Чобан Гіреєвої родини, то вони були б проти. Тому ширінські князі відправили гінця до козловського урядника, щоб він не слухав султана, якби той направив у Крим когось із Чобан Гіреєвої родини⁵⁷.

8 липня 1654 р. кримський візир дав знати польському канцлерові, що орди готові рушитися на з'єднання з коронним гетьманом⁵⁸. Але татари не мали відомостей про плани короля. 16 липня калга Казі Гірей, котрий, фактично, виконував обов'язки хана після смерті Іслам Гірея, писав до польського короля з проханням визначити конкретні терміни для початку бойових дій. З цим до Варшави поїхали Мегмед мурза і Сулейман ага: "Просимо... в.к.м-ть про швидку відомість про замисли в.к.м-ті проти неприяителя, щоб казали рушитися нашому військові, котре вже готове"⁵⁹. Незважаючи на те, що Іслам Гірей помер, при М.Яськуль-

⁵⁶ ЦНВ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 24.

⁵⁷ Там же. — Арк. 39-40. На реалі, правдоподібно, було вирішено, що якби султан не призначив Мегмед Гірея ханом, то мурзи просили клоопотатися, в такому випадку, за калгу султана Казі Гірея: "...Nana inszego niechcę mieś...", — писав С.Потоцький (*Grabowski A. Op. cit.* — Т. I. — S. 110 (лист до коронного підканцлера, 8 серпня 1654 р.)). Про відгалуження Чобан Гіреї від гілки Гіреїв див.: *Inalcik H. Op. cit.* — Р. 1113.

⁵⁸ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 82. — Тека 48. — Док. 378.

⁵⁹ Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 702.

ському все ж склали присягу в Бахчисараї на дотримання польсько-татарської ліги⁶⁰.

Усередині Ногайської орди, мабуть, також не було тої одностайності, в якій Карак бей, Канмамбет мурза та інші запевняли Богдана Хмельницького. Якийсь пан Юріка доносив молдавському господареві, що Ногайська і Буджацька орди готові вийти на допомогу Янові Казимирові проти козаків, як тільки буде потреба⁶¹. Тому С.Георгіца радив С.Потоцькому підтягнути в Україну якнайшвидше війська, щоб татари часом не з'єдналися з козаками, відновивши старий союз.

Але крім міжусобних чвар, котрі доходили до гострих збройних сутичок, кримське життя перебувало під постійною загрозою з боку калмиків, запорозьких та донських козаків. Вже згадувалося про диверсію донців на Чорному морі, котра супроводжувалася руйнуванням прибережних районів. Через це в розмовах можна було почути, що татарська орда не дасть багато війська на допомогу полякам⁶². Крім того, самі поляки зволікали з початком війни. Маючи відомості про позитивні наслідки козацько-татарських відносин у липні-серпні, вони чекали остаточних результатів своїх переговорів з урядовцями, котрі залишалися після смерті Іслам Гірея. Тому наприкінці серпня татарський посол домагався у Варшаві якнайшвидшого виступу польських військ: "у минулу суботу (себто 22 серпня. — Я.Ф.) посол від нового хана⁶³ від орди мав аудієнцію, которую закінчив відданою приязню к., й.м-ті, бажаючи тільки того, щоб

⁶⁰ Національна бібліот. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3044 (з бібліот. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/ІІ). — Арк. 206-зв. (шоденник А.Радзивіла, запис під датою 20 липня 1654 р.).

⁶¹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. Картон 43. — Док. 50 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 24 липня 1654 р.). Ця відомість слідує за інформацією про зв'язки Карак мурзи, Айтемір бея та Шірін бея з Богданом Хмельницьким.

⁶² Там же. — Док. 51 (С.Георгіца до С.Корицінського, 9 серпня 1654 р.): "Tatarowie Krymscy znacznych posilków j.k.m. dac nie mogą, chyba tylko Budzacką Ordę zamkną, bo kiedyby się Krymscy ruszyli Tatarowie, zarazby Kalmucka Orda w Krym wpadła, która na to tylko pilaśnie"; Жерела. — Т. XII. — Док. 308; Corsus I. Op. cii. — Dok. 168.

⁶³ Напевно, тут мова про калгу-султана, бо нового хана у Криму ще не було.

король, й.м., якнайшвидше вислав у поле свої коронні війська⁶⁴.

Однак армія Речі Посполитої не наступала в Україну не тільки через непевну ситуацію в Криму. При посередництві татар деякі кола польських політиків надіялися встановити мир з козаками, щоб повернути їхню зброю проти Москви. Особливо сильними такі настрої були в Литві, котра зазнала великих поразок від московсько-українських операцій: "...іншого способу порятунку Вітчизни не бачу...", — запевняв Богуслав Радзивіл коронного канцлера⁶⁵. Литовський гетьман підтримував безпосередні стосунки з Кримом⁶⁶ і, напевно, ставив перед Мехмед Гіреєм питання татарського посередництва для замирення з Україною. Ця ж проблема піднімалася у листуванні Яна Лещинського з вількомірським маршалком. Лещинський писав, "...щоб татари швидко той мир між нами і козаками трактували"⁶⁷. У самій Короні татарську допомогу сподівалися на жовтень, листопад або грудень⁶⁸. Ймовірно, саме з цієї

⁶⁴ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стєфаника, відділ рукоп. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 180/ІІ. — Арк. 695 (новини з Варшави до краківського каноніка, 24 серпня 1654 р.) (далі — ЛНБ НАН України).

⁶⁵ Grabowski A. Op. cit. — Т. I. — S. 128 (лист від 9 вересня 1654 р.). Див. також: Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. — Wrocław, 1842. — S. 141-142.

⁶⁶ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 97. Побіжний наtek про це можна побачити у листі Я.Радзивіла до А.Лещинського від 3 грудня 1654 р.: "...z Ukrainy i Ordy te koniwanter wiadomosci..." (Бібліотека університету у Варшаві, відділ рукоп. — Сигн. 86. — Арк. 99; ГАДА у Варшаві. — Архів Радзивілів. — Відділ ІІ. — Кн. 18. — Арк. 270 (той же лист)).

⁶⁷ ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5760/ІІІ. — Арк. 1014 (лист Яна Лещинського до вількомірського маршалка, 9 жовтня 1654 р.).

⁶⁸ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Цісарський. — Картон. 25-д. — № 14. — Арк. 3 (інструкція польському послові до Австрії, [липень 1654 р.]): "Quid si mense Octobri exercitus nositer ut speramus cum Tartaris se coniuncteremus..."; Jemielowski M. Pamiętnik. — Lwów, 1850. — S. 47: "...Jaskułski dał znać, że aż po Bajramie, świecie tatarskim, w listopadzie następującym, na sukurs Polakom orda obiecuje się przybyć..."; Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3044 (з бібліот. Оссолінських у Броцлаві, сигн. 117/ІІ). — Арк. 208 (відомість від серпня у щоденнику А.Радзивіла): "Auxilium vero a Tartaris dilatum, chano mortuo, unde vix in Decembri succurrere poterant nobis".

причини на липневому сеймі було вирішено виплатити заборговані гроші коронному війську до кінця осені⁶⁹.

Мегмед Гірей IV дійсно виявив свою прихильність до Польщі, ще навіть не прибувши у Крим. Казі Гірей запевняв Яна Казимира, що з обранням його старшого брата на ханський престол, з боку татар нічого не буде зроблено проти завіреної з Іслам Гіреєм приязні — лишили самі поляки не зламали умов трактату⁷⁰.

Міжусобна боротьба влітку 1654 р. розгорілася в Криму такою мірою, що Сефєр Казі ага змушений був зайняти оборонні місця, де, згуртувавши вірних і надійних для захисту людей, чекав на приїзд Мегмед Гірея⁷¹. Останній, однак, не міг швидко прибути з Царгороду, бо відправився суходолом через небезпеку венеціанських та козацьких морських експедицій.

Зрозуміло, що султан давав настанови новому ханові, котрий, у свою чергу, мав би присягнути перед Портокою дотримувати свої зобов'язання⁷². Мегмед Гірей отримав інструкцію з вказівками, як проводити кримську зовнішню політику у відносинах з козаками, поляками і Москвою. Напруження між Стамбулом, Кримом, з одного боку, та Москвою, з іншого, було результатом не тільки кримських далекоглядних планів стосовно Астрахані, Казані, Північного Кавказу, татар Малого Ногаю та інших земель, але й російських, пов'язаних з настирливими розмовами про антитурецькі плани Слексія Михайловича. Успішні бойові дії московського царя у Білорусії та Литві давали серйозні підстави для подібних тривог у Стамбулі. Тому турки мусили виявляти свою прихильність до поляків, наказуючи ханові при-

⁶⁹ Volumina legum. — Petersburg, 1859. . - T. IV. — S. 204, 216.

⁷⁰ Soysal Zihni A. Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 13-a (лист Казі Гірея до Яна Казимира, б.д. 1654 р.).

⁷¹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 53 (лист С.Георгіци до С.Потоцького, 30 серпня 1654 р.); Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 401; *Corsus I. Op. cit.* — Dok. 170. Про міжусобицю в Криму див. у В.Д.Смирнова: Смирнов В.Д. Кримское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — С. 582-583.

⁷² Про процедуру призначення у Стамбулі нового хана див.: *Inalcik H. Op. cit.* — Р. 1113.

єднатися до ліги з польським королем⁷³. Українським послам у Криму про це говорило багато людей ("...всякий бей и султан...")⁷⁴. Сам Мегмед ГУ повідомляв Яна Казимира про такі вказівки ханові⁷⁵.

Крім директив Порти Мегмед Гіреєві іти на з'єднання з поляками, хан мав би також впливати на московський уряд, щоб цар розпорядився припинити дошкульні походи донців на Чорне море. На відпукній аудієнції в Бахчисараї московського гінця Івана Фоміна кримський візир повідомляв: коли султан відправляв Мегмед Гірея зі Стамбулу, то "...наказував йому, щоб він государевим послам говорив, щоб государ наказав втихомирити ("унять") донських козаків, щоб вони не ходили на море і не воювали турецьких місць. А якби государ не наказав би їх втихомирити, то султан прише до Мегмед Гірея царя 100 тис. військових людей і накаже розорити донських козаків, а розоривши, наказав іти на государеву землю війною"⁷⁶. Тогочасні іноземні хроністи також відзначали антимосковську спрямованість османських розпоряджень новому ханові⁷⁷.

З другого боку, грек Юрій Костянтинів, котрий приїхав з Константинополя, розповідав у Посольському приказі, що султан видав накази Мегмед Гіреєві, коли той виїджав зі Стамбулу в Бахчисарай, не воювати ні з козаками, ні з польським королем, а з Криму нікуди не

⁷³ ЦНВ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 83 (О.Остаманенко до І.Виговського, 20 (30) вересня 1654 р.); РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 4. — Арк. 4 (лист В.Семашка до волковицького хорунжого від 7 січня 1655 р., перехоплений росіянами). Згадку про впливи султана на вибір пропольської політики Мегмед Гірея див. у давнішій праці: Кезем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1835 (июнь). — С. 350.

⁷⁴ РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 8-9 (реляція М.Богаченка В.Хмельницькому, 16 (26) жовтня 1654 р.).

⁷⁵ Буцінський П. О Богдане Хмельницькому. — Х., 1882. — С. 188-189.

⁷⁶ РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 10. — Арк. 20-21.

⁷⁷ Theatrum Europaeum. — Т. VII. — С. 618.

виходити без відома Порти⁷⁸. Таку думку вже можна зустріти у наукових працях⁷⁹. Той самий момент відображене у рекомендаціях хана правителям придунаїських країн — восени нікому не давати допомогу⁸⁰. Мені здається, що тут маємо справу лише з відгомоном обережної політики Порти і Криму, спрямованої на загравання з українським гетьманом і царем. Найкраще ця політика проявилася у ситуації, коли хан, готовуючи анти-московську коаліцію, зі слів Сефер Казі аги І.Фомину, виразив свою готовність вирушити проти Яна Казимира в союзі з Олексієм Михайловичем⁸¹. Але вже через кілька днів ханський візир говорив московському послові дещо інакше: на Перекопській раді, мовляв, вирішили дотримуватися нейтралітету між Москвою і Річчю Посполитою, не даючи допомоги ні царю, ні королю. А коли І.Фомин почав намовляти Сефер Казі агу переконати Мегмед Гірея, аби той підтримав Олексія Михайловича, то візир відмовив, бо, ніби, хан, калга і нураддін домовилися, "...щоб з государевого боку не допомагати на польського короля, а з королівського боку не допомагати на государевих людей. Государ Мегмед Гірей [московському] пареві друг і брат, а польський король йому також друг і брат"⁸². Ці переговори закінчилися укладанням шертної грамоти кримського хана Олексієві Михайловичу про підтвердження старої дружби⁸³. Ще раз підкresлю, що ця формальна подія

⁷⁸ ЦНВ НАН України. — П.15557-15561. — Арк. 209-210 (розповідь у Москві 29 листопада (9 грудня) 1654 р.). Реляція друкована у М.Грушевського ("Історія України-Русі", т. IX, ч. II, с. 921).

⁷⁹ Санчин Г.А. Некоторые проблемы истории Крымского ханства в XVII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Т. III. — С. 228.

⁸⁰ РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 10. — Арк. 20 (розповідь І.Фомина, листопад 1654 р.).

⁸¹ Там же. — Арк. 8 (розповідь І.Фомина про аудієнцію 15 (25) жовтня 1654 р.).

⁸² Там же. — Арк. 10-12. Про московські пропозиції захопити Річ Посполиту Мегмед Гірей писав до Яна Казимира восени 1654 р.: ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 82 — Тека 55. — Док. 387.

⁸³ РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 2 — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 50. — Арк. 1-3 (шертна грамота, передана С.Ладиженському у листопаді 1654 р.).

сталася вже після того, як антимосковський напрямок зовнішньополітичної лінії Криму був остаточно вироблений.

При з'ясуванні проблеми директив Порти Мехмед Греєві IV важливо простежити позицію сілістрійського Сіяуш паші. Ще з осені 1653 р., як ми вже знаємо, цей намісник задекларував прихильність полякам, і з того часу своє ставлення не змінював. У Польщі були поінформовані, що Мехмед IV видав наказ у Сілістрію виставити військо на допомогу Янові Казимиру⁸⁴. Вже наприкінці серпня — на початку вересня паша будував переправи через Дунай, щоб об'єднати сили з новим ханом⁸⁵. Сам Мехмед Грей міг обговорити з ним ці проекти в Сілістрії, де він зупинявся на шляху зі Стамбулу до Криму⁸⁶. Іван Виговський говорив Андрієві Бутурліну, ніби турки дали ханові такий наказ, щоб він, "...обов'язково зіславшись із сілістрійським пашею, стрався б як міг від'єднати пана гетьмана від Москви і закликати його до своєї давньої priязні. А якби пан гетьман [цього] не хотів, тоді з усією своєю силою разом з турками і сілістрійським пашею, взявши і тих три землі на допомогу (угорську, волоську [і молдавську])..., щоб наступав в Україну і навернув уже війною дружбу з козаками"⁸⁷. Той же А.Бутурлін у своїй відписці у Москву доповідав, напевно також з українських джерел, що

⁸⁴ РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Стосп. 1036. — Арк. 387 ("расспросы" Яна Пісочинського); Czerewko W.-S. Przebieg działań wojskowych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 26; Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — Арк. 84.

⁸⁵ ЦНВ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 209 (Олексій Михайлович до В.Хмельницького, 19 (29) листопада 1654 р.); — Арк. 58 (І.Виговський до В.Бутурліна, 15 (25) вересня 1654 р.); ДВХ. — Док. 279 (В.Хмельницький до Олексія Михайлова, 15 (25) вересня 1654 р.); — Док. 280 (те саме, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

⁸⁶ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1808. — Т. III. — Док. 22 (лист С.Георгії до С.Лянцкоронського, 25 вересня 1654 р.) (далі — Памятники...); Архів ЮЗР. — Ч. III. — Т. IV. — С. 804-805 (Сіяуш паша до В.Хмельницького, б.д. [1654 р.]); Litterae nuntiorum apostolicorum historian Ucrainae illustrantes. — Romæ, 1663. — Vol. VIII (1652-1658). — Р. 197. — Doc. 3825 (реляція Відоні, 25 жовтня 1654 р.).

⁸⁷ ЦНВ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 60 (лист від 15 (25) вересня 1654 р.).

Сіяуш паша з кримськими, ногайськими і білгородськими татарами за наказом султана мав іти на Брацлавщину і Білу Церкву, а звідти, розоривши козаків, — на московські міста⁸⁸. Але перед цим паша, як і хан, намагався переконати Б.Хмельницького відступити від Олексія Михайловича, приєднавшись до антимосковської ліги. З цим до Чигирина приїжджали його гінці⁸⁹.

У жовтні-листопаді в Україну прийшли новини, що сілістрійський губернатор вже перейшов через Дунай⁹⁰. Агент Остафій Остаманенко писав Іванові Виговському, що якийсь турецький бей ("некоторый бей царгородский") перевправляє своїх людей⁹¹. Навряд чи це міг бути хто-небудь інший, крім Сіяуш паші. Однак загроза перед наступом донських і запорозьких козаків змусила його зупинитися на кордонах Сілістрії. Наприкінці літа, наприклад, він відбивав напад козацьких човнів на Варну⁹². Звичайно, паша мусив знати про заходи Хмельницького по організації донських і запорозьких походів на Чорне море. Але військова діяльність на Низу і на Дону розгорталася незалежно від цих формальних розпоряджень з Чигирина і Москви. Кутлумамет Устокасимов, московський перекладач, котрий повертається з осінньої посольської місії у Крим, мав, наприклад, новини, що козаки ходили під Іслам Кермен⁹³. Важко знайти

⁸⁸ РДАДА — Ф. 214. — Оп. 3. — Стобл. 1830. — Арк. 148-149.

⁸⁹ ДВХ. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.); — Док. 288 (Б.Хмельницький до Мемед Гірея, 29 жовтня (8 листопада) 1654 р.).

⁹⁰ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 106 (статейний список московського посла Д.Тургенєва); ДВХ. — Док. 289 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 10 (20) листопада 1654 р.).

⁹¹ Там же. — С. 118 (О.Остаманенко до І.Виговського, 1 (11) листопада 1654 р.).

⁹² ЦНБ НАН України. — П, 15557-15561. — Арк. 208 (роздовід Ю.Костянтинова у Москві, 22 листопада (2 грудня) 1654 р.).

⁹³ РДАДА — Ф. 123. — Оп. 1. — Стобл. 1855 р. — Од. зб. 2 — Арк. 5. Дещо також див.: Кріп'якевич І. Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького (публ. Рички В.М., Горішнього П.А.) // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. II. — С. 300 (про володіння містом козаками протягом 1648-1653 рр.); Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Там же. — С. 182, 183; Він же. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. — Мюнхен, 1948 (відбитка 150 т. "Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка"). —

якесь інше пояснення того, що Сіяуш паша в кінцевому результаті не з'єднався з Мегмед Гіреєм і не брав участі у війні 1654-1655 рр., крім небезпеки від козаків, котра постійно турбувала Османську імперію та її приморські провінції.

Коронний уряд, зі свого боку, шукав впливів на Сілістрію, щоб паша, з'єднавшись із ханом, виступив проти Москви і козаків⁹⁴. Крім того, І.Виговському були відомі заходи польської дипломатії, спрямованої на те, щоб стати посередниками у замиренні Венеції та Порти, надавши таким чином останній можливість активніше залучитися до антимосковської ліги⁹⁵. Сотні татарських невільників з цілої Польщі, котрі роками були в полоні, король випустив назад у Крим⁹⁶.

Отже, все це показує, що Мегмед Гірей дійсно отримав у Стамбулі інструкції, прихильні до поляків. Але ставлення Османської імперії до України мало визначатися залежно від того, як Богдан Хмельницький буде розвивати свої відносини з Московською державою. Особливо це стосується трактування, що виникало серед

С. 150 (про осадництво запорожцями двох міст на Дніпрі у 1648 р.); Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 149 (про відбудову Іслам Кермена татарами у 1653 р.).

⁹⁴ ДВХ. — Док. 238 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.): "также ныне ляхи и до цесаря турецкого послов своих послали, увещая его и обещаясь поддаться, только бы он поволил паше сицилийскому, хану крымскому и иным всем татарам на вас воевать". Восени 1654 р., однак, посольство від Яна Казимира до Туреччини не відоме. Див. реєстри польських послів у Стамбул: Spuler B. Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Breslau, 1936. — Jahrg. I. — S. 401; Bartoszewicz J. Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarsami. — W., 1860. — S. 140; Zajączkowski A., Reychman J. Zarzys dyplomatyczki osmanskoo-tureckiej. — W., 1955. — S. 118; Abramowicz Z. Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta orientalia academiae scientiarum Hungariae. — Budapest, 1961. — Т. XIII. — Р. 66; Теллов В. Представители европейских держав в прежнем Константинополе. — СПб., 1890. — 78 с. (компліативна праця, переважно з Й.Гаммера, про скандаліні історії європейських резидентів при стамбульському дворі).

⁹⁵ ЦНБ НАН України. — П. 15557-15581. — Арк. 120 (лист В.Бутурліна до І.Виговського, 17 (27) грудня 1654 р.).

⁹⁶ Там же. — Арк. 58 (лист І.Виговського до А.Бутурліна, 15 (25) вересня 1654 р.).

поляків не без ейфорійного резонансу від чуток про наміри нового хана дотримуватися політики останніх місяців панування Іслам Гірея: "Й.м.п. гетьман [коронний] повідомляє, що Порта взяла у хана присягу, щоб [він] з усією силою та сілістрійським пашею, з угорцями, волохами і молдавським господарем пішли на козаків"⁹⁷. М.Грушевський, хоч дуже загально, висунув гадку, що укладання союзу з Польщею і курс на московську війну були нав'язані кримському ханові Сіяуш пашею і татарським візиром Сефер Казі а'ю, котрі диктували йому свою політику⁹⁸. Але якщо порівняти загальну ситуацію міжнародних відносин, що склалася на початку осені 1654 р. з тією, що була п'ять місяців перед тим у квітні, то ми побачимо, що зовнішньополітична лінія Порти щодо подій у Східній Європі (за всіляку ціну від'єднати козаків від Москви і вирушити разом з Польщею проти Олексія Михайловича, намагаючись залучити на свій бік Богдана Хмельницького) не зазнала яких-небудь глибоких, кардинальних змін.

Прихильність нового хана до Речі Посполитої та його обережне поводження з Україною з багатьма "останніми" вимогами та ультиматумами до гетьмана і старшини Війська Запорозького виявилася ще перед тим, як Мехмед Гірей вступив у Крим. По дорозі в Перекоп він зустрів у Буджаку польського посла К.Корицького. Хан одразу пообіцяв йому військо, як тільки вступить на свій уряд⁹⁹. Натомість, розмова з українським гінцем, котрий також зустрів хана, коли той їхав зі Стамбулу, була більш стриманою. Посол просив не укладати ліги з Яном Казимиром задля пам'яті про давню дружбу Іслам Гірея з Богданом Хмельницьким, обіцяючи при цьому великі подарунки. "На що йому хан жодної резолюції не дав, — писав польський анонім, — але повернувшись до Криму, скликав з пашами

⁹⁷ Grabowski A. Op. cit. — Т. I. — С. 130 (новини з обозу від 22 вересня 1654 р.).

⁹⁸ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 056.

⁹⁹ Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушеви-ча). — Арк. 848 (лист паркалаба хотимського); Національна бібліотека у Варшаві, від. мікроф. — № 3044 (з бібліот. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 208-зв. (щоденник А.Радзивіла).

раду про те, що б мав робити у тій ситуації^{¹⁰⁰}. Цим ко-заком міг бути згаданий гінець до білгородського бея, сотник брацлавського полку. Інтерпретацію аноніма "жодної резолюції" треба, напевно, розуміти так, що Мегмед Гірей дав ухильну відповідь, віддавши козацьку справу на розгляд ради, затягуючи її вирішення, як це дуже часто, наприклад, робив Хмельницький у відно-синах з поляками. Ці міркування показують настрій нового хана перед тим, як він вступив до Криму на свій престол.

Згадана рада була скликана одразу після приїзду Мегмед Гірея: "Як тільки ми приїхали до Перекопу, — писав він до Б.Хмельницького, — невдовзі зібрали раду з агами, беями і з усім кримським поспільством"^{¹⁰¹}. Деякі документи подають інформацію про цей татарський з'їзд. Ясно, що Мегмед Гірей їхав у Бахчисарай з наміром скликати його, починаючи свою діяльність у новій ролі татарського правителя. Опозиційні до урядової політики Сефер Казі аги мурзи на чолі з Шірін бесем та його прихильниками, котрі орієнтувалися на союз із Богданом Хмельницьким, ще у серпні посилали на-зустріч ханові своїх повірених з вимогою скласти прися-гу, що він не керуватиме ордами без їхнього відома, а лише за погодженням з ними^{¹⁰²}. Тому перше, що Мегмед Гірей міг зробити на раді — це скласти обітницю перед мурзами і князями, вимагаючи від них того ж. Після цих формальностей треба було вирішити важливі питання про долю українсько-татарського і польсько-татарського союзів. Тут було ухвалено дотримуватися угоди, укладеної Іслам Гіреєм з Яном Казимиром, і відправити на допомогу польському королю свої орди на з'єднання під Чернігівцями^{¹⁰³}. Але ця угода не обов'язково мусила бути антиукраїнською. У листі до Богдана Хмельницько-го Мегмед Гірей писав, що на раді "...всі дозволили, щоб

¹⁰⁰ Pamieci niki o wojnach kozackich... — S. 141.

¹⁰¹ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 116-117 (лист від 8 (18) жовтня 1654 р.). Дру-кований у М.Грушевського: Грушевський М. Вкaz. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 950-957.

¹⁰² АЮЗР. — Т. XIV. — С. 31-32 (роляція І.Ржевського); Грушевський М. Вкaz. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 942, 943, 956.

¹⁰³ Pamieci niki o wojnach kozackich... — S. 141.

з вами була така приязнь, як і перед тим", тільки хай козаки відступлять від Москви¹⁰⁴.

Ще одне питання, котре могли зачіпати на Переяславській раді — військова стратегія татарських орд на найближчий час. Хан уже мав з цього приводу свої міркування. Відомий нам сотник брацлавського полку інформував, повернувшись до гетьмана зі своєї місії, що Мегмед Гірей стане в білгородських і буджацьких полях, куди наказав сходитися кримським, ногайським, очаківським та іншим ордам. Там він мав би дочекатися сілістрійського Сіяуш пашу, щоб об'єднаними силами вирушити в похід¹⁰⁵.

Також було вирішено повідомити гетьмана, що хан може виступити посередником у примиренні козаків з поляками¹⁰⁶. Якщо цей запис тогочасного автора правильний, то подібна новина могла б виникнути під впливом пропозицій різних польських повірених у Криму: ми вже бачили, що на такі посередницькі функції Мегмед Гірея окремі політичні кола Речі Посполитої плекали великі надії. Ці резолюції було вирішено передати Михайліві Богаченку, котрий до того часу був затриманий татарськими мурзами, пустивши з ним до Чигирина свого посла Тохтамиш агу¹⁰⁷.

До нашого часу дійшов важливий документ з місії українського посла — російський переклад його звіту Б.Хмельницькому, збережений у Посольському приказі в Москві, котрий випадково потрапив до групи документів "Відносини Росії з Польщею" замість "Відносини Росії з Кримом"¹⁰⁸. Реляція, підписана головою посольства М.Богаченком і товмачем Л.Пухальським, датована 16 (26) жовтня 1654 р. Оригінал, треба думати, згорів разом з іншими документами гетьманського архіву під

¹⁰⁴ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 116-117.

¹⁰⁵ ДБХ. — Док. 280 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

¹⁰⁶ Pamiętniki o wojnach kozackich... — S. 144.

¹⁰⁷ Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III). — W., 1910. — S. 159, 161; АЮЗР. — Т. XIV. — С. 437 (Мегмед Гірей до Б.Хмельницького, 5 (15) жовтня 1654 р.).

¹⁰⁸ РДАДА. — Ф. 70. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 5-13.

час розорення російськими військами Батурина 1708 р. Тому це джерело, котре передає багато важливих нюансів до політичної історії України, Криму і закулюсних ходів української дипломатії в Бахчисараї у 1654 р., має важливе значення: подібних українських посольських матеріалів збереглося дуже мало. Незважаючи на те, що свого часу цей документ опублікував Ю.А. Мінчик¹⁰⁹, його варто навести ще раз задля того, щоб мати цілісну уяву при аналізі:

"Милостивий пане гетьмане, пане, пане і добродію наш. Після послання вашої милості, нашого милостивого пана і добродія, як нас пан полковник Переяславський [Павло Тетеря] відправив з Кам'янки з Канмамбет мурзою, ми скоро прийшли на канмамбетові улуси. Невдовзі ми почули, що беї посварилися з султанами і Сефер Казі агою, і до вашої милості, нашого милостивого пана, прислали Канмамбет мурзу, щоб наше військо налякало тих султанів і всіх [інших]. Як тільки в Шаргороді почули, що посли Війська Запорозького ідуть до Шірін бея і до інших беїв, то калга султан і Сефер Казі ага одразу помирілися з беями. Нураддін султан і Сефер Казі ага ще стояли під Переяславом, і тому Канмамбет провів нас, як невільників, боячись їх, вночі обійшов Переяслав на лиман і звідти аж до свого Сараю. Там же невдовзі відвів нас до Шірін бея. Ми ж, маючи [у Кам'янці] наказ від послів вашої милості, нашого милостивого пана, віddали йому лист, а також віddали всі листи до інших беїв. Пітав нас, а ми йому віdpovідали згідно з [посольським] наказом. Листи беїв [вони] повідсили до кожного бея зі своїми татарами. На нашу відповідь [Шірін бей] нічого супротивного нам не говорив. Потім, як [він] ще був ласкавий до [нас], то відіслав до Старого Криму, до гяурів.

Помирившись із нураддін султаном і Сефер Казі агою, ще один одному не вірили аж до приїзду хана. А потім прийшов лядський посол до Бахчисараю, якийсь Яскульський, польний стражник, а до Шірін бея і до Канмамбет мурзи прийшов з подарунками хорунжий Корицький. Ми ж, сидячи там немалий час, ледве

¹⁰⁹

Мицьк Ю.А. Аналіз архівних джерел... — С.65-88.

знайшли собі приятеля, котрий нам бажав добра, і знаючи всі їхні задуми, нам говорив. По-перше, [він] чув від бея, що [той хоче] з нами брататися, а потім з ляхами вдарити на [наše] зрадливе військо; або військо оточити, а всю Україну вогнем і мечем спустошити, чого їм, Боже, не допоможи. А Канмамбет мурза присягнув перед тим ляхом, ніби він таке зробить королю, що Хмельницького або пана Виговського буде мати у себе: ді ж бо двоє все військо тричакугъ. "Або до себе вибавлю, — [говорив мурза], — або в їх же війську живого схоплю або вб'ю. Або їх до того приведемо, що того государя паря московського відринутися і на себе роздразнятъ". Приходячи таємно вночі, це наш приятель говорив з десяток разів: "Хоча б усі беї й аги присягли, — щоб їм не вірити".

Потім, почувши, що іде хан, пішли йому назустріч і нас взяли з собою до Перекопу. Залишивши [нас] у Перекопі, чекали хана три тижні. Тільки так від татар, як і від своїх невільників [ми] мали наругу і лайку: "Брат Москва, а наша не брат". Не відчуваючи за собою провини, нам соромно було втікати. Там же, приятель Івана, київського писаря, невільник, прийшовши до нас, говорив нам, що протягом усього літа ляхи і молдавський господар писали до колишнього хана і до беїв таким чином: "Якщо ви не будете воювати козаків з нами разом, то нас завоювали, і ви не будете панувати у своїй землі". На що весь Крим спромігся послати мурз до короля. Тоді сам король і весь сенат присягнули татарам, а татари їм і тепер на тому стоять.

А нам така мова від всілякого бея і султана: "Для чого ви до нас прийшли?" І така: "Відстаньте ви від москалів. Ми маємо такий указ від канцлера з Царгороду, щоб разом з ляхами воювати Москву, а ви з нами будете братами". І знову ж, як би остерігаючись, потайки заборонили, щоб ніхто з нашим товмачем не розмовляв. Також, щоб до нас як татари, так і невільники не ходили протягом усього часу до приїзду хана. Тоді ми [Лукаша] Пухальського свого посылали кожну годину на базар, щоб все, що від них почув, нам сказав: у розмові нас не остерігалися, тільки товмача. Що й сам наш товариш про всечув від них, що, якщо ми [татари] не

переконаємо [козацьке] військо відступити від Москви, а [потім], пустивши їх, [козаків], на віддаль, не захопимо їх легко, то невдовзі на них ідемо, а цих їхніх послів віддамо ляхам.

Усе, що [татари] чули від своїх султанів, то безпечно говорять, не підозрюючи, щоб їхню розмову знати хтось поміж нашими [людьми]. Через три дні, прийшовці від хана, Караб бей кликав нас до себе, зібравшись зі своїми абізами, суддями і мурзами. Не питав нас ні про що більше, тільки одна мова, щоб ми з військом відступили від Москви. Потішав нас: "Будете мати відпустку від [кримського] царя, як тільки він приїде. А як не відступите [від Москви], то всі землі вдарят на вас: турецька, угорська, волоська, молдавська і ми з усією ордою".

А тим часом від турків був присланий [чауш] з тим, щоб довідатися про наше військо: чи буде хан у мирі. І тепер [той чауш] там перебуває.

Ми на те відповідали, що ми не прийшли на [якусь] постанову: "Але як і до цих пір жили брат за брата, а до нас ваші присилали Канмамбет мурзу, щоб підтвердити братерство, так і ви пошліть, ваша милість, до пана гетьмана своїх послів". А більше не слухали наших розмов, тільки сказали: "Вже я знаю всю твою мову, що там [в Україні] скажете гетьманові: вже ви не відстанете від москалів". Тільки того й відпуску у Караб бея.

Прийшов до нас Байтемір, котрий тут у твоєї милості, мого милостивого пана, був, і листи віддав ханові та беям через ногайців, боячись беїв, щоб себе [перед ними] оборонити. Говорив нам: "Розмовляв зі мною пан гетьман, щоб беї та аги присягнули військові нашому [зашорозькому] і з Москвою польську [землю воювали] для нас". Те слово [хан?] почув від Байтемір аги. За це його звільнili і нас відпустили.

Зібралися сенат, покликали нас. Не питуючи ні про що, Сефер Казі ага говорив нам своє слово — все про Москву, щоб ми відступили від Москви і з ляхами жили по-давньому. Точно така ж була й мова у Караб бея, котрий лякав іншими землями, ніби шкодуючи нас: "Не секрет, що всі загинете через москвичів, як вам говоримо. Зараз ідемо на вас, а завтра — на москвичів". Покликали [нас] до хана. Те ж саме і хан говорив, що й

бей. І те сказав, що я ще ліпше хотів би жити у братстві, ніж померлий хан Іслам Гірей. Потім і відгусив.

І той же послав Кая бея до ногайських мурз і до білгородських, щоб ногайців переправити з нашого боку на тамтой. Калгу султана з його людьми посилає до нас [в Україну] слідом за нами одразу після їхнього байраму, а сам хан чекає новия від свого посланця, що іде сьогодні з нами. Лядського посла відпустив після нас з татарином Алі беєм Тутайбесевим, а хорунжого Яськульського залишив при собі для дальшої відомості від нашого війська.

До турецького царя був у посольстві від ляхів Бєгажновський і Бєлицький з великими дарами до цариці кан-дикера. Дозволили давати турецькому [цареві] від себе десятину. А турок пообіцяв на літо 100 тисяч людей допомоги дати ляхам на Москву. А Левер, товмач Сефер Казі а'ї, [товариш] пана, його милості, Виговського, десять разів повторював при нашему від'їзді, щоб [гетьман] не розраховував на татарську дружбу".

Аналізуючи цей звіт, привертає увагу те, що Канмамбет мурза, який від'їхав у Чигирин у серпні, повинен був не тільки задекларувати козакам готовність татарської опозиції виступити проти Польщі в союзі з ними. Опозиційні мурзи використовували свої стосунки з Україною як засіб тиску на візира, калгу, нураддіна та інших урядових фігур, щоб козацьким військом "тих султанів і всіх налякати". Це справило своє враження: кримський уряд, зачувши про козацьких послів до Шірін бея та інших мурз, виступив ініціатором примирення, котре уклалося ще перед приїздом хана¹¹⁰. Причому, зміна ситуації була настільки вражаючою, що опозиція почала говорити про спустошення Війська Запорозького, а її найвидатніші представники — Шірін бей, Карак бей, Канмамбет мурза та ін. — виношували підступні плани спровокувати українсько-московську війну. Той же Канмамбет мурза, не вспівши повернутися з Чигирина

¹¹⁰ В історіографії прийнято вважати, що опозиція земирилася з бахчисарайським урядом тільки під тиском Мехмед Гірея, коли він вступив на свій престол. Див., наприклад: Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 72.

із дружиною козакам місії, швидко зорієнтувався в ситуації і заприсягнувся видати полякам Хмельницького і Виговського, мовляв, "ці ж бо двоє все військо тримають"! Агенти Виговського справді свідчили у листопаді, ніби султан видавав новому ханові такі розпорядження ще у Стамбулі¹¹¹.

Варті уваги згадки про впливи К.Корицького на хід польсько-татарських переговорів. Те, що у реляції М.Богаченка він зазначений послом до Шірін бея і Кан-мамбет мурзи, а не виключно до білгородського бея, як це звичайно інтерпретується, показує механізм протидії польської дипломатії українським зв'язкам з татарською опозицією¹¹². Ця протидія була небезуспішною: у реляції зазначено, що крім прихильних запевнень у своїй дружбі, опозиційні мурзи відправили з польським послом (тут, по всій вірогідності, йдеться про Корицького) свого гінця, Алі бея Тугайбесового — чи не родича славнозвісного перекопського Тугай бея?

При такій раптовій зміні татарських опозиційних настроїв відчувається виразне втручання Стамбулу у кримські чвари після смерті Іслам Гірея. Згідно з цим звітом, султани та беї неодноразово говорили М.Богаченкові та його товаришам, що татари мають наказ від Порти воювати Москву в союзі з поляками. Отже, султанський диван ще перед приїздом Мехмед Гірея видав таке розпорядження, демонструючи свою лояльність до урядових кіл Криму. Після цього, як зазначав козацький посол, з османської столиці був відправлений чауш, щоб довідатися, чи новий хан зможе розраховувати на прихильність Б.Хмельницького в анти-московській кампанії. У другій половині серпня з Порти справді відправилася якась місія у Крим ("каторг в семидесят", як свідчили донські козаки, повертаючись із

¹¹¹ Буцьинський П. Вказ. пр. — С. 189.

¹¹² Див., наприклад, міркування українських вчених, що Шірін бей був перекуплений посольством М.Яскульського: Смоляй В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 394. Звіти К.Корицького до С.Лянцкоронського зі своєї місії: Пам'ятники... — Т. III. — Док. XXIII, XXIV.

походу на Чорне море), але не відомо, з яким завданням¹¹³.

Посольський звіт М.Богаченка справив на українського гетьмана таке сильне враження, що Б.Хмельницький став вважати свою справу безнадійною і програною. Про це свідчить той факт, що коли у жовтні послі Олексія Михайловича до Криму проїжджали через Чигирин, то гетьман не хотів їх відпустити до хана, вважаючи будь-які стосунки з татарами вже марними¹¹⁴. Треба думати, що найбільш сенсаційною в очах українських політиків була відомість, ніби татари, замирившись із козаками, все одно мали намір їх знищити (і це з розмов Шірін бея!) ще перед походом Мегмед Гірея на Москву. Після цього кримські союзницькі запевнення козакам втрачали свій сенс. Однак, все ж український гетьман не тільки відпустив московське посольство у Бахчисарай, але й ддав до нього гінців від себе і далі продовжував вести переговори з татарами.

Мегмед Гірей всіляко запобігав, щоб Річ Посполита передчасно не виступила походом в Україну без нього. 20 жовтня з таким проханням до Варшави від хана прибув Бех мурза¹¹⁵. І дійсно, поляки під впливом цього посольства прийняли рішення не починати війну з козаками без орди¹¹⁶. Більше того, Мегмед Гірей писав до короля, що у разі, коли Військо Запорозьке відійде до Корони, Ян Казимир мав би застерегти права козаків: "А якщо дніпровські козаки пошкодують про те, що зробили, і відірвавши від Москви прийдуть та впадуть до наших (Польщі і Криму) ніг, і якщо приймуть службу та підданство (ваше), тоді вони не будуть терпіти від вас, брате, від нашої і вашої старшини жодної шкоди, ані

¹¹³ РДАДА. — Ф. 210: Розрядний приказ. Стovпці Сівського столу. — Од. зб. 401. — Арк. 13 (відписка московських воєвод Олексієві Михайловичу).

¹¹⁴ РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стovп. 1855 р. — Од. зб. 2 — Арк. 5 ("расспросы" К.Устокасимова, січень 1855 р.).

¹¹⁵ ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/П. — Арк. 720 (лист С.Лянцкоронського до коронного підканцлера, 9 січня 1655 р.); *Litterae nuntiorum apostolicorum...* — Vol. VIII. — Р. 208. — Doc. 3848 (реляція про польські війська в Україні, кінець 1654 — початок 1655 рр.).

¹¹⁶ ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/П. — Арк. 720.

переслідування¹¹⁷. Тут маємо примітний момент, коли татари "обстоювали" Україну перед поляками *post factum* в той час, як у Києві були московські воєводи, а Б.Хмельницький не виявляв ніякого бажання воювати в союзі з Яном Казимиром і Кримом проти царя. Це дуже добре засвідчує, що плани Мегмед Гірея, як і його попередника, розроблялися насамперед з розрахунку походу проти Москви. Кутлумамет Устокасимов, наприклад, повернувшись зі своєї жовтневої посольської місії, розповідав у Посольському приказі, що калга і нураддін збираються іти за Перекоп на російські окраїни, і навіть до десяти тисяч татар вже перейшли Дон¹¹⁸. Подібне записував також німецький хроніст: татарський посол до Варшави Мегмед мурза запевняв коронний уряд восени 1654 р., ніби п'ятдесят тисяч чоловік кримського війська, а слідом за ним і всі орди, з-під Шаргороду збираються наступати на землі Олексія Михайловича¹¹⁹.

Повторювалася ситуація піврічної давнини: різними ультиматумами і шантажами потрібно було наструшимити Богдана Хмельницького силою антиукраїнсько-московської ліги, відірвавши його від московського підданства, щоб спровадити проти царя. У листах Мегмед Гірея до Польщі знову застерігалися права Криму на завоювання окремих московських територій і встановлення у них свого повновластя. До цих земель належали Астраханські, Казанські провінції, території, прилеглі до річок Тереку і Тори, всі мусульманські держави татар і ногайських улусів. "...і ви, наш брате, і польська старшина не будете до того втручатися", — додавав Мегмед Гірей¹²⁰.

Такі розрахунки, попри тягливість від кінця 1653 р., коли кримський уряд почав робити конкретні кроки до їхньої реалізації, мали своє конкретне продовження

¹¹⁷ Soysal Zihni A. Op. cit. — Dok. 26 (лист писаний після 10 листопада — грудень 1654 р.). У круглих дужках шифрати доповнення упорядника збірника.

¹¹⁸ РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2 — Арк. 8.

¹¹⁹ Theatrum Europeum. — T. VII. — S. 620 (Zaragtod). Мегмед мурза вирушив, як пише Й.Шледер (с. 618), вже після того, як Мегмед Гірея отримав підтвердження султана на ханський уряд.

¹²⁰ Soysal Zihni A. Op. cit. — Dok. 26; ДОВ. — Док. 298 (лист Мегмед Гірея до Яна Казимира, осінь 1654 р.).

восени 1654 р. Мегмед Гірей, як і його попередник, підтримував відносини з астраханськими і казанськими татарами. Під час осіннього побуту М.Яскульського в Криму до хана з'явився астраханський татарин, доповідаючи, "...що їм би тільки [кримські] гармати почути, і зараз усі орди від [московського] царя мають перекинутися на їхній [татарський] бік"^[21]. Астраханський гінець мав також аудієнцію у перекопського бея^[22]. Посол приїхав з московською і козацькою делегацією, котра мала завдання повідомити бахчисарайський уряд про захоплення царем Смоленська. Тому його місія, котра обходила настанови Олексія Михайловича і посольські інструкції, була настільки законспірованою, що самі російські посланці не змогли нічого довідатися про цього агента від мусульманської опозиції^[23]. Отож, не даремно у Польщі наприкінці 1654 — на початку 1655 рр. сподівалися, що астраханські татари при першій нагоді присдаються до польсько-татарської армії і відступлять від царя^[24].

Це дає підстави припускати, що в астраханському, казанському та іншому війську мусульманських народів, яке було примушене йти воювати білоруські та литовські землі, існувала досить сильна група татарської старшини, котра була готова підняти повстання. Настільки сильна, що перед Мегмед Гіреєм і Сефер Казі агою її представники могли говорити від імені цілої Астраханської орди, провокуючи вторгнення Криму в Московські землі. У польському суспільстві це відбилося у вигляді фантастичних чуток, ніби турки, підбурені татарськими ордами, що живуть на Волзі, збиралися

^[21] ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62 — Тека 71. — Док. 403 (реляція М.Яскульського з Криму, 5 грудня 1654 р.).

^[22] Transsylvania ei bellum bого-огієніде. — Т. I. — Р. 345 (лист М.Яскульського до Ю.Ракоція, 24 грудня 1654 р.).

^[23] РДАДА. — Ф. 123. — Оп. 1. — Стовп. 1655 р. — Од. зб. 2 — Арк. 1-10 (розповідь К.Устокасимова у Посольському приказі про виконання своєї місії).

^[24] Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — Р. 205-206. — Doc. 3841 (реляція Відоні, 10 січня 1654 р.).

атакувати Астрахань з боку Каспійського моря¹²⁵. С.Темберський рахував немалу кількість татар (п'ятдесят тисяч), котрі були мобілізовані Олексієм Михайловичем на литовську кампанію, і якщо ця цифра перебільшена, то, напевно, з невеликою похибкою¹²⁶. Як і півроку перед тим, восени 1654 р. кримські урядовці мали розрахунки на підтримку мусульманськими народами, які перебували під владою московського царя, своїх військових операцій проти Росії.

Мегмед Гірей не хотів починати московську кампанію без Польщі, тому застерігав короля, щоб він посылав свої коронні війська до тих орд, котрі вже збиралися відправлятися на війну¹²⁷. Треба зауважити, що такий скептичний погляд кримського хана з недовірливим застереженням до майбутньої ліги з поляками не був позбавлений здорового розрахунку. Ще з квітневого посольства М.Яськульського, як про це говорилося у першому розділі, польські політики намагалися спровадити орду проти донців і царя, а самим з невеликою допомогою приводити до послуху Україну. 9 жовтня 1654 р. Ян Лещинський відкрито писав про це до вількомірського маршала: "...я вже бачу, що татари не зможуть пуститися до Москви, тому що вони не хочуть [самі йти], тільки разом з нашим військом. Не бачу в цьому доцільності¹²⁸: виходити в поле до неприятелів з такою допомогою було б небезпечно, бо татари воюють не заради слави, а заради здобичі". І далі: "Козаків, однак, ми могли б привести до послуху з меншою ефективністю саме нападом [проти Олексія Михайловича], що простіше зробити до них [в Україну], ніж до Москви"¹²⁹. Такий маленький штрих до загальної дипломатії

¹²⁵ [Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora / Wyd. E.Raczyński. — Poznań, 1840. — T. I. — S. 194; Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespasyana Kochowskiego / wyd. E.Raczyński. — Poznań, 1859. — T. I. — S. 184.

¹²⁶ Temberski S. Aiwales 1647-1656 // Scriptores rerum polonicarum. — Kraków, 1897. — T. 16. — S. 281. Козацький корпус у Білорусії І.Золотаренка, наприклад, хроніст визначив праильно в 20000 чоловік (там же).

¹²⁷ ДОВ. — Док. 298 (Мегмед Гірей до Яна Казимира, осінь 1654 р.).

¹²⁸ "Co wie widze bydz practicabile...".

¹²⁹ АНВ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5789/III. — Арк. 1014-1015.

Речі Посполитої, який виділяється у цьому листі, чи не найкраще ілюструє всю "антимосковську" політику Яна Казимира протягом цілого 1654 р. Вона зводилася до того, щоб посварити козаків і татар на ґрунті відносин з Московською державою, спровадити останніх проти царя, а самим відновлювати свої східні провінції, продовжуючи українсько-польську війну.

Для того, щоб підтвердити присягу, яку Ян Казимир складав наприкінці червня послові Іслам Гірея, Мехмед Гірей одразу після свого приїзду в Крим відправив у Варшаву того ж Сулейман ага, котрий повернувся назад із виявом королівських запевнень у приязні¹³⁰.

У польських і козацьких стратегічних планах ми зупинилися на тому, що коронні війська, концентруючи хоругви під Зборовом, мали намір здійснити великий наступ на Київ об'єднаними силами з литовським військом. Щоб протидіяти цьому, український гетьман після вторгнення Олексія Михайловича в Литву хотів рушитися в Галичину до Любліна, і у липні 1654 р. переконував московський уряд, що цей напрямок є важливіший для походу, ніж луцький.

Але всі переконання були безнадійними, і цар далі домагався з'єднатися з полками О. Трубецького під Луцьком. З такою вимогою до Б. Хмельницького приїхав московський посол Іван Ржевський, котрий з'явився в Україні у середині серпня¹³¹. Гетьман відмовився від походу на Волинь під приводом, що чекає на своїх послів, відправлених до Ногайської орди, котрі мали домовитися про татарську допомогу¹³². Таке непорозуміння між стратегічними планами українського та московського

¹³⁰ Там же. — Од. зб. 221. — Арк. 53-54 (лист Мехмед Гірея до короля). Про те, що Сулейман ага мав завдання знову прийняти присягу, див.: ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 62 — Тека 55. — Док. 387. — Арк. 5 (Мехмед Гірей до Яна Казимира, осінь 1654 р.).

¹³¹ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 18 (статейний список І. Ржевського, 9 (19) серпня — 9 (19) вересня 1654 р.).

¹³² Там же. — С. 68 (відписка А. Бутурліна, 25 серпня (4 вересня) 1654 р.).

урядів викликало взаємне незадоволення¹³³. Тут же слід подати пізніші нарікання козаків у Війську Запорозькому на гетьмана, що той маргував їх ціле літо в обозі, залишаючись бездіяльним¹³⁴. Молдавські рочідники доносили, що гетьман не хоче об'єднуватися з московськими полками у новій кампанії: сам, ніби, вимрається з поляками¹³⁵. Це, однак, треба сприймати тільки як настрої козаків у війську Б.Хмельницького.

Український гетьман мав намір рушитися під Зборів не тільки у серпні, але й на початку осені: "...прислали мені кількох язиків, — повідомляв польний гетьман Станіслав Лянцкоронський литовського князя Льва Сапігу з-під Зборова, — і всі зійшлися на тому, що Хмельницький хоче прийти випробувати [свою] долю під наше військо"¹³⁶. Б.Хмельницький навіть виношував думки відкликати назад в Україну корпус Івана Золотаренка з Білорусії¹³⁷.

Компромісне рішення між українським та московським командуванням про відправку десятитисячного корпусу під Луцьк відбилося особливим резонансом у польському таборі під Зборовом¹³⁸. Не маючи достатньо відомостей, посланці С.Георгії доносили з-під Фастова в Молдавію, що цей корпус був відправлений проти

¹³³ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 52. — Арк. 8 (дописка на окремому еркуші в листі С.Георгії до С.Корицінського від 18 серпня 1654 р.): "Obadwa soby się nie contentuji: y Moskwa Kozakami, u Kozacy Moskwy".

¹³⁴ Там же. — Док. 104. — Арк. 2 (лист С.Георгії до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.).

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 6505 (еркуші не номеровані). Копія листа від 10 жовтня 1654 р.). Серпневі відомості див. з листа С.Георгії до С.Корицінського від 9 серпня 1654 р.: ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 51. — Арк. 1; Жерела. — Т. ХІ. — Док. 308; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 168.

¹³⁷ ДБХ. — Док. 290 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 21 (31) листопада 1654 р.).

¹³⁸ Про кількість корпусу див. у листі Б.Хмельницького до Олексія Михайловича від 25 серпня (4 вересня) 1654 р.: ДБХ. — Док. 277. Згадку про передовий козацький загін на чолі з чоркаським полковником Яковом Пархоменком і рейтарським капітаном Іваном Бабкіним див.: *Kryp'якевич I.* Богдан Хмельницький. — С. 312.

коронного армії¹³⁹. Зверну увагу, що молдавські вістуни, володіючи інформацією про кількість українсько-московського війська, не знали достеменно, що воно відправилося на з'єнання з О.Трубецьким. Виглядає, що у козацькому таборі, де вони застали гетьмана, їх просто ввели в оману, остерігаючись, напевно, щоб інформація про похід окремого корпусу під Луцьк не дійшла вчасно до поляків. Воєвода Стефан дійсно незабарився повідомити великого коронного гетьмана про новини, які молдавські посланці привезли з України.

Російський історик Г.О.Салін зробив помічення, що московський уряд уже наприкінці вересня 1654 р. відмовився від ідеї спровадити гетьманські сили на Волинь і рекомендував Хмельницькому "промишляти над польськими і литовськими містами"¹⁴⁰. Але, зі свого боку, додам, що невдачі української дипломатії в Криму також примусили гетьмана корегувати військові плани. Восвіда А.В.Бутурлін доповідав Олексієві Михайловичу, що Б.Хмельницький знову відмовляється виконувати царські розпорядження: "...я говорив гетьманові, згідно з твоїм царським указом, щоб він з твоїми государевими військовими людьми ішов під Зборів проти гетьманів Станіслава Потоцького та [Станіслава] Лянцкоронського і, згідно з твоїм государевим указом, промишляв над польськими та литовськими людьми та містами...", але козаки не пішли у Польщу, а відступили до Корсуня, залишивши восводу під Білою Церквою¹⁴¹. Вказівки Олексія Михайловича і далі приходили з запізненням без докладного врахування політичної ситуації в Україні:

¹³⁹ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 53 (лист С.Георгії до С.Потоцького, 30 серпня 1654 р.): "...przy posłancu moym ...szesc tysięcy Kozakow a dwa - Moskwy wybrakowawszy, na podiazd pod Woysko Koronne wyrównił (Хмельницький)"; Жерела. — Т. XII. — Док. 401; *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 170.

¹⁴⁰ Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 132.

¹⁴¹ РДАДА. — Ф. 214. — Оп. 3. — Ставп. 1630. — Арк. 242 (реляція від жовтня 1654 р.).

тепер гетьман головну увагу приділяв охороні південних кордонів від татарської небезпеки¹⁴².

Похід українсько-московського корпусу під Луд'к, а також пересування головних сил з-під Фастова до Бердичева викликали відповідні маневри польської армії. "По указу його царської величності, — писав І. Виговський до В. Бутурліна, — ми пішли прямо ... на лядський табір. Ляхи, провідавши, що Богдан Хмельницький (тит.) разом з Андрієм Васильовичем Бутурліним і усім військом ішли, назад відійшли далі в Польщу, надіючись на орду"¹⁴³. Це було зроблено для того, щоб відвести вглиб Речі Посполитої козацькі полки і відкрити татарам простори для вторгнення в Україну без особливих перешкод¹⁴⁴. Але з огляду на бездіяльність Хмельницького і Бутурліна під Бердичевом, польський табір залишився на місці: поляки відтягували час з надією на татарську допомогу¹⁴⁵. Однак вже у жовтні регіментарі планували відійти звідти. "Ми звідси, з-під Зборова, по кількох днях захочемо рушитися, — писав С.Лянцкоронський, — щоб усім нашим старанням ми могли відвернути неприятеля від вторгнення через Полісся до Великого князівства Литовського"¹⁴⁶. З цього листа видно, що польська ініціатива спочатку скеровувалася проти українсько-московських операцій на Поліссі і у Литві. Ймовірно, планувалося відправити туди якийсь окремий загін на з'єднання з Янушем Радзивілом. Відомість про наміри коронного уряду перекинути регіменти з-під Зборова на захист литовських провінцій від Москви подає В. Коховський¹⁴⁷. Але з огляду на небезпеку вторгнення козаків до Польщі, зазначає автор,

¹⁴² Таку думку див., наприклад, у Г.О. Саніна: *Санін Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством...* — С. 133.

¹⁴³ ЦНВ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 57 (лист від 15 (25) вересня 1654 р.).

¹⁴⁴ ДБХ. — Док. 279 (В.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

¹⁴⁵ Там же. — Док. 280 (те саме, 28 вересня (8 жовтня) 1654 р.).

¹⁴⁶ Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 0505 (лист до Льва Сапіги, 10 жовтня 1654 р.).

¹⁴⁷ [Kochowski W.] *Historia panowania Jana Kazimierza...* — T. I. — S. 187; *Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów...* — T. I. — S. 178.

коронні гетьмани відхилили ці плани¹⁴⁸. З іншого боку, якийсь час у польському обозі могли сподіватися, що український гетьман сам піде в Литву на з'єднання з московським царем. Таке побоювання відчутилося у листуванні С.Лянцкоронського: "Хмельницький не думає єднатися з військами московського царя в Литві, — писав польний гетьман з-під Тернополя, — бо він озирається на орду і вживає різних заходів, щоб її знову до себе прихилити"¹⁴⁹.

Ян Казимир не міг віддати козацьку війну в руки татар, тому похід в Україну мав бути у планах наступу кварцяної армії. Принаймні сам польний гетьман пішов зі своїми хоругвами на Тернопіль, звідки мав вдарити на Брацлавський полк і там зустрітися з татарами¹⁵⁰. У листопаді його вже видно під Баром, де він чекав на орду¹⁵¹. Головний проводир цієї кампанії великий гетьман коронний С.Потоцький на початку того ж місяця ще був у Підгайцях, де також довгий час стояв табором¹⁵². Обидва польські гетьмани мали наступати на Умань і Ставище після з'єднання з татарами, сподіваючись на допомогу від придунаїських країн¹⁵³. Загально плани польських регіментарів перед об'єднанням з усіма ордами розповів козакам полонений поляк Стіянович з хоругви А.Потоцького: "...замисли обидвох лядських гетьманів такі: захопивши Брацлав і опанувавши все Забужжя, полки всі ...постановити мають, а коли ріki стануть, тоді ляхи з татарами, з'єднавшись, мають далі в Україну йти і пустошити"¹⁵⁴. У Києві також жили з

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 6505 (лист до Льва Сапіги, 17 жовтня 1654 р.).

¹⁵⁰ ДВХ. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.).

¹⁵¹ Там же; ЦНБ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 110 (свідчення Родула Ластовецького у Москві, 3 грудня 1654 р.).

¹⁵² ДВХ. — Док. 286.

¹⁵³ ЦНБ НАН України. — П. 15557-15561. — Арк. 110; — П. 15564-15570. — Арк. 32 (відписка А.Бутурліна, грудень 1654 р.); РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 158. — Арк. 408 (розповідь полоненого у грудні німецького капітана).

¹⁵⁴ ДВХ. — Док. 294 (Б.Хмельницький до окольничого Ф.Бутурліна, 7 (17) грудня 1654 р.).

тристогою, чекаючи на польський наступ¹⁵⁵. Ймовірно, що при цьому були якісь розрахунки на давні проекти від'єднати від Б.Хмельницького частину населення України. Принаймні татари мали зв'язки з представниками старшини, котрі декларували ханові свою заповзятливість до такої акції. Наприклад, якийсь осавул Зимко (Zymko) передавав в усній формі через одного мурзу для Сефера Казі аги, що "...як тільки війська або коронні, або ханські покажуться в Україні, то він хоче першим з 5000 (!) людей одразу відступити від Хмельницького...". З цією інформацією до Яна Казимира приїхав ханський посол¹⁵⁶. Якщо такі інциденти у відносинах з Кримом були від якихось локальних опозицій до Богдана Хмельницького, то так само можна припустити, що подібні ж вістки мали бути і в польському таборі. В усякому разі, серед урядовців Речі Посполитої була надія, що з нападом кварцяної армії на територію Війська Запорозького частина козаків перейде на бік короля: "...а коли б ми вторглися в Україну, — писав Ян Лещинський до вількомірського маршалка 9 жовтня 1654 р., — з тим закликом, що хто б озвався з вірністю королю, щоб йому нічого не зробили. Якби така частина від Хмельницького і відірвалася, [треба], щоб одразу вони поставили собі гетьмана, а король, й.м., підтверджив би його"¹⁵⁷.

До С.Потоцького доходили новини від полонених язиків, що козаки також збираються іти до Умані, але разом з тим важко було уявити, що Військо Запорозьке відійде від Дніпра, де мало чекати на московські полки¹⁵⁸. Посол від Б. Хмельницького в Москву Б.Кіндратенко мав просити допомогу в 15-20 тисяч чоловік¹⁵⁹. Також окремі повірені українського гетьмана відпра-

¹⁵⁵ РДАДА. — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — Од. зб. 158. — Арк. 202 (відписка київських воєвод до царя, грудень 1654 р.).

¹⁵⁶ Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушеви-ча). — Арк. 711 (лист аноніма з Нового Двору, 20 листопада 1654 р.).

¹⁵⁷ ЛНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5700/III. — Арк. 1015.

¹⁵⁸ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37.233 (з бібліот. ПАН у Курніку, сигн. 991). — Арк. 507-зв. (лист С.Потоцького, 12 січня 1655 р.).

¹⁵⁹ ДБХ. — Док. 287 (Інструкція Б.Кіндратенкові, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.).

вилися на Дон, щоб донці зробили свою диверсію в Криму, маючи, між іншим, також надію на Астраханську орду¹⁶⁰. Було дуже важливо приспішити початок кампанії ще перед тим, як поляки з'єднаються з головними силами Кримського ханства¹⁶¹. Однак це не вдалося зробити і московський допоміжний корпус на чолі з Василем Шереметьєвим прийшов в Україну вже після того, як татари з'єдналися з коронним військом¹⁶².

Дуже характерно, що Мегмед Гірея відправив перший корпус татарської допомоги полякам саме з Ногайської і Буджацької орди — найбільших будителів несподікою у пропольській політиці хана та його візира¹⁶³. Якраз перед тим є повідомлення про напружені стосунки між Ногайською та Кримською ордами, може й на ґрунті зовнішньої політики ханства¹⁶⁴. Але вже у жовтні ногайці пустошили українські міста на пограниччі і захоплені татарські полонені розповідали, що вони мають від хана заборону єднатися з козаками¹⁶⁵.

У вересні Б.Хмельницький сподіався наступу татарських орд під Чигирином, Корсунем та іншими містами¹⁶⁶. Українські розвідники доносили, що головні татарські сили треба чекати на зиму разом з поляка-

¹⁶⁰ Там же. — Док. 286 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 24 жовтня (3 листопада) 1654 р.); АЮЗР. — СПБ., 1878. — Т. X. — С. 235 (список В.Бугурліна). Згідно з проханням українського гетьмана Олексія Михайловича також вдав донцям наказ готувати човни і вторгнутися у татарські володіння після того, як орди виrushать на допомогу полякам: ЦНБ НАН України. — П. 15557-15581. — Арк. 112-113 (Олексій Михайлович до Б.Хмельницького, 15 (25) грудня 1654 р.).

¹⁶¹ ДБХ. — Док. 293 (Б.Хмельницький до В.В.Шереметьєва, 8 (16) грудня 1654 р.); Смолій В.А., Степаніков В.С. Богдан Хмельницький. — С. 384.

¹⁶² ДБХ. — Док. 298 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 13 (23) січня 1654 р.).

¹⁶³ Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Сигн. III 9135. — Арк. 231 (лист Мегмед Гірея до Яна Казимира, 10 жовтня 1654 р.).

¹⁶⁴ Grabowski A. Op. cit. — Т. I. — S. 130 (лист з коронного обозу від 22 вересня 1654 р.).

¹⁶⁵ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Картон 43. — Док. 104 (С.Георгіча до С.Потоцького, 2 жовтня 1654 р.). Допит цих полонених Б.Хмельницький робив при молдавських послах.

¹⁶⁶ ДБХ. — Док. 279 (Б.Хмельницький до Олексія Михайловича, 15 (25) вересня 1654 р.).

¹⁶⁷. Брацлавський полковник Михайло Зеленський повідомляв новини своєї розвідки про маневри татар: одна частина прямувала до Умані, а інша — на Чичельник, сподіваючись, що із заходу нападуть коронні війська¹⁶⁸.

Після повернення в Крим Тохтамиш аги у першій декаді листопада 1654 р., котрий, нагадаю, вийшов до Чигирина після Перекопської ради у жовтні з М.Богаченком, з відмовою козаків іти на війну в московські землі і на Дон, Мегмед Гірея скликав ще одну раду і відправив до Стамбулу свого гінця, щоб Мегмед IV дав дальші вказівки. На раді "...ближні люди [татарському] цареві говорили: що накаже турецький султан, а потім і ми самі станемо думати, як нам бути"¹⁶⁹. Такий факт свідчить, що хан, ще не ставши твердо на новому уряді, не робив важливих кроків у своїй політиці без порозуміння з султаном. Це також може бути додатковим аргументом, що у Порті було санкціоновано не тільки всю подальшу антиукраїнську діяльність Криму наприкінці 1654 — на початку 1655 рр., але й попередні стосунки Мегмед Гірея з Богданом Хмельницьким.

Ультимативна форма, виявлена у листах від хана, візира, Караб бея та іншої татарської старшини, не була підставою для українського гетьмана, щоб припинити зв'язки з Кримом. Татари також не надавали їй особливого значення. Богдан Хмельницький і далі відправляв своїх гінців до бахчисарайського уряду. Переговори з колишньою опозицією також мусили існувати. С.Потоцький повідомляв примасові у грудні, коли б здавалося, що будь-які перспективи українсько-татарської ліги залишилися в минулому: "...Хмельницький не стратив надію на дружбу з татарами, бо вони часто посилають один до одного посольства і мають стосунки, як і

¹⁶⁷ ЦНБ НАН України. — II, 15557-15561. — Арк. 85 (лист О.Остаманенка до І.Виговського, 28 вересня (6 жовтня) 1654 р.).

¹⁶⁸ Там же. — С. 120 (його лист від 3 (13) листопада 1654 р.).

¹⁶⁹ ЦНБ НАН України. — II, 15425-15487. — Арк. 24 (відомість від полонянника киянина М.Попова, 11 (21) листопада 1654 р.); Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 161.

перед тим...¹⁷⁰. Януш Радзивіл також отримав у грудні 1654 р. новини з України і з орди, ніби "...татари з козаками ведуть переговори про повернення до нашого союзу проти Москви"¹⁷¹.

Можна виділити настирливість та інтенсивність, з якою кримський хан вів переговори з українським гетьманом перед тим, як орда мала з'єднатися з коронним військом. Інформацію про вимогу хана отримати від козаків останню декларацію щодо їхніх відносин з Польщею та Москвою зустрічаємо у листі Магмад Гірея до Яна Казимира¹⁷². Також відоме посольство до Б.Хмельницького від кримського правителя з листом від 1 грудня 1654 р.¹⁷³ Про козацьких послів у Криму доповідав М.Яськульський: "Козацький [посол] іде з проханням про підтвердження приязні і повноваження давньої присяги, запевняючи при цьому хана, що [гетьман] буде тримати з ним братерство, що Крим буде безпечний від Дону і Дніпра"¹⁷⁴. Самого коронного стражника не відпускали з Бахчисараю, поки Магмад Гірей не переконався б, що війна з Україною буде неминучою¹⁷⁵. Тут же можна навести новину з Кам'янця-Подільського від 29 грудня 1654 р., що Хмельницький, збираючи під Корсунем свої війська і чекаючи на московські полки, сподівався також і на допомогу орди буджацьких

¹⁷⁰ АНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5769/ІІІ. — Арк. 1042 (відомість з листа Лещинського до Горайського, 8 грудня 1654 р.).

¹⁷¹ Бібліотека університету у Варшаві, відділ рукоп. — Сигн. 06. — Арк. 00 (лист Я.Радзивіла до А.Лещинського, 3 грудня 1654 р.); ГАДА у Варшаві. — Архів Радзивілів. — Відділ П. — Ки. 18. — Арк. 270 (той самий лист).

¹⁷² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Картон 02 — Тека 55. — Док. 387 (осінь 1654 р.).

¹⁷³ РДАДА. — Ф. 70. — Оп. 1. — Стовп. 1654 р. — Од. зб. 15. — Арк. 1; Мицик Ю.А. Нововиявлений лист Мухамед Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 71-74; Він же. О публикации дипломатария Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI — XX вв. — Дніпропетровск, 1990. — С. 45.

¹⁷⁴ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Татарський. — Тека 71. — Док. 403 (лист М.Яськульського, 5 грудня 1654 р.).

¹⁷⁵ Kubala L. Wojna Moskiewska... — S. 159.

татар¹⁷⁸. Подібну вістку, однак, потрібно оцінювати, як звичайну вигадку (до якої, ймовірно, могли прикладти руку розвідники Стефана Георгії¹⁷⁷). Вона могла виникнути у польському суспільстві, як відгук на часті контакти між Україною та Кримом у період, коли справа польсько-татарського союзу була вже вирішена.

Але навіть після того, як 11 січня 1655 р. головні татарські сили з'єдналися з регіментами С.Потоцького, коронний гетьман писав, що "орда [намагається] сильно повернути справу до того, щоб козаки піддалися і йшли з нами на війну, про що й універсали свої розіслав султан, опам'ятовуючи їх"¹⁷⁸. Під цим оглядом тут доцільно звернути увагу на гіпотезу М.Грушевського, що Б.Хмельницький шукав впливі на настрої татарської старшини навіть після того, як татари об'єдналися зі Станіславом Потоцьким¹⁷⁹. Така діяльність українського гетьмана показала свої результати у битві під Охматовом на початку 1655 р., коли частина мурз виявила свою пасивність під час рішучої атаки поляків на козацький табір¹⁸⁰.

Ян Казимир та коронні гетьмани, зі свого боку, плекали дуже великі надії на лігу з татарами, відмовляючись від кількох пропозицій різних держав бути посередниками у замиренні з Москвою¹⁸¹. Повертаючись у грудні з Криму та інформуючи Юрія Ракоція про успішне завершення своєї місії, М.Яськульський

¹⁷⁶ АНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/П. — Арк. 733 (подільський піасудок Конаржевського до судді М'ясковського).

¹⁷⁷ На початку жовтня, наприклад, з Молдавії прийшла фальшива відомість, що восени 1654 р. новий хан прихильніше ставився до козаків, ніж до поляків (Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукоп. — Акцесія 8585 (лист С.Лянцкоронського до Л.Сапіги, 10 жовтня 1654 р.)).

¹⁷⁸ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 37.233 (з бібліот. ПАН у Курніку, сигн. 001). — Арк. 500-зв. (лист С.Потоцького від 12 січня 1655 р.). Треба думати, що він згадує про калгу султана, нурадаїн султана або Іслам Греєвого сина.

¹⁷⁹ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1048, 1029.

¹⁸⁰ У Й.Єрлича див. згадку, що Б.Хмельницький перекупив частину татар під Охматовом: *Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka*. — W., 1853. — Т. II. — С. 169.

¹⁸¹ Зaborowski A.B. Россия, Речь Посполитая и Швеция... — С. 75, 96 (посередницькі послуги Австрії, Брандербургу, Молдавії і Трансильванії).

запевняв семигородського князя, ніби вже цієї зими, що припадала на кінець 1654 — на початок 1655 рр., поляки зможуть підкорити Україну¹⁸².

* * *

Отже, смерть хана привела до загострення боротьби між проукраїнською та пропольською партіями в Криму під час міжкоролів'я у липні — серпні 1654 р. У цей період Б. Хмельницький активізував свої контакти з кримською опозицією, маючи надію відновити стару українсько-татарську лігу і залучити татар до війни проти поляків. Але втручання Порти припинило наростання міжусобиці серед ординських мурз.

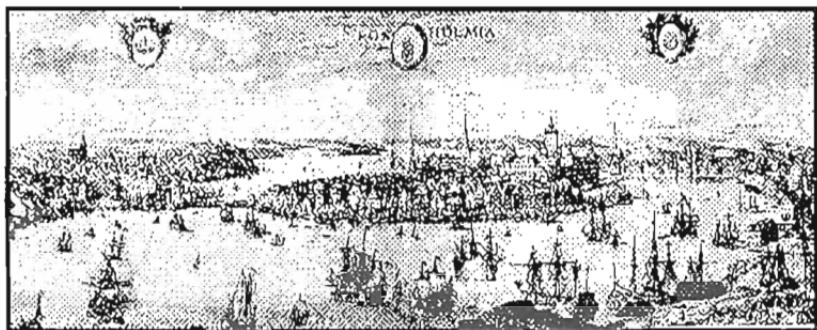
Впливи Стамбулу також були вирішальними для того, щоб Кримське ханство зберегло і продовжило антимосковську політику останніх місяців правління Іслам Гірея III. Причому порозуміння татарської опозиції та бахчисарайського уряду настутило ще у серпні, себто перед приїздом у Бахчисарай нового хана Мехмед Гірея IV. У контексті цього примирення виглядає, що першими татарськими військами, які пішли на допомогу полякам проти козаків, не випадково були Ногайська та Буджацька орди: під час заворушень у Криму вони найбільш інтенсивно виступали за збереження союзу з Богданом Хмельницьким.

Незважаючи на свою дипломатичну поразку, український гетьман продовживав підтримувати зв'язки з Кримом навіть після того, як татарські загони виступили проти України. Не виключено, що він продовживав таємні відносини з колишньою опозицією. Це дало свої результати під час Охматівської кампанії у січні — лютому 1655 р., коли мурзи відмовилися від головного штурму козацького табору, що допомогло запобігти повторіці Війська Запорозького у вирішальній битві.

¹⁸² Transsylvania et bellum boreo-orientale. — Т. I. — Р. 345 (лист М. Яскульського до Ю. Ракоція, 24 грудня 1654 р.).

Розділ IV

Впливи країн Центральної і Північної Європи на політику України 1654 року

Балтійські держави

Для повнішої характеристики ситуації, в якій Україна опинилася після Переяславської ради, важливо, крім Османської імперії та її васалів, простежити, як європейські країни у 1654 р. реагували на послаблення Речі Посполитої довголітньою війною з козаками.

На першому місці тут можна виділити Швецію — не тільки з огляду на пізніші драматичні для Польщі події 1655 р., але й через активні дипломатичні контакти стокгольмського уряду з Б.Хмельницьким від початку 1650-х рр., які велися через посередництво колишнього польського підканцлера Є.Радзейовського. Такі зв'язки могли бути одним із тих факторів, що спричинили рішення шведського рікстагу 1652 р., спрямовані на посилення мілітаризації країни. Саме від того року деякі дослідники починають відлік антипольської політики Швеції¹.

Більшість шведських офіцерів на початку 1654 р. справді були налаштовані на війну проти Польщі², що давало урядові добрий ґрунт для підготовки великого вторгнення. Були також розрахунки на частину шляхти Речі Посполитої, здебільшого литовської, прихильної до шведів³. Європейські держави непокоїлися тим, що увага шведської королеви у 1653 р. переключилася з англо-голландської війни на перспективи втручання у

¹ Kirby D. Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772. — London, 1990. — P. 184.

² Carlson F.F. Geschichte Schwedens. — Gotha, 1855. — T. IV. — S. 33 (прим. 2).

³ Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae Rege gestis. — Norimberge, 1696. — P. 12.

східноєвропейський конфлікт⁴. З іншого боку, французький уряд, який протиставляв свої впливи на Яна Казимира австрійським Габсбургам, відчував небезпеку для Польщі з боку Стокгольму, а тому 1654 р. і пізніше всіляко сприяв укладанню польсько-шведської ліги, скерувуючи її проти Москви⁵. Крім того, по дорозі до шведської столиці французький посол д'Аванжур повинен був заїхати у Данію, де мав переконати короля Фрідеріка III вступити в лігу зі шведами⁶. Через посередництво датського короля кардинал Мазаріні шукав впливи на Австрію та Голландію, щоб послабити їхні зв'язки з Іспанією, з якою Франція вела боротьбу за Фландрію, та Англією — своїм традиційним суперником⁷. Олівер Кромвель на той час вів політику, більш прихильну до іспанського короля, ніж до французького.

На початку 1654 р. російсько-шведські відносини були досить непоганими. Ще перед тим, як наприкінці 1653 р. королеву Христину було повідомлено про початок московсько-польської війни, королівська рада обговорювала у Стокгольмі питання про можливості її виникнення⁸. Московський посол, як писав іспанський резидент у Стокгольмі до австрійського, пропонував королеві утворити московсько-шведську лігу проти

⁴ Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. — М., 1970. — С. 276; Він же. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 47; переклад цієї статті на польську мову: Porszniew B.F. Przyczynek do charakterystyki sytuacji międzynarodowej podczas wojny wyzwoleniej narodu ukraińskiego w latach 1648-1654 // Zagadnienia Nauki Historycznej. Przekłady. — 1954. — Z. 1. — S. 10.

⁵ Grönebaum F. Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648-1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — S. 13-14, 16; Pufendorf S. Op. cit. — P. 31-32.

⁶ Pufendorf S. Op. cit. — P. 11.

⁷ Там же.

⁸ Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки... — С. 47; Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny polnojewej. — W., 1957. — T. I. — S. 114.

Польщі⁹. У березні 1654 р. на російсько-шведському межевому з'їзді в черговий раз обговорювалися спірні питання між Московською державою і Швецією¹⁰. І хоча така спроба не була успішно завершена під тим приводом, з боку Швеції, що проходила коронація нового короля, все ж це засвідчує, що у Москві, як і в Стокгольмі нез'ясовані питання прагнули вирішувати мирним шляхом.

Поляки, звичайно, були обізнані з такою прихильністю шведів до Олексія Михайловича і Ян Казимир відчував небезпеку утворення російсько-шведського союзу проти Речі Посполитої¹¹. Про це свідчили липнєві новини 1654 р. з литовського обозу¹². Не виключено, що Янові Казимиру були відомі заходи Англії, в інтересах якої було сформувати російсько-шведську лігу: англійський посол до Москви на початку 1654 р. міг піднімати це питання перед царем¹³. Коронний уряд був, крім того, поінформований про участь шведських найманців у війську московського царя, що готувалося виступити у Литву¹⁴. Те саме писав у своїй хроніці Й. Ерліч¹⁵.

Для польського короля все це викликало потребу ґрунтовного замирення зі Швецією. Однак Річ Посполита не брала серйозно до уваги небезпеку з півночі. Восени 1654 р. шведський посол до Прусії повідомляв,

⁹ Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. — Romae 1683. — Vol. VIII (1652-1658). — P. 158. — Doc. 3752 (реплікія Петра Бідоні).

¹⁰ Курсков Ю.В. Русско-шведские отношения в 40-50-х годах XVII в.: Межевые съезды 1642, 1652, 1654 гг. // Скандинавский сборник. — 1958. — № III. — С. 102.

¹¹ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 55-56.

¹² Російський державний архів давніх актів. — Ф. 70: Сношення Росії з Польщею. — Оп. 1. — Стобл. 1654 р. — Спр. 2 — Арк. 44 ("И говорят, что святое вместе заодно с Москвою, и они лутче изволяют с ними держать") (далі — РДАДА).

¹³ Поршинев Б.Ф. Франция, Английская революция... — С. 258.

¹⁴ Львівська наукова бібліотека ім. В.Стєфаника НАН України, відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 180/П. — Арк. 702 (далі — ЛНБ НАН України).

¹⁵ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — Т. II — С. 166.

що духовні стани Корони взагалі налаштовані вороже до якоїсь ліги зі Швецією, на відміну від світських, більш прихильних до союзу двох держав¹⁶. Роком пізніше ця легковажність польської дипломатії привела до шведського "потопу".

Весною 1654 р. на сеймі була розроблена інструкція польському послові до Швеції Г.Каназілю, котрий мав підготувати ґрунт для укладання мирного договору та антимосковського союзу¹⁷. Він повинен був також розвідати інформацію про укладання шведсько-московської ліги і перешкоджати її утворенню¹⁸. Прибувши у Швецію перед самим відреченням королеви Христини від престолу, він був затриманий до часу обрання Карла Х Густава. Дотепер ще не з'ясовано, яке завдання Г.Каназілю мав виконати у Стокгольмі¹⁹, але відомо, що він подавав протест шведському урядові, що під час обрання шведського короля після абduкації Христини не були враховані інтереси польської гілки Ваза, найбільш спорідненої династичними зв'язками зі шведським престолом. У літературі можна зустріти твердження про самолюбиву впертість Яна Казимира, яку він проявляв при збереженні за собою шведських королівських титулів²⁰. Тут, як видається, справа не лише в тому, що відречення Яна Казимира від прав на шведську корону не розв'язало б протиріч між польським та шведським урядами. В історії уже був інцидент, коли діти Сигізмунда III під час обрання Володислава IV королем у 1632 р.

¹⁶ Pufendorf S. Op. cit. — P. 38.

¹⁷ Walewski A. Historya wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655-1660). — Kraków, 1866. — T. I. — S. 52-53; Заклинський К. Зношенні козаків зі шведами і з князем Юрієм Ракочим II // Справоздане дирекції п.к. гімназії академічної у Львові за р. шк. 1882/1883. — Львів, 1883. — С. XXIII; Зaborowski L.B. Вказ. пр. — С. 57; Carlson F.F. Op. cit. — T. IV. — S. 34; Pufendorf S. Commeniariorum de rebus Suecis libri XXVI. — S.l., 1686. — P. 1042.

¹⁸ Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 162 — Doc. 3782 (авізи з Братислави, 27 березня 1654 р.); — P. 173. — Doc. 3778 (авізи з Мілану, 22 квітня 1654 р.).

¹⁹ Зaborowski L.B. Вказ. пр. — С. 58.

²⁰ Koporszyński W. Polska polityka bałtycka // Roczniki historyczne. — 1927. — R. III. — S. 162; Kubala L. Wojna Szwedzka w roku 1655 i 1656 (Szkice historyczne, ser. IV). — Lwów, 1913. — S. 21.

мали намір сісти на престол в обидвох королівствах. Про це писав королевич Володислав до австрійського імператора Фердинанда II, шукаючи його посередництва у тому, щоб отримати шведську корону, а польську відступити своєму молодшому братові, пізнішому королю Янові Казимиру²¹.

При тій нагоді, що виникла під час шведського міжкоролів'я 1654 р., подібні розрахунки Яна Казимира на користь брата Карла Фердинанда могли заявити про себе з такою ж силою, як і двадцять років перед тим. Серед наукових досліджень про це зустрічаються лише побіжні звістки, наприклад, у праці А.Валевського ("...Ян Казимир не погоджувався на те, [щоб зректися прав на шведську корону,] а ще сильніше цьому противився князь Карл Фердинанд"²²) або Л.Кубалі ("...Ян Казимир, якщо [не] міг перенести на себе [шведську корону, то вимагав,] щоб шведське королівство лишилося у руках його найближчих родичів..."²³). У такому контексті стає зрозумілим протест Г.Каназілія, а його пропозиції стосовно формування антимосковської ліги зі Швецією були приречені на поразку, що й говорив йому на прощальній аудієнції канцлер А.Оксентієрна²⁴. Пізніше, коли у липні 1654 р. шведський посол Й.Кох прибув до Варшави, то йому сказали, ніби Каназілій вчинив цей протест, не маючи на нього ніяких повноважень. Але Кох розумів, що ці новини надумані²⁵. Під датою 20 квітня 1654 р. А.Радзивіл дійсно записав у своєму щоденнику, що у Польщі відбулася нарада з приводу того, що Христина оголосила на червень засідання

²¹ Szelągowski A. Rozkład greszy i Polska za rządowania Władysława IV. — Kraków, 1907. — S. 37 (меморіал дітей Сигізмунда III для імператора Фердинанда II, 1632 р. Фердинанда II був їхнім рідним дядьком: його сестра Констанція була дружиною Сигізмунда III); Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1905. — Т. VII. — Ч. I. — С. 141 (прим. 1).

²² Walewski A. Op. cit. — Т. I. — S. 57.

²³ Kubala L. Op. cit. — S. 24.

²⁴ Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo... — Р. 32 ("De foedere adversus Moscos praeematurum nunc esse verba facere").

²⁵ Там же. — Р. 33-34 ("Warsaviae rumor erat, Casasiliū injussu Joannis Casimiri in Svecia adversus successionem Caroli Gustavi protestationem interposuisse; id quod ab iurimicis Casasiliū confiditum Kochius post intelligebat").

сейму у Стокгольмі, де відречеться від престолу²⁶. Не виключено, що саме на цій раді могли обговорювати, як використати Швецію у династичних планах Речі Посполитої.

Швеція ж відправила до Варшави та Пруссії своїх послів, котрі мали завдання більше агентурного і розвідувального характеру, ніж дипломатичного, хоча офіційно вони повинні були повідомити Яна Казимира про входження нового короля Карла Х Густава на престол²⁷.

Найбільше непорозуміння між польським та шведським урядами зачіпало проблеми Пруссії: у Стокгольмі нове підданство України пов'язували з можливостями захоплення у Польщі пруських територій²⁸. Російський посол натякав на це Христині наприкінці 1653 р. у Стокгольмі, пропонуючи з'єднатися з українським гетьманом і бранденбурзьким курфюрстом проти поляків²⁹. У квітні 1654 р. серед оточення московських воєвод у Києві говорили, ніби шведи готуються виступити проти польського короля з тої причини, що він не хоче поступитися титулами, а також курляндськими і пруськими землями³⁰. Натомість, у Речі Посполитій ходили чутки, ймовірно, розповсюджувані шведськими агентами, що Ян Казимир має намір укласти мир із Карлом Густавом, відступивши йому Прусію³¹. Така інформація, звичайно, не мала під собою реального ґрунту.

У науці вже давно виробився погляд, що приготування шведів у 1654 р. велися проти Пруссії, особливо

²⁶ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 200.

²⁷ Walewski A. Op. cit. — Т. 1. — S. 53; Kubala L. Op. cit. — S. 16-17; Зaborовський Л.В. Вказ. пр. — С. 79, 82-86. Лист Карла Густава до Яна Казимира від 3 липня 1654 р. див.: Краків. Бібліотека Чарторийських. — Од. 36. IV 147 (Теки Нарушевича). — Арк. 505.

²⁸ Carlson F.F. Op. cit. — Т. IV. — S. 33 (прим. 2); Kubala L. Op. cit. — S. 16.

²⁹ Carlson F.F. Op. cit. — Т. IV. — S. 33 (прим. 2).

³⁰ РДАДА. — Ф. 210: Розрядний приказ. Столовці Сівського столу. — № 153. — Арк. 8-9 (допит у Києві білорусця Г. Васильєва, 26 квітня (8 травня) 1654 р.).

³¹ Piwarski K. Dzieje polityczne Prus Wschodnich 1621-1772. — Gdynia, 1938. — S. 36.

після обрання Карла Х королем³². Значною мірою така агресивність шведських планів була підкріплена тим, що поляки почали вести з голландцями переговори, котрі мали антишведський напрямок.

С.Пуфендорф зазначає, що ініціатива переговорів виходила з Голландії³³. Їхню причину слід шукати у коренях балтійської політики зацікавлених держав. Протестантські країни цього регіону розділилися на два блоки: з одного боку, Англія і Швеція, з іншого — Голландія і Данія. Власне переговори, які Кромвель почав з Христином наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. через свого агента Вайлока, для Англії мали мету збалансувати голландсько-датські сили союзом зі Швецією³⁴. Натхненники протестантської ліги вбачали у такому союзі тверду запоруку успішної боротьби з католицькими державами³⁵.

Англо-голландська війна ще не була завершена і, враховуючи голландсько-шведську конкуренцію у балтійській торгівлі³⁶, ліга Англії зі Швецією розірвалася в Амстердамі відверто ворожою. Зокрема, зміцнювалася позиція англійського протектора і шведського

³² Заклинський К. Вказ. пр. — С. XXII; Kubala L. Op. cit. — S. 15,16; Robertson M. Introduction // Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656 (Ed. by M. Robertson). — London, 1988. — P. 11; Заборовський А.В. Вказ. пр. — С. 50.

³³ Puendorf S. Commentariorum de rebus... — P. 1036 ("Igitur provincia Hollandia, ac imprimis Amsterdagensis civitas, Polonicum ministrum Byaeum stimulabat, ut super foedere cum Polonia consinuando, Ordines Generales urgeret, quo id maturè cum Ordinibus Poloniae, quorum conventus brevi habendus erat [9 червня], communicari possit"). С.Мічульський прийшов до такого висновку на підставі кореспонденції Я.Лєшинського: Miczulski S. Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // Rocznik Gdańsk. — Gdańsk, 1961. — T. XIX/XX (за р. 1960-1961). — S. 411.

³⁴ Abbott W.C. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1945. — Vol. III (1653-1655). — P. 96; Bowman J. Protestant Interest in Cromwellian's Foreign Relations. — Heidelberg, 1900. — P. 15.

³⁵ Дядєнков М.Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. — 1940. — № 3. — С. 32 (про заходи Я.Коменського та його родини в егітасії за англійсько-шведський союз); Makkai L. The Hungarian Puritans and the English Revolution // Acta historica. — Budapest, 1958. — Vol. V. — № 1-2. — P. 33 (посередництво Я.Коменського при укладанні англійсько-трансильванського союзу).

³⁶ Puendorf S. Commentariorum de rebus... — P. 1033.

короля у Зундській протоці на противагу Голландії та Данії³⁷. Крім того, Об'єднані Провінції ще пам'ятали, як Густав Адольф брав податки з районів південного узбережжя Балтійського моря, що не належали до Швеції. Починаючи зміцнювати свою армію, королівський двір у Стокгольмі і на цей раз міг використати таке джерело поповнення порожньої державної скарбниці: подібні наміри Карл X виношував у другій половині 1654 р.³⁸

Для Фрідеріка III така ситуація була особливо загрозливою з огляду на велику ймовірність вторгнення шведських військ у датські володіння³⁹. Як відомо, ця можливість не виключалася ще наприкінці грудня 1654 р.: серед урядових кіл у Стокгольмі була впливова партія, котра агітувала за війну проти Данії. У хроністи можна знайти віддалений натяк, що на ініціативу Голландії укласти лігу з поляками Фрідерік III також мав свій вплив: після того, як шведи почали вести переговори з Англією, голландці "...не тільки пов'язали себе порадами Данії, але й готували новий договір з Польщею для врівноваження сил, які після союзу з Англією могли б обернутися на користь Швеції"⁴⁰.

Польський резидент в Амстердамі де Бие мав завдання від Яна Казимира підтримувати контакти з магістратом Гданська, бранденбурзьким електором Фрідріхом Вільгельмом та Фрідеріком III⁴¹. Не виключено, що датчани піднімали перед Яном Казимиром цю справу у Варшаві, обстоюючи антишведську лігу⁴², яка

³⁷ Bowman J. Op. cit. — P. 14.

³⁸ Robertson M. Op. cit. — P. 9-10.

³⁹ Kubala L. Op. cit. — S. 18; РДАДА — Ф. 229: Малоросійський приказ. — Од. зб. 13. — Арк. 41,74 (відписка з Новгороду шведського ковеля, 17 (27) липня 1654 р.: "...слух проноситца, что свейский король хочет ити против дашкого короля").

⁴⁰ Pufendorf S. Commentariorum de rebus... — P. 1033 ("Et cum viderent Suecos firmundae sua navigationi Anglorum amicitiae se applicare, ipsi [голландці] поп modo Dani rationibus se innectebant, sed, et novum cum Polonis foedus meditabantur, librandis viribus, quae ex Anglicana societate Sueciae accedere possent").

⁴¹ Він же. De rebus a Carolo Gustavo... — P. 36.

⁴² РДАДА — Ф. 210. Стовпці Сівського столу. — № 153. — Арк. 129 (інформація у ченця Діонізія, котрий приїхав до Орши з Варшави, про

спочатку мала носити торговельний характер. Восени 1654 р. шведський посол до Прусії Майср Ліліенталь повідомляв новини про листи з Данією до польського короля у питаннях торгівлі⁴³.

Треба, однак, зауважити, що шведський уряд, зі слів канцлера А.Оксентієрни, наприкінці 1654 р. не мав ніякої інформації про ймовірні військові приготування датчан на Балтиці в союзі з Голландією та Польщею. Обережна політика, котру змушений був проводити Фрідерік III, очікуючи шведського вторгнення, не йшла так далеко: "Інтереси короля Данії, — говорив канцлер у грудні 1654 р. на засіданні шведського рікстагу, відповідаючи на аргументи Христофора Бонде про небезпеку для Швеції від польсько-датської військової угоди, — подібно, як і наші, полягають у тому, щоб тримати всі іноземні військові кораблі поза межами Балтики"⁴⁴.

Голландські пропозиції, передані резидентові Яна Казимира в Амстердамі, зводилися до 16 пунктів⁴⁵. Тут зверну увагу лише на найголовніші з них, що мають відношення до нашої теми: трактат постановлював оборону торгових інтересів Голландії та Речі Посполитої на Балтиці і в протоці Ла Манш; у разі вторгнення котроєсь із країн у польські землі, Об'єднаніProvінції брали зобов'язання виставити 20 (п. 2) або 40 (п. 4) кораблів військового флоту; якщо б хтось напав на Голландію, то Ян Казимир, зі свого боку, мав виплатити суму, рівнозначну наймові двадцяти кораблів — 427.500 талерів; ні Голландія, ні Польща не могли б укласти договір зі своїм ворогом без обопільної участі у переговорах; даний текст мав би також підписатися магістратом м. Гданська.

Не виключено, що такий трактат на перспективу міг разповсюджуватися і на інші країни — Данію, Бранден-

---

приїзд до польської столиці посольства з Данії. Допит о. Трифілата у Києві 1 (11) травня 1654 р.).

⁴³ *Rysendorf S. De rebus a Carolo Gustavo... — P. 38.*

⁴⁴ *Sweden as a Great Power / Ed. by M. Robertson. — New-York. 1968. — P. 164.*

⁴⁵ *Miczulski S. Op. cit. — S. 398-399.*

бург, Курляндію⁴⁸. У квітні 1654 р. ці умови були вже готові і Миколай де Бие повіз їх у Варшаву⁴⁹. У гому ж місяці шведські розвідники вже мали про них відомості та інформували королеву про пункти пропозицій Об'єднаних Провінцій Янові Казимиру, котрі Христина вважала спрямованими проти Швеції⁵⁰. Тому влітку 1654 р. польсько-голландські переговори виказувалися послові Речі Посполитої у Стокгольмі як доказ ворожого ставлення Яна Казимира до Швеції, а у грудні того року слугували одним із аргументів на користь вторгнення Карла Х у коронні землі⁵¹.

У червні де Бие прибув на варшавський сейм. З Амстердама з ним могли також відправитися якісь голландські представники, котрі мали б репрезентувати угоду у Варшаві. Про це є запис у щоденнику А.Радзивіла під датою 23 червня⁵². Реакція поляків на таку пропозицію Генеральних Штатів, залишається невідомою, але з того, що договір так і не був укладений, видно інертність коронного уряду та його незапікаленість передчасно втручатися у балтійський конфлікт⁵³.

Інша справа, которую де Бие міг зондувати в Амстердамі, — це спроби вплинути через Голландію на англійського протектора, щоб здійснити напад

⁴⁸ Там же. — S. 401. Про цей трактат, зокрема, див.: *Pufendorf S. Commentariorum de rebus...* — P. 1034 (20 кораблів і сума 427 тис. талярів); *Nowak T.* Op. cit. — S. 114-115; *Заборовский А.В.* Вкaz. пр. — С. 56; *Robertson M. Introducción*. — P. 11 (кількість кораблів 20 або 40).

⁴⁹ *Pufendorf S. Commentariorum de rebus...* — P. 1034; *Заборовский А.В.* Вкaz. пр. — С. 69 (прим. 134).

⁵⁰ *Pufendorf S. Commentariorum de rebus...* — P. 1034; *Miczulski S. Op. cit.* — S. 414.

⁵¹ *Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo...* — P. 32, 43; *Sweden as a Great Power*. — P. 164 (дебати у рікстазі, грудень 1654 р.).

⁵² Національна бібл у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/II). — Арк. 203-зв. ("Comparuit etiam legatio ab Hollandis, qui nobiscum союзництвом агтогум promillebant"). Дату приїзу де Бие близько 23 червня 1654 р. прийняв А.В.Заборовський: *Заборовский А.В.* Вкaz. пр. — С. 69 (прим. 134, без покликання). У С.Мічульського — кінець травня або початок червня: *Miczulski S. Op. cit.* — S. 397-398.

⁵³ *Miczulski S. Op. cit.* — S. 407; *Заборовский А.В.* Вкaz. пр. — С. 57.

військового флоту О.Кромвеля на Архангельськ⁵². Наприкінці осені 1654 р., як побачимо далі, цей резидент отримав таке завдання у своїй невдалій місії до Лондону.

У кількох відписках у Москву дійсно є згадки, що Англія у першій половині 1654 р. готовала військову ескадру, щоб висадити її в Архангельську. Про це повідомляв новгородський воєвода Яків Буйносов-Ростовський. Йому говорив коливанець Кордт Мислер, що той отримав лист із Гданська від якогось торговця з порадою на купувати в Архангельську ніякого товару, бо писали з Англії, ніби Кромвель збирається вислати сто кораблів і пограбувати архангельський порт: "А шведським торговцям, — повідомляв воєвода, — буде велике добро від того, що біля міста розорять торгівлю, щоб усі товари ішли через їхню землю"⁵³. На додаток до цього повідомлення новгородського воєводи мæмо новини від англійця Гебдона з його допиту у Посольському приказі 17 (27) липня 1654 р. Той повідомляв, що Кромвель відправив 25 кораблів, "...щоб перешкодити торгівлі у місті Архангельську і перешкодити ходу голландських, гамбурзьких та з інших земель кораблів. Чи дійсно це сталося чи ні, ... [Гебдон] не відає"⁵⁴.

З.І.Рогінський зазначав, що "...подібні новини систематично роздували англійські роялісти в Москві"⁵⁵. Але, не зважаючи на те, що роялісти були найбільше зацікавлені у погіршенні стосунків протектората з московським царем, і навіть на те, що ця опозиція спрощі робила якісь конкретні кроки для занепаду становища кромвелівської Англії на міжнародній арені, навряд чи можна обмежитися таким поверховим поясненням ситуації, що склалася з архангельською торгівлею. Для балтійських країн порт в Архангельську справді залишався вразливим місцем. У звітах шведського резидента в Москві Родеса Карлові X також є інформація, которую

⁵² Mischulski S. Op. cit. — S. 408 (прим. 37).

⁵³ РДАДА. — Ф. 229. — Од. зб. 13. — Арк. 50-51, 70-71 (липень, 1654 р.). Повністю це місце з документу вже друковане: Рогінський З.І. Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля // Новая и новейшая история. — 1958. — № 5. — С. 75.

⁵⁴ Там же. — Арк. 55-56; Рогінський З.І. Вказ. пр. — С. 75.

⁵⁵ Рогінський З.І. Вказ. пр. — С. 75.

отримали у Ліфляндії, датована тим самим періодом, що й новини новгородського воєводи і Гебдона. Згідно з цими відомостями, за мисом Норд-Кепом (Nordcap) стали 25 англійських кораблів, "...і, ймовірно, мають злі наміри щодо архангельського ярмарку, [а саме: бажають] здійснити на нього напад"⁵⁶. У тій самій архівній одиниці зберігання "Малоросійських справ", якою користувався З.І.Рогінський, залишилась не поміченою і не проаналізованою істориком новина того ж Я.Буйносова-Ростовського з допиту новгородця Максима Воскобойникова, котрий повернувся з-за кордону. Останній чув від торгових людей, що "...англійські кораблі, які були відправлені на архангельський шлях у Велике море, повернулися назад в англійську землю"⁵⁷.

Усі ці джерела різноманітного походження не можна пояснити виключно впливами роялістів на суспільну думку того часу. Ми бачимо, що 25 військових кораблів справді були відправлені з Англії, і невдовзі вони повернулися назад з нічим. Чи це було зроблено проти Архангельська, як говорять наведені донесення та звіти? Цілком можливо, хоча перелічених фактів не достатньо для остаточного висновку. В усякому разі, подібні розмови про висадку англійського війська досить серйозно сприймалися московським урядом: у Вологду і в Архангельськ були послані відповідні розпорядження про укріплення портів та фортець⁵⁸. Оборонні заходи в Архангельську 1654 р. проводилися саме у зв'язку з чутками про напад О.Кромвеля, котрого сподівалися у місті⁵⁹.

Найбільше у цьому, крім шведів, були зацікавлені поляки. На листопадовому сеймі у Гродно була вироблена інструкція послові до Англії згаданому Миколаєві де Бие, де ставилося найголовніше завдання вплинути на Кромвеля, щоб той відправив до Архангельська свій флот і допоміг в організації оборони прибережної лінії

⁵⁶ Курц Б.Г. Состояние России в 1650-1655 г. По донесениям Родеса. — М., 1914. — Док. 35. — С. 238 (донесення від 30 липня 1654 р.).

⁵⁷ РДАДА. — Ф. 220. — Од. зб. 13. — Апр. 185 (відписка воєводи цареві, 29 липня (9 серпня) 1654 р.).

⁵⁸ Курц Б.Г. Вказ. пр. — Док. 35. — С. 238.

⁵⁹ Рогинський З.И. Вказ. пр. — С. 78.

і Прусії⁶⁰. Лист від Яна Казимира до англійського протектора датований з Гродно 30 листопада 1654 р.⁶¹ У тексті немас нічого особливого, крім запевнення у дружніх почуттях польського короля до Кромвеля та сподівання, що останній не забариться дати послові аудієнцію, вира-звивши свою зичливість до Речі Посполитої. Насправді все було інакше. Прочекавши безрезультатно кілька місяців у Лондоні, де Біє повернувся в Амстердам під тим приводом, що він хоче відвідати свою сім'ю⁶². "Я впевнений, — писав шведський резидент при англійському дворі до свого короля, — що за теперішніх обставин він [де Біє] має більше шансів зробити щось добре для Польщі в Голландії, ніж мав би можливість тут. Він сам говорив мені, [коли приїхав,] що сподівається залишитися тут на 4-5 тижнів, але попри всі надії, чекав 15 тижнів..."⁶³.

У таких міжнародних умовах Україна шукала своє місце на політичній карті світу. І.Крип'якевич висловив міркування, що основу північної експансії Богдана Хмельницького у Білорусіо, яка розпочалася 1654 р., складала не тільки культурна близькість двох народів. "Справжню, глибшу причину, — писав історик, — віднаходимо щойно в акті союзу зі Швецією, складеного Іваном Виговським 16 жовтня 1657 р., хоч і підготовленого Хмельницьким. Козацька держава застерігає собі

⁶⁰ Там же; *Swedish Diplomats at Cromwell's Court.* — Dok. 8. — Р. 58 (шведський резидент П.Койст до Карла X, 30 квітня 1655 р.); *Поршнев Б.Ф. Франція, Англійська революція...* — С. 258. А.Редзивіл записує у щоденнику про відправку посла до Англії в інформації за жовтень 1654 р., причому ототожнює його з послом до Швеції: Національна бібл. у Варшаві, відділ мікроф. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/ІІ). — Арк. 208-зв.

⁶¹ Krakiv. Бібл. ПАН, відділ рукоп. — Теки Лондонські. — Од. зб. 8211. — Арк. 33-34-зв. (латинський текст та англійський переклад. Український переклад авт.: Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657. — Лондон, 1980. — С. 11).

⁶² *Swedish Diplomats at Comwell's Court.* — Dok. 23 (П.Койст до Карла X, 22 червня 1655 р.).

⁶³ Там же; *Jasnowski J. England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries (Political Relations) // Polish Sciense and Learning.* — London etc., 1948. — № 7. — Р. 51, 52-53.

тут володіння на землях від ріки Березини до границь Прусії і — право на свободні торгівлі через Прусію⁶⁴ із Швецією. Таким чином на Білу Русь справляли Україну торгові інтереси, бажання добитися до Балтійського моря⁶⁵.

Звичайно, проблема торгівлі Війська Запорозького зі Швецією була похідною від головної мети українсько-шведських переговорів — укладання політичного альянсу з королевою Христиною (пізніше з Карлом X) проти Речі Посполитої. Як було видно, шведський уряд мав у цьому своє корисливе завдання: підтримуючи хаос у Короні, було дуже звабливо заволодіти деякими прибережними землями Польщі на Балтійському морі. При цьому справа шведських титулів Яна Казимира, хоча й відіграла певну роль, але відступала на другий план перед перспективою територіальних завоювань.

Ще у лютому 1654 р. агент Вісконті інформував австрійського імператора про активні стосунки України зі шведським урядом, маючи на увазі листування Б.Хмельницького, І.Биговського з Є.Радзейовським та Христиною, котре проводилося від початку 1650-х рр.⁶⁶ У червні того ж року до резиденції Б.Хмельницького прибув шведський посол о. Данило Калугер⁶⁷, виявляючи прихильність шведської королеви до антипольського курсу політики козацького гетьмана. Разом з ігуменом до Стокгольму від'їхав гінець від Б.Хмельницького⁶⁸.

⁶⁴ Видлення І.Крип'якевича.

⁶⁵ Крип'якевич І. "Відвічна вісім" України // Сьогочасне й минуле. — Львів, 1934. — Вип.1 — С.26-27.

⁶⁶ Жерела до історії України-Русі. — Львів, 1912. — Т. ХІІ. — Док. 345 (Вісконті до Фердинанда III, 28 лютого 1654 р.) (далі — Жерела).

⁶⁷ Сам Данило говорив, що їхав дорогою через Стамбул: Грушевський М. Вказ. пр. — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 910 (про цей епізод мовчить В.Бюркман: Björkman W. Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800 // Festschrift Georg Jakob zum siebzigsten Geburtstag. — Leipzig, 1932. — S. 11). Насправді — через Москву: Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 243.

⁶⁸ Тут не варто вдаватися до глибшого аналізу місії о. Данила, бо це посольство досить добре висвітлене в науці: Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 910-918; Kubala L. Op. cit. — S. 16; Korzon T. Historja wojskowości w Polsce. — Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. — Т. II. — S. 345, 346;

Поза іншим, гетьман складав листовні зобов'язання перед шведським королем — в разі вторгнення останнього у Польщу не втрутатися до тих місць що будуть завойовані Шведією⁶⁹.

Аналізуючи зв'язки України з північноєвропейськими державами, потрібно звернути увагу на ще одну тему, дещо контроверсійного характеру, а саме — згадку про відомий титул Б.Хмельницькому у листі з Англії, текст которого не зберігся. Історіографія цього питання дуже різноманітна і заслуговує на те, щоб згадати про неї бодай у кількох рисах.

У наукових працях, здебільшого, піднімалися дві проблеми: по-перше, чи міг це бути лист від О.Кромвеля до козацького гетьмана? По-друге, чи взагалі могли щось подібне писати з Англії Б.Хмельницькому, і якщо так, то коли?

Вперше публікацію цього титулу помістив у "Киевской Старине" О.Лазаревський, переконаний у тому, що Олівер Кромвель вів листування з Богданом Хмельницьким⁷⁰. Але ще перед тим, як з'явилася ця стаття, про лист англійського протектора згадував

Заборовский Л.В. Вказ. пр. — С. 58; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — С. 383-385; Grönebaum F. Op. cit. — S. 23, 139 (прим. 132). В останній праці є згадка, що базується на тенденційній російській посольській релаяції, ніби Данило Калутер був шведським шпіоном. Ця релаяція друкована у М.Грушевського: Грушевський М. Вказ. пр. — К., 1937. — Т. X. — С. 144. У В.Степанкова див. думку про те, що у першій половині 1657 р. Д.Калутер уже не мав довіри в українського уряду (Степанков В.С. Становлення розвідки і контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657 рр.) // Cigak B.C., Степанков В.С. З історії української розвідки і контррозвідки. — К., 1994. — С. 84). Принагідно згадаю ще дослідження Д.Олянчина про цього дипломата на підставі рукописів берлінського, кенігзберзького, стокгольмського архівів. Монографія під тит. "Данило Грек-Олівеберг, посол гетьмана Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Густава і бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма" (інша назва, запропонована видавництвом: "Дипломатична діяльність Данила Калутера" — 9 друк. арк.), була загублена під час війни. Про неї див.: Олянчин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наукові Записки Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1985-1988. — Ч. 8. — С. 132, 148-150 (листи до Д.Олянчина від М.Кордуби, Ф.Бабінгера та ін., 1934-1943 рр.).

⁶⁹ Pufendorf S. De rebus a Carolo Giuslavo... — Р. 46 (§ 60).

⁷⁰ Лазаревский А. Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская Старина. — 1882. — Т. I. — С. 212.

П.Буцінський на підставі польської анонімної хроніки середини XVII ст., датуючи його початком 1650-х рр.⁷¹

На початку ХХ ст. висновки про зв'язки О.Кромвеля з Україною під час Хмельниччини підтримав І.Крип'якевич у популярних статтях: "...навіть з далекої Англії надіслав Кромвель лист, повний чесностей і компліментів"⁷². Пізніше вчений, використовуючи "Титул від англійців, даний Хмельницькому..." з рукопису казимирського райця Мартина Голінського під 1649 р., висловлював припущення, що автором незбереженого листа був саме О.Кромвель⁷³. Тут же історик услід за О.Лазаревським повторив публікацію цього документа⁷⁴. Під час впорядкування другого, посмертного, видання цієї монографії, думки І.Крип'якевича з приводу зв'язків Англії та України з якоюсь причини залишилися випущені⁷⁵.

Чи не першим, хто заперечував безпосередні зв'язки козацького гетьмана з англійським протектором був І.Борщак⁷⁶. Згідно з Л.Винаром, І.Борщак мав переконання, що підставою до легенди було порівняння О.Кромвеля з Б.Хмельницьким у французькій праці

⁷¹ Буцінський П. О Богдано Хмельницькому. — Х., 1882. — С. 91. Критична репліка з цього приводу про неточність цитати історика: Альтонович В. [ред. нал] Буцінський П. О Богдано Хмельницькому // Київська Старина. — 1882. — Т. 5. — С. 422.

⁷² Крип'якевич І. Посли на дворі Хмельницького // Діло. — 1910. — Ч. 95 (30 квітня); Він же. Почини української дипломатії // Там жо. — Ч. 13 (10 січня).

⁷³ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — К., 1954 (1-е вид.). — С. 398-399.

⁷⁴ Там же; АНБ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/ІІ. — Арк. 235 (І.Крип'якевич використав само цей список). У пізніших наукових працях цитату І.Крип'якевича використовували З.І.Рогінський, Б.Ф.Поршинев, Д.Наливайко та ін. вчені (див. далі).

⁷⁵ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1900 (2-е вид.). — С. 158. Порівн.: с. 334-380, 399-410 (1-е вид.) і с. 224-253, 253-281 (2-е вид.); с. 381-398 (1-е вид.) і с. 148-158 (2-е вид.).

⁷⁶ Borschak E. Early Relations between England and Ukraine // The Slavonic and East European Review. — 1931. — T. 10. — № 28-29. Мені, на жаль, не вдалося віднайти по видання, тому я користувався анонімним рефератом статті: Англія й Україна в минулому // Діло. — 1931. — Ч. 175 (7 березня).

П.Шевальє⁷⁷. Зі свого боку, зауважу, що це мало-імовірно, бо відомості про кореспонденцію О.Кромвеля з Б.Хмельницьким були у польських сучасників. Наприклад, згадана анонімна польська хроніка, використана П.Буцинським, передає місце таким чином: "Принесли лист від бунтівника англійців Олівера Кромвеля, котрий називає себе протектором Великобританії, написаний до Хмельницького тими словами: "Богданові Хмельницькому, фундаментові руської віри, бичеві поляків, викорінювачеві папських блудів etc., etc."⁷⁸ У польському суспільстві XVII ст. ця тема була предметом іронії⁷⁹.

Декілька праць з історії англійсько-українських взаємин в роки Визвольної війни українського народу присвятів Л.Винар. Історик підтримав міркування І.Борщака, що тут маємо справу більше з тогочасною легендою, аніж з документальним фактом. Зокрема, вчений зробив помічення, що транскрипція прізвища козацького гетьмана у заголовку листа відрізняється від тої, котру вживали в Англії⁸⁰. Але сам дослідник не надає цьому значення переконливої аргументації: "Можливо, Голінський особисто виправив помилкову англійську транскрипцію"⁸¹. На думку автора, "титул, наданий Богданові Хмельницькому у "листі Кромвеля", не є типовий

⁷⁷ Vynar L. The Question of Anglo-Ukrainian Relations in Middle of Seventeenth Century // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. — 1958. — Vol. VI. — № 3/4. — P. 1416. Див. також замітку про англійський переклад праці П.Шевальє (вид. 1872 р., Е.Бровн): Винар Л. Англієць про Україну в XVII сторіччі // Україна. — Париж, 1953. — Ч. 10. — С. 824-828.

⁷⁸ Pamietniki za panowania Zygmunta III, Wladysława IV i Jana Kazimierza. — W., 1846. — T. II. — S. 235.

⁷⁹ Див.: "Notata anecdorum do historyi polskiej...": "Chmielnicki z Kromwelem koresponduje. Nigdy nie chce ufać Polsce. Piąk gorzałczany. Szyk jego z mogily. Boże ne pomahaj ni tii, ni tii storoni" (Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody Ruskiego. — Lwów, 1862. — S. 81). Виділення курсивом у документі.

⁸⁰ Vynar L. Op. cit. — P. 1414. Ця стаття була скорочена редакцією. Її повний вигляд див.: Винар Л. Зв'язки Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657) // Визвольний шлях. — Лондон, 1950. — Ч. X. — С. 1121-1128; Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною... — 22 с.

⁸¹ Vynar L. Op. cit. — P. 1414.

для Кромвеля...", "...лист у записках Голінського не був писаний Кромвелем"⁸².

Вчений також подає деяку історіографію цієї проблеми і зауважує, що Н.Полонська-Василенко, митрополит Іларіон, М.Шелухін, Ю.Вернадський сприймали факт листування Б.Хмельницького з О.Кромвелем за достовірний, натомість О.Оглоблин його заперечував⁸³.

На противагу Л.Винарові про стилістику письма можна навести протилежні міркування Д.Наливайка: "Абсолютно безсумнівним є те, що це послання, розпочате в характерному пуританському стилі, сповненому суворої біблійної патетики, прийшло до Хмельницького з революційної Англії"⁸⁴. Зазначаючи, що пошуки листа в Україні і за кордоном були безрезультатними, дослідник залишає відкритою справу авторства О.Кромвеля⁸⁵.

Анонімний український історик пов'язував налагодження контактів Англії та України з фігурою Яна Амоса Коменського, котрий якраз у 1650-х рр. робив багато для організації антикатолицького союзу: "...можна приступити, що саме за посередництвом ученого та його співробітників мала місце спроба налагодити безпосередні зв'язки Олівера Кромвеля з Богданом Хмельницким"⁸⁶.

Недавно подібну думку висловили В.Смолій та В.Степанков: "Симптоматично, що в 1649 році керівництво Англії (не виключено, що сам Олівер Кромвель) звернулося із відозвою до українського гетьмана, як союз-

⁸² Там же. — Р. 1414, 1415.

⁸³ Винар Л. Зв'язки Англії з Україною... — С. 1123.

⁸⁴ Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 209.

⁸⁵ Там же. — С. 208-209.

⁸⁶ Я.І. Ян Амос Коменський і Україна // Український історичний журнал — 1987. — № 3. — С. 129-131.

ника у боротьбі із спільним ворогом⁸⁷. Аналогічний погляд зустрічаємо у луцького історика В.Пришляка⁸⁸.

З російських досліджень можна виділити статтю З.І.Рогінського, де автор висловлював своє ставлення до титулу, даного Б.Хмельницькому англійцями, як до початку справжнього, але не збреженого послання від О.Кромвеля⁸⁹. Його вчинок підтримав Б.Ф.Поршнєв⁹⁰. Як суттєвий доказ на користь своїх міркувань обидва вчені наводили той факт, що відомості про кореспонденцію англійського протектора та українського гетьмана можна зустріти у праці польського канцлера Яна Станіслава Яблоновського: "Про листування між Хмельницьким і Кромвелем згадує, між іншим, і такий добре обізнаний діяч Речі Посполитої, як великий коронний канцлер Ян Станіслав Яблоновський (1669-1731)"⁹¹, "...важливо, що про листування Хмельницького з Кромвелем згадується й у пізнішому творі великого коронного канцлера Яна Станіслава Яблоновського"⁹².

При цьому можна виділити один курйоз. Складається враження, що Б.Ф.Поршнєв, довіряючи авторитетові З.І.Рогінського, не перевіряв його покликання і не мав у руках твору Яна Яблоновського. Насправді коронний канцлер нічого не писав про Кромвеля та Україну, а місце, котре використовує З.І.Рогінський, — додаток до "Пам'ятіка...". Цей додаток, власне, і є тою колекцією анекdotів, про которую згадувалося під тит. "Notata anecdota do historii polskiej..."⁹³. Отож, тут маємо справу

⁸⁷ Смолій В., Степанков В. Гетьман Богдан Хмельницький та його доба (Англійська й українська революції — дві найвизначніші європейські події середини XVII століття) // Молода Галичина. — 1995. — № 111 (23 вересня).

⁸⁸ Пришляк В. Великий гетьман і Волинь // Волинь. — 1995. — № 145 (23 грудня).

⁸⁹ Рогінський З.І. Вказ. пр. — С. 77.

⁹⁰ Поршнєв Б.Ф. Франция, Английская революция... — С. 259, 283.

⁹¹ Рогінський З.І. Вказ. пр. — С. 77 (покликання на: Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego... — S. 81).

⁹² Поршнєв Б.Ф. Франция, Английская революция... — С. 259 (без покликання але під впливом З.І.Рогінського: "Вслед за З.І.Рогінським я склонен считать этот отрывок из документа подлинным").

⁹³ Див. прим. 79.

з тим випадком, коли два авторитетні у галузі вивчення міжнародних відносин середини XVII ст. дослідники зробили серйозний академічний висновок на підставі польського середньовічного дотепу.

На жаль, необхідно констатувати негативне явище, коли тема "Богдан Хмельницький та Олівер Кромвель" дуже часто використовується сьогодні з нesправданим популізмом⁹⁴ або й навіть з ідкими та злими зауваженнями⁹⁵.

З такого загального історіографічного огляду ми бачимо, що вже більше ста років учені виявляють велике зацікавлення зв'язками Б.Хмельницького з Англією, а з О.Кромвелем, зокрема. Звичайно, велика спільність інтересів англійського протектора та українського гетьмана у зовнішній політиці наводить на думку, що між цими фігурами, потрясителями Західної і Східної Європи середини XVII ст., мав бути якийсь зв'язок. Такий привабливий висновок підкріплюється тогочасними польськими відомостями різного типу. Але треба визнати, що жодна з них не може бути переконливою, а гіпотетичні міркування залишаються дуже непевними. Слід зазначити, що в англійських виданнях "Листів та промов Олівера Кромвеля" також нічого не згадується про його кореспонденцію з Богданом Хмельницьким⁹⁶. Тому до тих пір, поки не будуть віднайдені якісь, бодай незначні, але достовірні факти, тут нічого певного сказати не можна, і дя тема й надалі буде мати фантастичне та легендарне забарвлення.

⁹⁴ Продум М. Нація золотих комірців. — Тернопіль, 1994. — С. 75.

⁹⁵ "Нині чомусь більше довіряють оцінці, яку дав Хмельницькому Олівер Кромвель, котрий жив за тридів'ять земель і був заклопотаний не вивченням політичного становища у Речі Посполитій, а тим, як швидше скрутити в'язи своїм ворогам. [...] Де вже Шевченкові тягатися з Кромвелем, який удостоїв гетьмана титула "імператор запорозьких козаків" (Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — К., 1992. — № 1. — С. 251). Відгук на цю статтю див.: Федорук Я. Новий Равіта-Гавронський з Переяслава // Ратуша. — 1993. — № 93 (16 вересня).

⁹⁶ Carlyle T. The Works of ... in Thirty Volumes. — London, [s.d.]. — Vol. 6-9 (Cromwell's Letters and Speeches); Abbott W.C. Op. cit. — Cambridge, 1937-1949. — Vol. I-IV.

Тим часом, військові успіхи українсько-російської армії у Білорусії та Литві викликали помітне занепокоєння у Стокгольмі. Потрібно підтримати обережне міркування Л.В.Заборовського, що у Москві з розв'язанням війни з польською Кореною "...надіялися на часткове вирішення балтійської проблеми"⁹⁷. Принаймні самі шведи так вважали: після повного завоювання Польщі була небезпека, що Олексій Михайлович розпочне війну з Карлом X⁹⁸. Таку саму агітацію, треба зауважити, традиційну для дипломатії Речі Посполитої⁹⁹, проводив у Варшаві коронний канцлер С.Корицінський перед послом Й.Кохом¹⁰⁰. Про ці ж побоювання шведів свідчив у Москві полковник Юрій Кит, розвідавши про них від генерал-губернатора Ліфляндії Густава Горна: "...як тільки царська величність заволодіє Польською державою, то [як вважають шведи,] і шведській землі буде тісно"¹⁰¹.

Через це важливим завданням стокгольмського уряду було загородити Росії шлях до Балтійського узбережжя і добитися від Москви підтвердження миру та приязні. З тим у серпні була розроблена інструкція шведському генцеві до Олексія Михайловича Уде Едлові, котрий прибув у Москву у січні 1655 р.¹⁰² Так само шведські послі в Курляндію на початку 1655 р. передали найголовніше завдання для Густава Горна не допустити московського царя до Балтійського моря і не

⁹⁷ "Правильное остановиться на этой осторожной формулировке, ибо нет никаких данных о планах прорыва русской армии к берегам Балтики в 1654 г. [...] Утверждения о намерении Алексея Михайловича уже в то время бороться за возвращение позиций России на Балтике... не подтверждаются фактами" (Заборовский Л.Б. Вказ. пр. — С. 71, 108 (прим. 7)).

⁹⁸ Carlson F.F. Op. cit. — S. 32; Заборовский Л.В. Вказ. пр. — С. 83, 110 (прим. 82).

⁹⁹ У напрямку турецької та австрійської політики були зроблені такі самі дипломатичні ходи.

¹⁰⁰ *Rijksaarsj S. De rebus a Carolo Gustavo...* — Р. 34.

¹⁰¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1889. — Т. XIV. — С. 84 (далі — АЮЗР).

¹⁰² Nowak T. Op. cit. — S. 97-115; Заборовский Л.В. Вказ. пр. — С. 70-80, 100.

дати йому укріпитися в Курляндії¹⁰³. У грудні 1654 р. на засіданні шведського рікстагу відзначалося, що найбільшу небезпеку для країни слід очікувати від Росії¹⁰⁴. Необхідно було перешкодити завоюванню цілої Польщі Олексієм Михайловичем¹⁰⁵.

Два місяці перед тим іноземні резиденти у Стокгольмі доносили, що польсько-шведська утіка проти Москви була б цілком можлива, якщо Ян Казимир запропонує шведам вигідні умови для замирення¹⁰⁶. На відомому вже нам сеймі у Гродно у листопаді 1654 р. для цього було розроблено інструкцію польському послові до Карла X, сандомирському стольникові Андрієві Морштину¹⁰⁷.

При виконанні Морштіном своєї місії великі надії у Польщі покладали на посередництво французьких і пруських резидентів у Стокгольмі¹⁰⁸. Причому було важливо, щоб військову лігу з Карлом X укласти без жодної проволоки, поки Литва не відпала повністю від Речі Посполитої. В інакшому разі перед шведами нелегко було утримати Прусію¹⁰⁹. Тому досить влучне зауваження Л.Кубалі, що восени 1654 р. успішним наступом об'єднаного з татарами коронного війська С.Потоцького в Україну Ян Казимир хотів забезпечити собі сильні позиції на переговорах з Карлом X¹¹⁰.

Але ще перед приїздом Андрія Морштина до Стокгольму шведський король висловлював свій сумнів, що той везе якісь конструктивні пропозиції для встановлення польсько-шведського договору: "...інші обхідні шляхи можуть покласти край переговорам", — говорив Карл X

¹⁰³ Nowak T. Op. cit. — S. 120; Сашин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — С. 75.

¹⁰⁴ Sweden as a Great Rower. — P. 165 (виступ Магнуса де Ле Гардьє).

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ Заборовский А.В. Вказ. пр. — С. 110 (прим. 82).

¹⁰⁷ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 648; Wójcik Z. Acta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki archiwalne. — W., 1957. — Т. 5. — С. 68.

¹⁰⁸ Wójcik Z. Op. cit. — S. 70.

¹⁰⁹ АНН НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 189/ІІ. — Арк. 717 (новини від листопада 1654 р.).

¹¹⁰ Kubala L. Op. cit. — S. 28; Заборовский А.В. Вказ. пр. — С. 95.

бранденбурзькому послові Йоганові Ульріху Добринському¹¹¹. У цих словах бачимо досить виразний, не позбавлений здорою оцінки, скептичний погляд шведського короля на проблему шведсько-польського миру: як і раніше, поляки продовжували легковажити цим.

Треба підкреслити, що залучення шведів до ліги проти Москви в опінії польського суспільства сильною мірою залежало від формування польсько-татарського союзу. Такий натяк можна зустріти у листі В.Семашка до волковийського хорунжого від 7 січня 1655 р.: турецький султан "...наказав ханові допомагати королю. Після того треба сподіватися, що [татари] незабаром [об'єднуються] зі шведами і швидко прийдуть проти Москви"¹¹². Татарський гінець до Бранденбургії ще на початку 1654 р. мав повідомити курфюрста про антимосковську позицію Криму, домагаючись сприяння для Яна Казимира¹¹³.

Можливість Яна Казимира отримати військову допомогу від кримського хана або турецького султана цікавила Карла Х ще від часу вироблення інструкції Й.Кохові у липні 1654 р.: шведський посол мав завдання розвідати про це у польському середовищі¹¹⁴. Те саме повинен був зробити Майєр Ліленталь під час свого побуту у Прусії¹¹⁵.

Татарські гінці везли цілий пакет документів для Карла Х від хана Мегмед Гірея, калги Казі Гірея, нурадіна Адиль Гірея¹¹⁶. Також не виключено — від дру-

¹¹¹ Pufendorf S. *De rebus gestis Friderici Wilhelmi magni electoris Brandenburgici*. — Berolini, 1695. — Р. 246.

¹¹² РДАДА. — Ф. 79. — Оп. 1. — Стовп. 1055 р. — Од. зб. 4. — Арк. 4.

¹¹³ Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Коронний Варшавський (далі — АКВ). — Відділ Татарський. — Картон 82. — Тека 45. — Док. 377: "Posel do xiadzecia Jemci Pruskiego od Chana Jemci idzie" (реляція Яна Шумовського, посла Яна Казимира в Семигород, 18 березня 1654 р.) (далі — ГАДА у Варшаві). З подібною місією, наприклад, через два роки був відправлений татарський посол від хана Мегмед Гірея до курфюрста Фрідріха Вільгельма з листом від 20 березня 1656 р. (Краків. Вібл. Чарторийських. — Од. зб. 1056-IV. — Арк. 213 (текст листа)).

¹¹⁴ Pufendorf S. *De rebus a Carolo Gustavo...* — Р. 33.

¹¹⁵ Там же. — Р. 38 (його донесення).

¹¹⁶ Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. von K.V.Zettersteen. — Uppsala, 1945. — Dok. 153-158. —

жини Мегмед Гірея, візира Сефер Казі аги та інших визначних фігур Криму¹¹⁷. Головним завданням цієї місії була агітація у Стокгольмі при королівському дворі за встановлення миру з Яном Казимиром, щоб спільними зусиллями виступити проти московського царя. При цьому Мегмед Гірей просив не тільки підтвердити мирний договір з Річчю Посполитою, але й прислати на допомогу Польщі шведські війська¹¹⁸. Ось як Сефер Казі ага писав про це до польського канцлера С.Корицінського: "Тепер хан відправив посла до шведського короля, написавши до нього зичливий лист, котрий доносив: "Я уклав приязнь з нашим братом, польським королем. Якби він зажадав від вас на допомогу військо, то дайте йому допомогу та військо з огляду на нас"¹¹⁹. Не виключено, що Мегмед Гірей мав розрахунки на якесь сприяння від датського короля у цій місії¹²⁰.

Важливо відзначити, що в літературі вже давно висувалося слухне міркування про польські впливи у Бахчисараї на підготовку і проведення кримської місії у Стокгольмі¹²¹. Зі свого боку, зауважу, що татарське

S. 89-93; Gejer A., Lamm C.J. Orientalische Briefumschläge im Schwedischen Besitz. — Stockholm, 1944. — S. 24-26, 36. Одна розбіжність у двох виданнях татарських джерел зі шведського архіву стосується лок. 151. У А.Гейера та К.Ламма під цим номером відзначено лист Мегмед Гірея, у К.Цеттерштена — від Сефера Казі аги до королеви Христини (порівн.: Gejer A., Lamm C.J. Op. cit. — S. 25; Türkische, tatarische und persische Urkunden... — Dok.151. — S. 88).

¹¹⁷ Türkische, tatarische und persische Urkunden... — Dok.159-163. — S. 94-95 (лист без дат, але змістом подібні до наведених); Gejer A., Lamm C.J. Op. cit. — S. 25, 36.

¹¹⁸ Türkische, tatarische und persische Urkunden... — Dok.156 (лист Мегмед Гірея до Карла X, 11 грудня 1654 р.).

¹¹⁹ Soysal Zihni A. Jarlyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — Dok. 30 (лист без дати. Упорядник збірника хибно датує його 1658 р.).

¹²⁰ Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроф. — № 9321 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 3584/II). — Арк. 330-зв. (лист чернігівського воєводи К.Тишкевича до Я.Радзивіла, 10 березня 1655 р.): "Cham Tatarski in societatem zapraszajc Szwedow, krola Dunijskiego postał do nich".

¹²¹ Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 465; Зaborовский Л.В. Вказ. пр. — С. 107; Смалій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — С. 395.

посольство до Швеції і посольство А.Морштина до Карла Х не можна розглядати, як дві окремі події, що співпадають у часовому проміжку. Це не проста випадковість, а наслідок однієї і тої ж дипломатичної акції. Недаремно кримські гінці їхали у своїй дорозі через Варшаву, де канцлер С.Корицінський призначив їм приставом колишнього польського посла до Стокгольму Г.Каназілля¹²².

Посли від Мехмед Гірея прибули до шведської столиці у травні 1655 р. Але у тому часі вирішення питання, щоб примирити Карла Х з Яном Казимиром було вже зовсім не можливе¹²³. Шведи почали агітувати татар, щоб вони не воювали з козаками, "...але татарський посол одразу не вдався в ті трактати", — зауважував пізніше Ян Лещинський зі Стокгольму¹²⁴. Через це кримська місія звелася до звичайної формальності: повідомлення, що Мехмед Гірей вступив на ханський престол, привітання Карлові Х як новообраниму королю і традиційні вирази зичливості та дружби між Кримом і Швецією¹²⁵, котрі не мали ніякого реального змісту.

У Стокгольмі інтенсивно займалися озброєнням армії і підготовкою великого наступу на Польщу. Значною мірою цьому сприяло завершення у грудні 1654 р. бременської війни з Австрією.

Австрія

Історія Габсбурзької монархії та її зв'язки з країнами Східної Європи 1654 р. достеменно не вивчені в українській, російській та польській науці. Зі спеціальних

¹²² ГАДА у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3094. — Арк. 1 і приписка на звороті про видачу коштів (універсал С.Корицінського, 21 березня 1655 р.).

¹²³ Відповіль Карла Х кримському ханові: *Türkische, tatarische und persische Urkunden...* — S. 91-93 (22 травня 1655 р.).

¹²⁴ АНВ НАН України. — Ф. 5. — Од. зб. 5760/III. — Арк. 1157 (лист Я.Лещинського до примаса, 16 липня 1655 р.).

¹²⁵ *Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo...* — P. 59; *Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. A.Szilágyi.* — Budapesti, 1890. — T. 1. — P. 393 (лист Я.А.Коменського до Юрія II Ракоція, 6 вересня 1655 р.).

праць потрібно згадати статтю З.Вуйціка¹²⁶. Окремий розділ, присвячений темі, є у монографії А.Валевського¹²⁷. Але ці історики нічого не говорять про відносини Фердинанда III і Яна Казимира у 1654 р. Деяло зустрічається у розвідках Л.В.Заборовського¹²⁸. У статті Л.В.Семенової, натомість, порушуються лише проблеми 80-х рр. XVII ст.¹²⁹ З української історіографії можна б назвати працю Д.Наливайка¹³⁰, також свою розвідку, котра, власне, склали основу даної частини розділу¹³¹.

Посередницька роль Фердинанда III між Польщею і Москвою, його участь у підписанні Віленського миру 1656 р., дипломатичний тиск на Швецію під час вторгнення Карла X у Польщу і заходи по утворенню анти-протестантської коаліції католицьких держав — уся ця діяльність австрійського двору затмарила вивчення розмірених впливів габсбурзької політики на українсько-польсько-московські відносини після переходу Богдана Хмельницького під зверхність Олексія Михайловича.

I

Однією з важливих справ, що пов'язувала Австрію з конфліктами у Східній Європі 1654 р., була позиція Семигороду і претензії Юрія II Ракоція на зміцнення трансільванських впливів у Речі Посполитій. Австрійсько-трансільванське суперництво за перевагу інтересів

¹²⁶ Wójcik Z. *Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku // Ślaski kwartalnik historyczny. Sobótka.* — 1983. — R. XXXVIII. — № 1. — S. 487-503.

¹²⁷ Walewski A. Op. cit. — T. 1. — S. 30-42.

¹²⁸ Заборовский Л.В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австроией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 — январь 1655 г.г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 301-321; Він же. Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 248-264.

¹²⁹ Семенова Л.В. Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 186-190.

¹³⁰ Наливайко Д. Вказ. пр. — С. 199.

¹³¹ Федорук Я.О. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Український історичний журнал. — 1995. — № 4. — С. 111-120.

у регіоні викликало ворожі відносини між Габсбурзькою монархією і Трансільванією. Заходи семигородського князя, спрямовані на те, щоб отримати польську корону, посилювали цю недоброзичливу атмосферу між обома правителями. Зверхність Османської Порти над Ракоціями зовсім не перешкоджала такому напруженню, котре існувало в руслі традиційної антитурецької політики Фердинанда III. Звичайно, мілітарна перевага імператора над військовими силами Трансільванії викликала стурбованість семигородського уряду: "...угорський [князь] має великий страх від цісаря для міст, що взяли перед цим"¹³². Через це для Ракоція було дуже важливо зберегти мир з австрійським домом¹³³.

Не виключено, однак, що Фердинанд III хотів інспірювати війну і спровокувати вторгнення у Трансільванію, залучивши до цього якихось ворогів семигородської політики. Військо Запорозьке у цьому плані могло найкраще підходити з огляду не лише на свіжий відгомін подій придунайської політики козаків 1650-1653 рр., але й також на ворожу до України позицію Юрія Ракоція у кампанії 1653 р.

На початку 1654 р. Молдавія і Волощина перебували у великій невизначеності, передбачаючи дальнє продовження війни з козаками і татарами. Це пов'язувалося з особою старого господаря Василя Лупула, котрий, як уже говорилося, після війни 1653 р. опинився у кримського хана, де розгорнув широку дипломатичну активність, спрямовану на повернення втраченого господарства. В Османській імперії також знали про те, що Лупул не припинить боротьбу за молдавський престол, а придунайські країни не будуть у спокої¹³⁴. Зацікавлення козаків Молдавією у Стамбулі також пов'язували із сином покійного Тимофія Хмельницького від Розанди, доньки Лупула¹³⁵.

¹³² АЮЗР. — СПБ., 1875. — Т. VIII. — С. 377 (грек. I. Остраф'їв до І. Милославського, 6 (18) березня 1654 р.).

¹³³ Жераль. — Т. XII. — Док. 342 (Ракоцій до Форгача, 15 лютого 1654 р.).

¹³⁴ Там же. — Док. 327 (С. Ренігер передає відомість для Фердинанда III від Гасан аги, 10 грудня 1653 р.).

¹³⁵ Там же.

В інтересах Австрії було підтримати війну на Дунаї, і про це знали в Порті з молдавських та волоських донесень. Фердинанд III використав для цього Михайла Петрашкевича, сестрінка волоського господаря Костянтина Щербана¹³⁶. Цей претендент на один із престолів придунацьких країн був при австрійському дворі від молодих років і служив там стольником¹³⁷, а на початку 1654 р. він перебував у Чигирині і вживав різні дипломатичні заходи проти Стефана Георгіци. Про це було відомо султанові, і при такому становищі в Стамбулі відверто бачили впливи австрійського цісаря. Австрійський резидент у Царгороді С.Ренігер доповідав у Відену: "Агенти з Молдавії і Волошини говорили Панайоті¹³⁸, що Петрашко, який при дворі в.д. м-ту служив стольником (*der Truchses*), перебуває у козаків, і був від цісаря відправлений туди з тою метою, щоб він козаків підбурив і очолив проти них..."¹³⁹.

Інше повідомлення від 6 лютого 1654 р. також від молдавських вістунів, інформує про якихось австрійських людей, котрі приїхали до Богдана Хмельницького, щоб заохотити його проти семигородського князя і польського короля. Про це писав Стефан Георгіца до трансильванського полковника Януша Кемені: "Прибув наш чоловік, котрий був біля Хмельницького, і правдиво повідомив, що до Хмельницького прийшли люди німецького цісаря, що сам бачив, і їхні розмови, які вони вели,чув. Він повідомляє, що цим посольством німецький цісар прагнув, щоб козаки з татарами об'єднали військо проти Трансильванії і вторглися б у

¹³⁶ М.Петрашкевич був сином сестри К.Щербана Анни, доньки воєводи Радула Щербана Басараби, та Петрашка, сина доньки воєводи Михайла. Програвши міжусобну боротьбу з Баторієм Габором у Волошині, 1611 р. Радул Щербан з усією родиною втік до Австрії, де померли і він, і Петрашко. У цій міжусобній боротьбі Габсбурги підтримували партію Щербана (*Klaus G. Sibenburgische Chronik // Fomies regum Austriae catalogus*. — Wien, 1862. — Abt. I. — Bd. III. — S. 19-20 (маргінальні записи), 195; *Engel J.-Ch. Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. — Hallo, 1804. — T. IV. — Abt. I: *Geschichte der Moldau und Walachen*. — S. 280; Грушевський М. Вкaz. пр. — К., 1905. — T. VII. — С. 321).

¹³⁷ Жерела. — Т. XII. — Док. 380 (про стольника див. зараз нижче).

¹³⁸ Товмач при султанському дворі, агент Фердинанда III.

¹³⁹ Жерела. — Т. ХІІІ. — Док. 336 (27 січня 1654 р.).

Польщу. І якщо Трансільванія надасть допомогу Польщі, тоді піднімуться німці і завоюють королівство найяснішого князя. Але не маємо поняття, яким чином ці люди змогли обратися до Хмельницького"¹⁴⁰.

У новинах від молдавського воєводи дійсно є свідчення, що після Переяславської ради 1654 р. український гетьман разом з московськими військами хотів іти походом на Молдавію, Волошину і Семигород, однак пізніше змінив план, щоб спочатку закінчити війну з польським королем¹⁴¹.

У контексті наведеної реляції С.Георгіци до Я.Кемені виникає питання, чи міг Б.Хмельницький розраховувати на підтримку Австрії, порушуючи своєю диверсією у придунайських країнах політичну рівновагу цього регіону?

Тут з'являється кілька нерозв'язаних проблем. У першу чергу, неясно, чи події, описані у цій реляції, відбувалися до чи після приєднання України до Московської держави. Якщо "люди німецького цісаря" мали аудієнцію у гетьмана перед Переяславською радою, тоді, частково, можна пояснити іспоїнформованість московської делегації Василя Бутурліна з приводу цієї місії. На користь такої думки може слугувати той факт, що молдавський воєвода нічого не писав Я.Кемені про головну подію 1654 р., про підданство гетьмана цареві. Про це С.Георгіца, наприклад, повідомляв Яна Казимира та Станіслава Потоцького у листах від 14 і 25 лютого¹⁴².

Крім цього, кидається в очі дивне формулювання потреб австрійського імператора: об'єднати татарське військо з козацьким проти Трансільванії, але напад зробити на Польщу. А якби Ракоцій рушився зі своїми військами проти козаків, то німецький цісар обіцяє зробити диверсію зі свого боку в семигородські володіння.

¹⁴⁰ Там же. — Док. 330: "Is (молдавський посол) hoc asserit, quod Caesar Germanorum ista legatione hoc agat, ut Cosaci cum Tataris contra Transylvanos armis capiant et in Poloniā iungantur".

¹⁴¹ Грушевський М. Вкз. пр. — Т. IX. — Ч. II. — С. 773 (прим. 1).

¹⁴² ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Молдавський і Волоський. — Карт.43. — Од. зб. 27, 28; Жерела. — Т. XII. — Док. 340, 344; *Corpus I. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone (Seculul al XVII-lea)*. — Bucureşti, 1983. — Dok. 141,142.

Тут або щось явно переплутано молдавськими вістуна-ми, або за цими словами ховається якась дипломатична гра Фердинанда III.

Про його наміри напасти на володіння Юрія Рако-ція говорив семигородський посол у Стамбулі, не ви-ключено, що також на підставі молдавських інформа-торів: М.Петрашкевич, доповідав С.Ренігер про розмову семигородця з турками, був відправлений до козаків Фердинандом III, "...щоб вони атакували Семигород по цей бік, а в. ціс. м-т міг звідти де підтримати війною..."¹⁴³. Треба зауважити, що подібні новини не були одиничними. Те саме зустрічаємо й у звіті Степана Іванова, посла від царгородського патріарха до Москви: "Треба сподіватися того, що в [австрійського] цісаря з угорським [князем] буде війна на довгий час, тому що цісар давно шукав того, щоб йому почати війну з угор-ським [князем]"¹⁴⁴. Але Фердинандові III не потрібно було аж такого приводу для інвазії в Семигород, щоб шукати його в українсько-трансильванських непорозуміннях у Польщі. І, з іншого боку, не в інтересах Габ-сбурзької імперії було підтримувати політичну не-стабільність у сусідньому Польському королівстві, про-вокуючи Військо Запорозьке до нової кампанії.

Наступна справа, котра стосується цього листа С.Георгії до Я.Кемені, пов'язана з урядовою кризою Речі Посполитої на початку 1654 р., могла б випливати з того, що імператор сподіався на підтримку козаками прогабсбурзької партії у польському суспільстві. Писар київського митрополита Сильвестра Косова Олександр Філонов говорив про неї у Києві московським послам: "...уся Корона польська вибирає собі іншого короля у Варшаві: одні хочуть королівського брата Кароля, інші — угорського Ракоція, а інші хочуть піддатися цісареві..."¹⁴⁵. Але майбутні події під час польсько-шведської війни показали дуже виразно, що

¹⁴³ Жерела. — Т. XII. — Док. 393 (С.Ренігер до Фердинанда III, 5 липня 1654 р.).

¹⁴⁴ РДАДА. — Ф. 52: Сношения России с Грецией. — Оп. 1. — Стогп. 1654 р. — Спр. 14. — Арк. 9.

¹⁴⁵ АЮЗР. — СПб., 1878. — Т. VIII. — С. 259 (розмова відбулася 19 (20) січня 1654 р.).

австрійський імператор не спокушався на польський престол. Через це гіпотезу про якісні заплутані політичні комбінації Фердинанда III задля того, щоб отримати корону сусіднього королівства у 1654 р., потрібно одразу відкинути.

Відставивши набік також різні інші непевні міркування, можна зробити висновок, що Австрія була зацікавлена у тому, щоб Богдан Хмельницький розпочав ще одну війну з придунацькими країнами. Окрім безпосередньої користі, которую Габсбурги мали отримати від послаблення Ракоція, така позиція була також на руку польській політиці. Тому цілком правомірно думати, що ці справи вирішувалися також на користь Яна Казимира, але без порозуміння з ним. Немалою мірою при цьому мусили відігравати родинні зв'язки між австрійським цісарем та польським королем — двоюрідними братами. На такому ґрунті визначалися спільні риси австрійської та польської політики стосовно українських земель. Витрачаючи військову енергію на Молдавію і Семигород, козаки мали б послаблювати свою активність проти Польщі.

Тим часом у Варшаві поставилися насторожено до таких вишуканих методів діяльності у міжнародних відносинах. Юрій Ракоцій переслав цю молдавську реляцію у Польщу, і Ян Казимир повідомив про неї апостольського нунція Петра Відоні. Але вона була настільки сенсаційною, що цим відомостям не повірили. Немалою мірою до цього спричинилася ворожість між імператором і трансильванським князем. 16 березня 1654 р. польський король повідомив Відоні про новини від Ракоція, ніби "...цісарський маєстат відправив людину на переговори з Хмельницьким з пропозицією приєднатися до своєї ребелії". Нунцій висловив гадку, що це може бути хитрість, "...з допомогою якої князь придумав це, щоб через якісні свої інтереси очорнити добре відносини, котрі королівський маєстат має з імператором..."¹⁴⁶. Однак, при варшавському дворі це сприймали інакше, і Ян Казимир звернувся за роз'ясненням до австрійського резидента у Польщі. Той всілякими радами, в т.ч. і через

¹⁴⁶ Litterae nuntiorum apostolicorum... — Vol. VIII. — P. 158. — Doc. 3753.

посередництво нунція, намагався вплинути на короля, щоб ця новина не погіршила стосунків Речі Посполитої з Австрією¹⁴⁷.

Найімовірніше, що ніякої спеціальної посольської місії від Фердинанда III до Богдана Хмельницького, як, наприклад, на початку 1657 р., у 1653 або 1654 рр. не було¹⁴⁸. Але через Петрашкевича імператор виявив козакам свої погляди на проблему придунаїської політики. Власне, розмови, які чув молдавський вістун від "людей німецького цісаря" і про що він інформував свого господаря, мали б стосуватися цього претендента, котрий, виходить, привіз у Чигирин якісь доручення Габсбургів. Виглядає, що придунаїські плани Богдана Хмельницького у перших часах після Переяславської ради, що так сильно налякали Стефана Георгішу, деякою мірою погоджувалися з позицією австрійського уряду. Більше того, М. Петрашкевич не випадково був відпущенний саме в Чигирин, де він сподівався знайти підтримку гетьмана. Це була прихована провокація Габсбургів, щоб козацькими руками розпалити новий вогонь в османських провінціях на Дунаї. Самі правителі придунаїських країн, як було видно з повідомлення Панайоті для С.Ренієра у Стамбулі, знали про участі Фердинанда III у планах розв'язання нової війни. Австрійський резидент, однак, це всіляко спростовував перед Портою. Так, наприклад, С.Ренієр говорив Зульдфікар азі, товмачеві при стамбульському дворі, що М.Петрашкевич був відпущенний з Відня ще два роки назад, і тому, мовляв, не міг отримати від Фердинанда III ніяких доручень¹⁴⁹. Анна Радул, як пише Георг Краус, при допомозі Матвія Басараби справді виїхала з Відня до Волощини у 1652 р. Цісар дозволив перепоховати її батька і чоловіка у

¹⁴⁷ Там же. — Р. 158. — Doc. 3777 (реляція Вілоні, 26 квітня 1654 р.). Тут згадка, як нунцій подавав таке трактування австрійського резидента перед секретарем Доні.

¹⁴⁸ Про це нічого не згадує, наприклад, М.Бантиш-Каменський: *Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — М., 1894. — Ч. 1 (Австроия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). — С. 20, 21.*

¹⁴⁹ Жерола. — Т. XII. — Док. 394.

родинній церкві¹⁵⁰. Цілком вірогідно, що з нею поїхав і її син М.Петрашкевич, хоча хроніст у цьому місці про нього не згадує. Однак, де не означає, що Фердинанд III і надалі не міг підтримувати зв'язки з Анною та її сином.

Австрійці шукали також впливи у цій справі на Мегмеда IV через того ж Панайоті, їхнього агента¹⁵¹. Це було доречно ще й тому, що Порта підозрювала імператора, ніби він допомагає Венеції у війні проти турків. 6 грудня 1653 р. Мурад паша повідомив про це С.Ренігера¹⁵².

Як би там не було, але в інформації семигородському послові до Польщі Георгієві Гілляні від лютого 1654 р. говорилось, що М.Петрашкевич прибув до козаків "...не так давно..." (*non ita pridem*)¹⁵³. Це досить розплывчасто, щоб робити якісь категоричні висновки, але, принаймні, поряд з наведеною реляцією С.Георгії до Я.Кемені, дає змогу датувати приїзд молдавського претендента до українського гетьмана кінцем 1653 р.¹⁵⁴

Зі смертю у квітні волоського господаря Матвія Басараби та обранням на його місце Костянтина Щербана, більш прихильного до Богдана Хмельницького, козакам можна було розраховувати на Волощину як на можливого союзника в молдавській кампанії¹⁵⁵. Один семиго-

¹⁵⁰ Kraus G. Sibenburgische Chronik. — Bd. III. — S. 195-196; Engel J.-Ch. Op. cit. — T. IV. — Abt. I. — S. 280.

¹⁵¹ Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 338.

¹⁵² Там же. — Док. 327 (С.Ренігер до Фердинанда III, 10 грудня 1653 р.).

¹⁵³ Там же. — Док. 341.

¹⁵⁴ У Л.В.Заборовського див. помилкову, як відається, згадку про спроби австрійців використати М.Петрашкевича у придунайській політиці козаків восени 1652 — на початку 1653 рр.: Заборовский Л.В. Канун и начало русско-польской войны... — С. 280 (прим. 23). Така ж помилка у Ю.Мицика, котрий переносив плани Б.Хмельницького одруження Петрашкевича зі своєю доночкою на осінь 1653 р. Вченний використав лист С.Георгії до С.Лянцкоронського від 25 вересня 1653 р. (Мицик Ю.А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал — 1984. — № 1. — С. 129). Насправді цей лист датований 25 вересня 1654 р. (Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III. — Док. 22).

¹⁵⁵ Фігура М.Петрашкевича як претендента на господарство могла згадуватися на раді, зібраній боярами Володимири після похорону М.Басараби. Про раду див.: Engel J.-Ch. Op. cit. — T. IV. — Abt. I. — S. 298.

родець говорив С.Ренігерові у Стамбулі про якесь порозуміння між новим волоським господарем і М.Петрашкевичем, а також про те, що останній вже має намір посягнути на Семигород¹⁵⁶. Сам Костянтин Щербан вів листування з молдавським претендентом¹⁵⁷. Ще якісь плани Б.Хмельницький мав у жовтні: посадити М.Петрашкевича на молдавське господарство замість С.Георгіци, а старого Василя Лупула — вже не в Молдавію, а в Семигород¹⁵⁸. Молдавський воєвода перехопив листи з цими відомостями від М.Петрашкевича до своєї матері¹⁵⁹. Треба сказати, що ці плани були зовсім нереальними хоча б тому, що Василь Лупул тоді перебував в ув'язненні у Стамбулі. З другого боку, коли австрійський двір дійсно розробляв якісь плани придунаїських перспектив для свого претендента, то цісар мав враховувати не тільки впливи Богдана Хмельницького на регіон, але й Василя Лупула. Тим більше, що зв'язки останнього з імператором уже мали передісторію, наприклад, від початку 1653 р. проти трансильванського князя¹⁶⁰. С.Георгіца писав до польського гетьмана С.Потоцького, що ці комбінації робляться "...за поводом Василя господаря"¹⁶¹, чий син з кількома тисячами козаків і орди хотів напасті на Молдавію на день св. Юрія руського, себто на 3 або 4 травня за н.ст.¹⁶² До цього слід додати плани у червні одруження М.Петрашкевича з Розандою Лупулівною, вдовою Тимофія Хмельниченка¹⁶³, а восени — вже з донькою Б.Хмельницького¹⁶⁴.

¹⁵⁶ Жерела. — Т. XII. — Док. 389 (С.Ренігер до Фердинанда III, 25 червня 1654 р.).

¹⁵⁷ Грушевський М. Вказ. пр. — Т. IV — Ч. II. — С. 923.

¹⁵⁸ Жерела. — Т. XII. — Док. 403 (С.Георгіца до С.Потоцького, 3 жовтня 1654 р.).

¹⁵⁹ Там же.

¹⁶⁰ Заборовский Л.В. Канун и начало русско-польской войны... — С. 250.

¹⁶¹ Жерела. — Т. XII. — Док. 388 (9 квітня 1654 р.); *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 156.

¹⁶² Жерела. — Т. XII. — Док. 370 (С.Георгіца до С.Потоцького, 24 квітня 1654 р.); *Corpus I. Op. cit.* — Dok. 156.

¹⁶³ Жерела. — Т. XII. — Док. 389.

¹⁶⁴ Там же. — Док. 403. У недавніх дослідженнях Я.Душкевич висловив сумнів щодо планів одруження М.Петрашкевича з Розандою —

Після Переяславської ради і для Москви, і для Польщі Австрія могла залишатися потенційним союзником, за що розпочалася політична боротьба. Від Олексія Михайловича до Відня було вислане посольство Івана Баклановського з оголошенням причин, котрі спонукали царя розпочати війну з Яном Казимиром¹⁶⁵. Коронний уряд через своїх агентів був поінформований про цю місію вже тоді, як Іван Баклановський вирушив з Москви. До нашого часу дійшла інструкція польському послові до Австрії, котра передає багато важливих моментів, пов'язаних з механізмом протидії польської дипломатії московській при австрійському дворі¹⁶⁶. Інструкція не має дати і не називає імені особи, для якої готувався цей документ. На заголовку архівної справи рукопис титулюється як уривок якогось дипломатичного акту Польської держави до римського імператора про політичні справи з Москвою і татарами. Але зі змісту чітко видно, що це посольська інструкція, яка писалася у проміжку між захопленням російськими військами Полоцька і завершенням роботи польського сейму, що почався 9 червня, — себто між 9 і 22 липня (н.ст.) 1654 р.¹⁶⁷ Тут варто навести найголовніші справи польсько-московських відносин в інтерпретації Яна Казимира перед Габсбурзьким домом, що випливають з цього акту:

С.Ренігер, не маючи правдивої інформації, передав Фердинандові III неточну реляцію: замість Розанди нареченого мала бути донька Б.Хмельницького. Однак, одно другому не суперечить, бо плани гетьмана даючи М.Петрашкевича зі своєю допілкою або з молодшою Лупулівною в часовому проміжку розходяться майже у півроку: Дацкевич Я. Клен Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.-Львів, 1992 — Вип. II. — С. 85 (прим. 10).

¹⁶⁵ Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1990. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. X. — С. 594-595; Поришев Б.Ф. Франция, Английская революция... — С. 261.

¹⁶⁶ ГАДА у Варшаві. — АКВ. — Відділ Цісарський. — Карт. 25. — Спр. 14. — Арк. 3-8.

¹⁶⁷ Про захоплення Полоцька близько 20 червня 1654 р. ст. ст. див.: Соловьев С.М. Вказ. пр. — Т. X. — С. 803; про закінчення роботи сейму — Temberski S. Annales 1647-1656 // Scriptores rerum Polonicarum. — Krakow, 1897. — Vol. XVI. — P. 295.

"Через пешастя і велике розорення нашого королівства і, крім того, крайню небезпеку, виявилося, що сейм, котрий ми провели в місяці лютому і у березні, ...нічого не вирішив про організацію оборони і оплату для війська. В силу цього інший наступний сейм ми скликали на місяць червень, на якому добре потурбувалися і порадилися про захист від наших ворогів, бо московське військо вже вторгнулося у наші литовські провінції, обложило Смоленську фортецю і завоювало Пороцьк. І перед тим, як ми закінчимо сейм, війська, які переписані згідно з постановами сеймів, не можуть так швидко вирушити, щоб стримати ворога, який, захопивши багато місць і оволодівши кращою частиною Литви, беззаконно вторгся у Литву... І якщо у жовтні, як сподіваємося, наше військо об'єднається з татарами і буде наступати на провінції, які піддалися ворожому вторгненню, то вважаємо, що ворог змушений буде повернутися до свого захисту..."

[Посол] скаже потім святому цісарському маєстству, що дотепер від козаків, які, здається, хочуть лише боротися у своїх місцях, ніщо не буде порушенено (*nihil... tantum*¹⁶⁸ *esse...*). Також він розкаже після цього про пригнічений стан нашої Корони [...], щоб цісарський маєстат міг зрозуміти хід справ у нашему королівстві проти таких могутніх ворогів.

Й оскільки нам відомо, що цар Московії відправив своїх послів до цісарського маєстату, щоб представити причини, ніби він правом...¹⁶⁹ оголосив нам війну, а понад це, — щоб просити цісарський маєстат не дати нам допомогу проти Москви. Нехай посол (*legatus*) добивається нашим іменем від цісарського маєстату, щоб після того, як прийдуть¹⁷⁰ [повірені], а [московський по-

¹⁶⁸ Це слово розшифроване приблизно.

¹⁶⁹ Далі одне слово нерозбірливе.

¹⁷⁰ Тут виразно третя особа множини — *venerint*. Мало б здаватися, що мова йде про московських послів, як випливає з попереднього речення. Але це зовсім не вписується у загальний контекст. Думаю, що тут говориться про якихось повіреніх польського короля при австрійському дворі, котрі мали б допомагати послові Яна Казимира своїми впливами на імператора. Невдовзі після "*venerint*" слідують "*eis*", "*intelligant*", "*concipiant*". Крім цього, зараз нижче буде згадуватися конкретна особа

сол] принесе якісь причини цього маніфесту своєї нещирої і безчесної дружби, так себе з ними (*cum eis*) хотів би поставити перед цісарським маєстатом, щоб вони помітили цісарському маєстатові, що така нещирість московитів є неприємною¹⁷¹, а ця безправна війна щоб була осуджена цісарським маєстатом. І нарешті, щоб вони сформували (*concipiant*) таку опінію, щоб цісарський маєстат задля спільної користі не залишав нас проти них без допомоги, оскільки небезпека нашого королівства досягне провінцій цісарського маєстату, сусідів нашої Корони, якби нічого нам не змогло вийти на благо. А [у разі допомоги], це не послабить провінції цісарського маєстату, як рівно ж — і німецькі.

[...] Буде старатися [посол], щоб це подати також від нашого імені з князем Аузбергом (*cum principe Ausperg*), порадам якого, як ми зрозуміли, цісарський маєстат віддає багато належного. Якщо посол зрозуміє, що це буде підтримано¹⁷² іншими міністрами цісарського маєстату, то він мав би слідувати згідно з нашим бажанням і порадами цього ж [Аузберга]". Потім іде пояснення тих причин, якими, ніби, московські посли мали виправдовувати у Відні своє вторгнення у Польщу. Про ці причини Янові Казимиру було відомо з листів Олексія Михайловича, писаних до князя Курляндії та електора Бранденбургії: перша — про відому справу з польськими помилками у царських титулах, друга — про конспірації поляків з татарами проти Московської держави¹⁷³.

Як видно з цього офіційного урядового повідомлення Речі Посполитої до Фердинанда III про початок московської інвазії у Польщу, московський посол мав добиватися нейтралітету від імператора у польсько-

---

з числа цих повірених. У середньовічних латинських текстах взагалі дуже часто вживаються особові закінчення дієслів замість означення осіб.

¹⁷¹ "...ut intelligant Caes[areae] M[aries]! a hauc M[osch]orum perfidiam valde displiceat..."

¹⁷² Слово розшифроване за змістом.

¹⁷³ Про московські посольства до курфюрста (Ф.Порошин) і до Курляндії (І.Старий) див.: Заборовский Л.В. Начало русско-польской войны... — С. 312.

московській війні¹⁷⁴, і Олексій Михайлович міг передбачати збройну допомогу Австрії для коронного війська Яна Казимира. Є також згадка, що Іван Баклановський мав би розвідати у Відні, чи позиція Франції не буде ворожою до Росії¹⁷⁵. З іншого боку, король плекав великих надій, що цісар відправить армію на допомогу коронному військові. Ян Казимир вже звертався до імператора з таким проханням у 1649, 1650, 1652 і 1653 рр.¹⁷⁶ Польський посол мав показати вигоди з усієї справи для інтересів австрійської політики — прийом, котрий дуже часто використовувався у польській дипломатії.

Про таке перше у 1654 р. посольство польського короля до Фердинанда III згадує німецький хроніст Й.Шледер у "Театрі Європи": "Тим часом про це (про московське посольство. — Я.Ф.) теперішньому цісареві був виконаний комунікат польським послом, який незабаром після цього був відправлений з великим поспіхом на вимогу його короля"¹⁷⁷.

Інше свідчення маємо від московського розвідника Івана Єлагіна, відправленого в Микулинську волость. 14 (24) листопада 1654 р. він розповідав, що зустрів якогось старця, і той йому говорив про цілу низку послів від Яна Казимира: "А як він, старець, був нині в Любавичах у маєтності Статкевича, то йому урядник Хмусович говорив: король польський писав до цісаря [римського], до датського, англійського (sic), французького королів і до турецького царя, що государ цар і великий князь Олексій Михайлович (тит.) іде на нього, короля, [війною], і щоб вони йому дали допомогу..."¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Про це див. також: Санін Г.А. Вказ. пр. — С. 38.

¹⁷⁵ Grönebaum F. Op. cit. — S. 135 (прим. 31).

¹⁷⁶ Ciesielski T. Poselstwo Andrzeja Trzebickiego do cesarza i stosunki Rzeszy w 1653 r. (przyczynek do dziejów stosunków polsko-habsburskich w XVII w.) // Studia i materiały z dziejów nowożytnych. — Wrocław, 1995. — S. 32; Богданский О. Краткое историческое описание о Малой России до 1705 года. — М., 1848. — С. 28.

¹⁷⁷ Theatrum Europeum / Beschr. v. J.-G.Schleuderus. — Frankfurt-am-Main, 1685. — Th.VII. — S. 576. Про польського посла, котрий з'явився у Відні у листопаді (О.Денгоф, про нього див. далі), автор пише: "...noch ein anderer polnischer Abgesandter..." (Там же. Див. також: S. 609).

¹⁷⁸ РДАДА. — Ф.210: Розрядний приказ. Стovпці Сівського столу. — Од. зб. 274. — Арк. 22.

На особливу увагу заслуговують відомості про спроби поляків шукати впливи на імператора серед його найближчого оточення в австрійському уряді (при цьому, звичайно, дсводилося посыпти золотими монетами). Згаданий, наприклад, граф Йоган Вайкарт фон Аузберг був першим австрійським міністрем, і він брав участь у багатьох дипломатичних акціях Габсбургів протягом правління Фердинанда III та його наступника Леопольда I¹⁷⁰. Він був присутній на прийомах іноземних послів у Відні, зокрема московського 1654 р., і причинився до укладання відповіді Фердинанда III Олексієві Михайловичу¹⁸⁰. Виходить, що Аузберг відігравав немалу роль у вирішенні східноєвропейської політики Австрії, зокрема того, що стосується австрійсько-московських відносин. Під цим оглядом стає зрозумілим, чому дипломатія Яна Казимира апелювала саме до цього міністра, шукаючи свої інтереси у зв'язках австрійського двору з Олексієм Михайловичем. Іншою фігурою, на яку могли розраховувати поляки у цій справі, був представник польського шляхетського роду Лещинських на віденському дворі¹⁸¹.

Але всі зусилля були марнimi. Німецький цісар, хоч і співчував польській справі, але реально нічого не робив, щоб рятувати Річ Посполиту від її ворогів. Імператор повідомив І.Баклановському, що міг би взяти на себе функції посередника для укладання миру між Москвою та Польщею, для чого був готовий вислати послів до Олексія Михайловича¹⁸².

З іншого боку, від Фердинанда III до Варшави наприкінці липня прибула окрема місія, котра, поміж іншим, привезла відомість про смерть спадкоємця австрійського престолу, короля Угорщини і Чехії,

¹⁷⁰ Zahn J. Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovicer Frieden. — Wien, 1869. — S. 57 (Graf Johann Weikart von Auersperg).

¹⁸⁰ Pribram A.F. Österreichische Vermittlungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654-1660 // Archiv für (Krone) Österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 422-423; Walewski A. Op. cit. — T. I. — S. 40.

¹⁸¹ Жерела. — Т. XII. — Док. 345 (Вісконті до Фердинанда III, 26 лютого 1654 р.).

¹⁸² Соловьев С.М. Вказ. пр. — Т. X. — С. 595.

Фердинанда IV¹⁸³. Результатом такого вияву прихильності Габсбургів з'явилася інструкція, ймовірно, після повернення згаданого Й.Шледером гінця, ще одному послові до Австрії Олександрові Денгофу від 29 серпня 1654 р. У ній Ян Казимир повідомляв про хід укладання польсько-татарського союзу і про готовність нового хана після смерті Іслам Гірея укласти лігу з Польщею¹⁸⁴. Головним завданням, однак, для короля було добитися військової допомоги від цісаря. Ще восени 1654 р. у польському суспільстві сподівалися на це¹⁸⁵. Але для стороннього ока було вже видно, що надія поляків отримати військову допомогу з Австрії була невеликою. Про це доповідав Карлові Х шведський посол до Прусії Майєр Лілієнтал¹⁸⁶.

О.Денгоф прибув до Відня 2 листопада і застав ще там І.Баклановського, який тільки 9 числа мав останню аудієнцію у цісаря, і наступного дня був відпущенний до Москви¹⁸⁷. Він був спеціально затриманий до приїзду польського посла¹⁸⁸.

Татарський хан також восени відправив до Фердинанда III своїх послів з повідомленням про укладання ліги з Яном Казимиром і закликом підтримати антимосковську політику: "...Якщо від короля прибуде до вас

¹⁸³ Temberski S. Op. cit. — P. 285. Хроніст помістив цей запис під датою між 21 і 22 липня 1654 р. Фердинанда IV помер 9 липня: Carolo Andrian R.P. Epochae Hapsburgo-Austriacae. Ad comparandum Historiae augustissimae gentis Habsburgho-Austriacae exactam notitiam utilissimae... — S.l., 1730. — P. 338.

¹⁸⁴ Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 400.

¹⁸⁵ АЮЗР. — Т. XIV. — С. 648 (новини з Риги від польського капітана).

¹⁸⁶ Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo... — P. 38.

¹⁸⁷ Theatrum Europeum. — Tb. VII. — S. 576; Walewski A. Op. cit. — T. I. — S. 40-41.

¹⁸⁸ Зaborовский Л.Б. Начало русско-польской войны... — С. 318. Там же детальний опис цієї місії від Олексія Михайловича на основі російських документів. Австрійські матеріали опрацьовані у статті А.Прібрама: Pribram A.F. Op. cit. — S. 422 (також публікація джерел у додатку). Згадку про московське посольство до Відня див.: Rudawski W. Historia Polski od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — Т. I. — S. 254. Розповідь австрійського резиденту у Польщі, датована 24 листопада 1654 р., про прийом І.Баклановського: Жерела. — Т. ХІІ. — Док. 407.

посол із жаданням війська і допомоги, то допоможіть йому, давши військо”¹⁸⁹.

* * *

Отож, ми бачимо, що Переяславська рада вплинула на активність країн у прибалтійському регіоні і в Центральній Європі. Активізувалися відносини шведського уряду з Б.Хмельницьким. З новою силою з'явилися плани Швеції відвоювати у Речі Посполитої пруські та померські міста. Для протидії іншим балтійським державам — Голландії і Данії — стокгольмський двір шукав собі союзників у кромвелівській Англії. Щоб перешкодити цій лізі, Голландія ініціювала переговори з Польщею про військову допомогу в разі війни на Балтиці. Не виключено, що до цього був причетний датський король Фрідерік III. Однак реальна небезпека вторгнення шведів у Данію змусила його проводити лояльну політику.

Польща легковажила небезпекою з Півночі. Різні посольства у 1654 р. — Г.Каназілія та А.Морштина — не мали вироблених інструкцій для реального встановлення миру. Великі надії у Варшаві покладали на укладання союзу з татарами. Однак подібні розрахунки не виправдалися, і у грудні 1654 р. шведський рікстаг прийняв рішення вторгнутися у володіння Яна Казимира.

У цей же період імперія Габсбургів намагалася спровокувати нову війну у дунайських країнах. Для цього цісар Фердинанд III використовував племінника волоського воєводи — М.Петрашкевича. Останній відправився у Чигирин, де проробляв різні політичні комбінації, щоб за допомогою козаків отримати молдавський

¹⁸⁹ Sojsal Zihni A. Op. cit. — Док. 30. У коментарі упорядника документ датується 1858 р. Але це хибно, бо аналогічне прояснення від кримського хана до шведів, про котре також згадується у листі, показує, що цей документ був писаний ще перед шведським "потопом". Як було видно з попередньої частини розділу про балтійську політику, татарські листи до Карла X датувалися 11 листопада і 11 грудня 1654 р. Ймовірно, саме тоді могло бути відправлене також і татарське посольство до Фердинанда III.

господарський престол. У Стамбулі були поінформовані про таку діяльність віденського двору. Олексій Михайлович намагався виправдати перед імператором своє вторгнення у Річ Посполиту. Для цього був відправлений московський посол до Відня Іван Баклановський. Щоб перешкодити його місії, польський король у липні 1654 р. відправив свого гінця до Габсбургів. Збереглася урядова інструкція для нього. Наступне посольство від Яна Казимира було споряджене у серпні-вересні 1654 р.

ВИСНОВКИ

1654 р. увійшов в історію роком глибоких змін у країнах Європи та Османської імперії. Численні українські, російські, польські та інші дослідники присвятили багато своїх праць вивченням цієї епохи. Однак, недостатність джерельного матеріалу залишає назавжди нерозв'язаними чимало важливих проблем. Повною мірою це стосується багатьох питань зовнішньої політики Б.Хмельницького у період після Переяславської ради.

Передісторією подій 1654 р. став мирний договір, укладений між Яном Казимиром та Ісламом Гіреєм III у грудні 1653 р. під Жванцем. Він засвідчував кризу українсько-татарського союзу. З погляду України, ліга з кримським ханом вичерпала себе, бо шість років боротьби за незалежність привели до сумнівних результатів Зборівського миру 1649 р., головні умови якого були повторені під Жванцем. Кримський уряд, зі свого боку, відчував потребу радикальної зміни зовнішньополітичної орієнтації, спрямованої на визволення мусульманських земель з-під влади Олексія Михайловича. Те, що Богдан Хмельницький відмовлявся підтримати таку ініціативу, створювало передумови для розриву його відносин з Ісламом Гіреєм. На противагу такому становищу почався процес зближення Криму і Речі Посполитої. Дипломатія України у 1654 р. якраз і визначала найголовніше своє завдання запобігти утворенню антиукраїнсько-московської коаліції за участю, крім Яна Казимира, турецького султана, кримського хана і правителів придунайських країн.

Іслам Гірей не міг відкрито показати ворожість татар до України і Москви, поки не отримав від Польщі

конкретних пропозицій діяльності у нових умовах, що склалися після підданства Б.Хмельницького цареві. З такою дипломатичною місією прибув у квітні в Бахчисарай коронний стражник М.Яськульський. Перед приїздом польського посла татарські урядники мусили використовувати різні політичні ходи, щоб не накликати на себе вторгнення козацько-московських військ, — впритул до підтвердження присяги на вірність старому українсько-татарському союзові.

Проте навіть і після приїзду М.Яськульського Іслам Гірей докладав чималих зусиль, щоб зберегти прихильне ставлення Б.Хмельницького. Таким маневром татарський уряд хотів вирішити дві проблеми: по-перше, хан не тільки йшов на поступки опозиції, котра всіляко підкреслювала своє бажання зберегти *status quo* у зв'язках з козаками, але й давав свою мовчазну згоду на її участь у польсько-українській війні весною 1654 р. на боці Б.Хмельницького. У разі претензій від коронного уряду, Іслам Гірей міг виправдатися, що ці орди пішли в похід без його відома. По-друге, подібні обіцянки могли б деякою мірою запобігти походам запорозьких і донських козаків на Чорне море.

Ян Казимир планував спровадити головну частину ординських військ проти Московської держави, продовжуючи при невеликій кримській допомозі воювати українські землі. Наміри ж хана зводилися до того, щоб, залишивши козаків або, принаймні, глевнившись у їхній нейтральності, здійснити спільний татарсько-польський похід проти Олексія Михайловича на територію Росії. У цій неузгодженості польських і татарських планів відчувається взаємна недовіра між ними. Кримська армія не хотіла починати війну із сильним ворогом у його володіннях без союзників, а коронне військо не збиралося воювати з московським царем, маючи непевну підтримку і не вирішивши питання своїх східних провінцій. Тому в остаточному варіанті, коли стала зрозумілою позиція України, було знайдено компромісне рішення: підкорити спочатку Військо Запорозьке польському королю, а потім вирушити у спільний похід проти Москви. Ян Казимир і польський сейм присягну-

ли на це у Варшаві перед татарським повіреним у червні 1654 р.

Головною метою такого походу Іслам Гіреї ставив визволення мусульманських народів і встановлення над ними влади Кримського ханства. На особливу увагу при цьому заслуговують зв'язки кримських урядовців з черкесами на Північному Кавказі, астраханськими, казанськими та іншими татарами. Протягом першої половини 1654 р. проводилися інтенсивні переговори Бахчисараю з їхніми представниками, щоб підбурити їх до загально-го повстання під час наступу кримського війська. Особливого значення набирали стосунки з Ногаєм і Кабардою. Російська адміністрація була поінформована про це. Причому ногайські мурзи, більш залежні від Олексія Михайловича, ніж кабардинські, мусили давати дітальну інформацію в Астрахань про посольства з Криму до них

Складовою частиною дипломатії кримського хана в такому напрямку був також зв'язок із калмиками, хоча традиційно вони вороже ставилися до Криму. Однак непевні калмидько-російські взаємини наприкінці 1653 — на початку 1654 рр., пов'язані, головним чином, з питаннями астраханської торгівлі та кочових земель, були сприятливими для проведення у Криму переговорів на підтримку цими кочівниками татарської армії у московській війні.

Важливо зауважити, що в російській і радянській науці якщо й піднімалися питання складних стосунків Олексія Михайловича зі степовими народами і Кавказом, то зв'язки останніх з Іслам Гіреєм та їхня участь у формуванні коаліції мусульманських народів, за незначним винятком, замовчувалися.

Розглядаючи взаємини України і Порти окресленого періоду, найбільшу увагу слід приділити українському посольству в Стамбул. Погляд, що його можна зустріти у наукових дослідженнях, згідно з яким козацькі гінці одразу після підданства Війська Запорозького Москви паралельно просили протекторат у султана, поки що не підтверджується. Найбільше, що могло бути, це гетьманські запевнення, ніби українсько-московський союз не спрямований проти Стамбулу.

Завдання послем від Війська Запорозького до Османської імперії передбачало дві мети. По-перше, як і у попередні роки, козаки шукали у султана впливу на Іслам Гірея, щоб той не розривав старої ліги проти Речі Посполитої. По-друге, посолська інструкція, як відомо з реляцій австрійського та семигородського резидентів у Стамбулі, передбачала знайти порозуміння з Мегмедом IV у справі Василя Лупула. Богдан Хмельницький хотів перехопити ініціативу у кримського хана, котрий мав намір відновити владу старого господаря в Молдавії, скинувши Стефана Георгіцу. При цьому сам Лупул, маючи підтримку у турецькому дивані, зокрема, у візира, зміг залистати до молдавської акції козаків і татар, між якими визрівав конфлікт у питанні зовнішньополітичної орієнтації.

З боку Б.Хмельницького така діяльність може бути цілком логічною і виправданою. Скинувши Стефана Георгіцу, Україна сильно послабила б впливи Речі Посполитої у придунаїському регіоні. Але невідомо, що спонукало Іслам Гірея так енергійно залистатися до молдавської акції. Може бути, що Василь Лупул підкупив його та інших урядовців Бахчисараю. Залишається також загадкою, як Лупул збирався маневрувати між українсько-московським та польсько-татарським союзами.

В усякому разі Порта рішуче припинила таку діяльність, ув'язнивши його у Стамбулі. Надалі турецькі урядовці використовували фігуру старого молдавського господаря для підтримки лояльності придунаїських країн до Османської імперії. Чималу роль тут відіграли інтриги Стефана Георгіци, котрий всіляко намагався дискредитувати і Лупула, і Хмельницького в опінії Мегмеда IV.

Одним із серйозних важелів цієї дискредитації були козацько-московські плани визволення християн від османської неволі на Балканах. Для Стамбулу, який переживав кризу у венеціанській війні, така небезпека з боку Олексія Михайловича відігравала велике значення, тим більше, що султан був поінформований про зв'язки сербів, болгар та інших підвладних йому народів як з московським царем, так і з українським гетьманом. Для

характеристики того, наскільки сильно Порта була занепокоєна перспективами козацько-московського походу, може слугувати хоча б те, що частина турецького флоту, призначеного для війни з Венецією, залишилася оберігати османську столицю від раптового нападу.

Інше, що турбувало султана у зв'язку з приєднанням України до Москви, це можливість укладання антитурецької військової ліги між Московською державою та Персією. Про оцінку в Стамбулі такої загрози є згадка у хроніці XVII ст. англійського сучасника П.Рикаута. Однак подібна небезпека не мала підстав через напружені стосунки Росії та Персії, здебільшого, через боротьбу за впливи на Кавказі. Тим не менше, московсько-турецькі відносини можна назвати, якщо не ворожими, то напруженими.

Хоч в історіографії панує теза, що Мехмед IV залишив на розгляд Іслам Гірея вирішення всіх питань зовнішньої політики Криму, з цим не можна погодитися. Кримський хан узгоджував свою діяльність з Портю. Іноді у дослідженнях думка про османські директиви у Бахчисарай зводиться до заборони татарам робити куди-небудь похід, крім на донських козаків. Як видається, сама згадка про похід Іслам Гірея на донців не могла бути позбавленою підтексту наступу на Астрахань і Казань, завоювання Тереку та посилення османсько-татарських позицій на Північному Кавказі. Мехмед IV мусив підтримати антимосковську ініціативу Іслам Гірея. Про це турецький уряд заявив ще перед тим, як до Порти прибули польські (а згодом — козацькі) гінці. Це проявилося у наказах Іслам Гіреєві через татарського посла, котрий приїжджав у Стамбул повідомити султана про Жванецьку кампанію 1653 р., і в розпорядженнях сілістрійському Сіяуш паші готовати військо та будувати переправи через Дунай. Поза іншим, пропольська та антимосковська політика Сілістрії наприкінці 1653 — на початку 1654 рр. — це також відображення погляду Османської імперії на події у Східній Європі.

У такому контексті вимальовується місце Б.Хмельницького, котре йому відводилося султаном та ханом в міжнародних відносинах, зокрема в антимосковській політиці Порти і Криму: або залучити козаків проти

Олексія Михайловича, або добитися у них заповнень нейтралітету. У разі, якби український гетьман не прийняв цих умов, залишався третій, найбільш небажаний для хана, варіант — знову залучитися до українсько-польської війни, залишивши на довгий час наміри відновити володіння Золотою Ордою. У такому висліді пойді на підтримку польсько-татарської ліги мали приседнатися ще й придунаїські країни.

Семигородський князь Юрій Ракоцій, зі свого боку, хотів використати непевне внутрішнє становище Речі Посполитої на початку 1654 р., претендуючи на польську корону. При цьому він заручився сприянням литовських дисидентів в особі гетьмана Януша Радзивіла. Останній розраховував, як і під час елецької кампанії 1648 р., що обрання у Речі Посполитій короля-некатолика зможе втихомирити козацьку війну, тепер уже навернувшись Б.Хмельницького із підданства московського царя.

Зі смертю Іслам Гірєя на початку липня н.ст. 1654 р. і розростанням міжусобиці в Криму почався новий етап у дипломатичній боротьбі України та Польщі за татарських союзників. У Б.Хмельницького з'явилися нові надії на успіх у цій справі, тому протягом липня-серпня він активізував свої зв'язки з опозиційними до урядової партії в Бахчисараї мурзами. Ці стосунки були настільки успішними, що козацький гетьман у серпні мав переконання, ніби йому вдастся зберегти українсько-татарську лігу. Він володів інформацією, що ординські війська ногайських татар вже вирушили до нього на допомогу проти Речі Посполитої.

Ханський візир, калга і нураддін, зі свого боку, проводжували запевнені Яна Казимира у готовності татар підтримати політику Польщі. Однак ці урядовці не могли своїми силами здолати опозиційний рух. Польський король з великою тривогою спостерігав за тим, як українська дипломатія поступово відновлювала втрачені позиції у Кримському ханстві. Загроза для Польщі відновлення українсько-татарського союзу була реальною. На противагу Б.Хмельницькому, до Шірін бея, Канмамбет мурзи та іншої татарської старшини з Варшави відправився посол К.Корицький.

Османський двір не був пасивний до кримської міжусобиці. Ще перед приїздом нового хана Мехмед Грея IV зі Стамбулу в Бахчисарай був відправлений чауш із вказівками не відхилятися від антимосковської політики. Швидше над усе, саме цьому повіреному султану вдалося запобігти розростанню внутрішніх чвар у ханстві до того часу, коли у Криму мав з'явитися новий хан. Такі запобіжні заходи привели до того, що ногайські татари, які вирушили на з'єднання з українським військом, повернулися назад.

Власне через те, що опозиція стала на шлях примирення з урядом, місія К.Корицького була успішною: у зворотню дорогу разом з ним Шірін бей відправив свого гінця. Інший польський посол М.Яскульський приїхав у липні приймати присягу, аналогічну тій, яку поляки складали у Варшаві. Він залишився у Криму до остаточного з'ясування українсько-татарських відносин і був там до кінця 1654 р.

Новий кримський хан підтримував стосунки з певною групою людей в українському оточенні, незадоволеною політикою Б.Хмельницького. Не виключено, що ця група була впливовою у козацькому середовищі, і під час наступу в Україну поляки з татарами планували викликати якесь незадоволення проти гетьмана. Крім того, Мехмед Грей ще мав надії на те, щоб залучити Б.Хмельницького до ліги проти Москви, продовжуючи листуватися з ним навіть після того, як відправив кримські орди назустріч з коронним військом С.Потоцького. Така діяльність кримського правителя, як рівно ж і його зв'язки з мусульманськими народами Росії (котрі він продовжував підтримувати після смерті Іслам Грея), могла бути наслідком не тільки його ініціативи, але й султанських інструкцій, котрі він отримав, від'їжджуючи зі Стамбулу.

В урядових колах Польщі і Литви розраховували на посередництво Криму у справі навернення козаків до давнього підданства. Такі сподівання поляків на татарський союз були настільки сильними, що вони відмовилися від кількох пропозицій різних держав допомогти укладти мир з Москвою та Україною.

Окрім т.зв. чорноморського напрямку зовнішньої політики Богдана Хмельницького, важливе значення мали впливи європейських країн на становище України 1654 р. Напротивагу англійсько-шведському союзові, що укладався наприкінці 1653 — на початку 1654 рр., Голландія ініціювала переговори з Польщею про військовий альянс для захисту Балтійського узбережжя. Ця ліга, у першу чергу, мала бути скерована проти шведських планів посилити свої впливи на Балтиці.

Однак, уряд Речі Посполитої легковажив небезпекою з Півночі, не зважаючи на те, що шведи взяли виразний ворожий для Польщі зовнішньополітичний курс. Такі антипольські тенденції у Стокгольмі зміцнилися у червні 1654 р. з приходом до влади нового короля Карла X Густава. Не виключено, що одним із завдань, котре шведські політики ставили перед собою у майбутній війні з Польщею, було те, щоб перегородити шлях до Балтійського моря московським військам в разі захоплення ними усіх земель Речі Посполитої. Однак, першорядне значення для Стокгольму мало завоювання пруських та поморських територій.

Це спонукало до того, що у той період починали вимальовуватися риси нової (після Тридцятилітньої війни) протестантської коаліції. Найбільшу роль у ній мали відігравати Англія та Швеція. З огляду на спільність інтересів у боротьбі з Польщею, шведський король мав великі розрахунки приседнати до цієї коаліції українського гетьмана. Поза іншим, огляд проблеми особистого листування Б.Хмельницького з діячами англійської революції, зокрема з О.Кромвелем, поки що не дозволяє зробити висновки про те, що такі контакти дійсно існували.

Ян Казимир, натомість, пов'язував успіх своєї балтійської політики з формуванням польсько-татарського союзу. Правдоподібно, що татарське посольство у Стокгольм наприкінці 1654 р. ініціювалося польською дипломатією. Подібна місія була також відправлена з Криму у Відень. Але ні у Швеції, ні в Австрії кримський хан не досягнув успіхів: ці країни не вдалося залучити до війни проти Москви.

Австрійський імператор у цей час покладав великі надії на вирішення проблем угорської політики. Для цього він хотів спровокувати вторгнення козаків у Молдавію і Трансільванію, використовуючи фігуру Михайла Петрашкевича. Останній був племінником волоського господаря Костянтина Щербана. Свої молоді роки Петрашкевич провів на віденському дворі, куди емігрував його дід Радул Щербан з цілою родиною після поразки у міжусобній боротьбі у Волошині на початку XVII ст. 1654 р. Михайло Петрашкевич прибув у Чигирин, де шукав підтримку для захоплення молдавського престолу. Однак, оцінюючи міжнародне становище, Б.Хмельницький відмовився від вторгнення у придунаїські землі.

З іншого боку Річ Посполита розраховувала на прихильність Австрії проти Московської держави. Посольства з Варшави влітку і восени 1654 р. до Фердинанда III протидіяли дипломатії Олексія Михайлова в у Відні. При цьому Ян Казимир сподіався на впливи визначних фігур при дворі імператора для підтримки польських дипломатичних місій. Одним із таких австрійських діячів був міністр Йоган Вайкарт фон Аузберг. Але попри ці заходи Ян Казимир не зміг домогтися збройної допомоги Фердинанда III у польсько-московській війні.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

I. Документи і матеріали

A. Непубліковані джерела.

Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. — П. 15425-15487; — П. 15557-15581; — П. 15582-15583; — П. 15584-15570.

Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 220: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії, 1300-1800. — Оп. 1. — Спр. 154.

Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінських. — Од. зб. 189/II; — 221; — 1848/I; — 5700/III.

Російський державний архів давніх актів у Москві. — Ф. 52: Сношения России с Грецией. — Оп. 1. — Ступ. 1854 р. — Од. зб. 7, 8, 9, 11, 13, 15; — Ф. 88: Сношения России с Молдавией. — Оп. 1. — Ступ. 1857 р. — Од. зб. 2; — Ф. 79: Сношения России с Польшой. — Оп. 1. — Ступ. 1853 р. — Од. зб. 11; — Ступ. 1854 р. — Од. зб. 1, 2, 4, 13, 14, 15, 17, 20; — Ступ. 1855 р. — Од. зб. 4; — Ф. 119: Сношения России с калмыками. — Оп. 1. — Ступ. 1854 р. — Од. зб. 1; — Ф. 123: Сношения России с Кримом. — Оп. 1. — Ступ. 1854 р. — Од. зб. 5, 10; — Ступ. 1855 р. — Од. зб. 2; — Оп. 2. — Ступ. 1854 р. — Од. зб. 50; — Ф. 127: Сношения России с ногайскими татарами. — Оп. 1. — Ступ. 1854 р. — Од. зб. 1; — Ф. 131: Татарские дела. — Оп. 1. — Ступ. 1853 р. — Од. зб. 8; — Ф. 210: Розрядний приказ. Ступці Білгородського столу. — Од. зб. 355, 380, 401; — Ступці Сівського столу. — Од. зб. 153, 157, 158, 274; — Ф. 214: Сибірський приказ. — Оп. 3. — Ступ. № 1838; — Ф. 229: Малоросійський приказ. — Од. зб. 13.

Головний архів давніх актів у Варшаві. — Архів Замойських. — Сигн. 3038; — Архів публічний Потоцьких. — Сигн. 8. — Т. III; — Архів Радзивілів. — Від. II. — Кн. 18; — Архів Коронний Варшавський. — *Biggild Kozacki*. — Картон 42. — Од. зб. 59; — *Biggild Moldawski i Bolewski*. — Картон 43. — Од. зб. 8, 28, 32-34, 38, 37, 39, 40, 43-45, 47, 48, 50-53, 104; — *Biggild Semigrodzki*. — Картон 59. — Од. зб. 29, 30,

31, 33-30; — *Biggіл Татарський*. — Картон 80. — Тека 123. — Од. зб. 50; — Картон 62. — Тека 21. — Од. зб. 352; — Тека 34; — Тека 45. — Од. зб. 377; — Тека 46. — Од. зб. 378; — Тека 48. — Од. зб. 380; — Тека 55. — Од. зб. 387; — Тека 65. — Од. зб. 397; — Тека 70. — Од. зб. 402; — Тека 71. — Од. зб. 403; — *Biggіл Цісарський*. — Картон 25-д. — Од. зб. 14.

Національна бібліотека у Варшаві. Відділ рукописів. — Од. зб. III 9135; — Акцесія 6585.

Національна бібліотека у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — № 3944 (з бібл. Оссолінських у Вроцлаві, сигн. 117/ІІ); — № 37233 (з бібл. ПАН у Курніку, сигн. 991).

Вібліотека Варшавського університету. Відділ рукописів. — Сигн. 66.

Краків. Вібліотека Чарторийських. Відділ рукописів. — Од. зб. IV 147 (Теки Нарушевича); — Од. зб. 1656-IV.

Б. Публіковані джерела, літописи, хроніки.

Акты Московского государства. — М., 1894. — Т. II.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. VIII; — СПб., 1878. — Т. X; — СПб., 1880. — Т. XIV.

Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. — Ереван, 1953. — Т. I. — 288 с.

Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV.

Багратиони В. История царства Грузинского / Пер. с грузин. Н.Накашидзе. — Тбилиси, 1976. — 340 с.

Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 1. — 378 с.

Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 3. — 446 с.

Грабянка Г. Действия презельной от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, с поляки. — К., 1854.

Документы Богдана Хмельницкого / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутович. — К., 1961. — 740 с.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. — К., 1965. — 828 с.

Жерела до історії України-Руси / Упор. М.Кордуба. — Львів, 1911. — Т. XII. — 546 с.

Исторические связи народов СССР и Румынии. — М., 1968. — Т. II. — 446 с.

История Татарии в документах и материалах. — М., 1937. — 504 с.

Курц Б.Г. Состояние России в 1650-1655 г. По донесениям Родеса. — М., 1914. — VIII, 288 с.

Літопис Самовидця. — К., 1972. — 208 с.

Мицик Ю.А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Український історичний журнал. — 1984. — № 1. — С. 128-131.

Мицик Ю.А. Нововиявленій лист Мухамед Гірея IV до Богдана Хмельницького // Архіви України. — К., 1989. — № 5. — С. 71-74.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — К., 1898. — Т. III.

Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К., 1994. — 768 с.

Французький дипломат [Ле Дран] про Україну // Україна. — Париж, 1950. — Ч. 4. — С. 278 (без підпису).

Шерер Н.-Б. Літопис Малоросії або коротка історія козаків-запорожців. — К., 1994. — 312 с.

Abbot W.C. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1937-1949. — Vol. I-IV.

Abrahamowicz Z. Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1990. — Vol. XIV. — № 1/2. — P. 132-143.

Abrahamowicz Z. Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta orientalia academiae scientiarum Hungariae. — Budapest, 1961. — T. XIII. — P. 63-70.

Carlyle T. The Works of ... in Thirty Volumes. — London, [s.d.]. — Vol. 6-9 (Cromwell's Letters and Speeches).

Carolo Andrian R.P. Epochae Hapsburgo-Austriacae. Ad comparandum Historiae augustissimae gentis Habsburgho-Austriacae exactam notitiam utilissimae... — S.l., 1730. — 446 p.

Corfus I. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone (Seculul al XVII-lea). — Bucureşti, 1983. — 366 p.

Costini Martini chronicon terrae Moldaviae. — Bucurestii, 1912. — 228 p.

[*Francisci E.*] Neuer Polnischer Florus. Das ist richtige und glaubhaftte Erzählung der blutigen Kriege, so die jetzt-herrschende Majestät Polen König Johannes Casimirus von Anbeginn seiner Regirung biß auf gegenwärtigen Tag wiewol zu verschiedenen Zeiten... geführt... — Nürnberg, 1666. — 814+160 S.

Gejer A., Lamm C.J. Orientalische Briefumschläge im Schwedischen Besitz. — Stockholm, 1944. — 47 S.

Grabowski A. Ojczyste spominki. — Kraków, 1845. — T. I. — 272 s.

Historya panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespasyana Kochowskiego / Wyd. E.Raczyński. — Poznań, 1859. — T. I. — 370 s.

Jemiołowski M. Pamiętnik. — Lwów, 1850. — 304 s.

Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. — W., 1853. — T. II.

Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672 / Opr. Z. Abramowicz. — W., 1959.

[Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora / Wyd. E. Raczyński. — Poznań, 1840. — T. I. — 388 s.

Kraus G. Sibenburgische Chronik // Fontes rerum Austriacarum. — Wien, 1862. — Abt. I. — Bd. III. — 386 S.

Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. — Paris, 1978. — 458 p.

Lemercier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichan ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1970. — № 11 (3). — P. 454-461.

Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes. — Romae, 1963. — Vol. VIII (1652-1656). — 338 p.

Pamiętnik Jana Stanisława Jabłonowskiego, wojewody Ruskiego. — Lwów, 1862. — 110 s.

Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. — Wrocław, 1842. — 144 s.

Pamiętniki za panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. — W., 1846. — T. II. — 235 s.

Pufendorf S. Commentariorum de rebus Suecic libri XXVI. — S.l., 1686. — 1068 p.

Pufendorf S. De rebus a Carolo Gustavo, Sueciae Rego gestis. — Norimbergo, 1696. — 626 p.

Pufendorf S. De rebus gestis Friderici Wilhelmi magni electoris Brandenburgici. — Berolini, 1695. — 1634 p.

Rawita-Gawroński F. Miscellanea // Ruś. — 1911. — R. I. — Z. 4. — S. 413-451.

Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyi and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1984. — Vol. VIII. — № 3-4. — P. 453-473.

Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego... — Petersburg-Mohylew, 1855. — T. 1. — 310 s.

Rycart P. The Present State of the Ottoman Empire. — New York, 1971 (репринт з вида 1668 р.). — 218 p.

Senai Hadży Mehmed. Historia Chana Islam Gereja III. — W., 1971. — 198 s.

Soysal Zihni A. Jarłyki krymskie z czasów Jana Kazimierza. — W., 1939. — 104 s.

Sweden as a Great Power / Ed. by M. Robertson. — New-York, 1968. — 184 p.

Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655-1656 / Ed. by M. Robertson. — London, 1988. — 344 p.

Temberski S. Annales 1647-1656 // Scriptores rerum polonicarum. — Kraków, 1897. — T. 16. — 388 p.

Theatrum Europeum / Beschr. v. J.-G. Schledeus. — Frankfurt am Main, 1685. — T. VII. — 1100 S.

Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Romae, 1863. — Vol. III. — 773 p.

Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta / Instr. A. Szylagyi. — Budapesti, 1890. — T. I. — 636 p.

Türkische, tatarische und persische Urkunden im Schwedischen Raichsarchiv / Verz. und beschr. von K.V. Zettersteen. — Uppsala, 1945. — XV, 132 S.

Volumina legum. — Petersburg, 1859. — T. IV. — 502, XVIII s.

II. Монографії, статті, незвидані праці

Англія й Україна в минулому // Діло. — 1931. — Ч. 175 (7 серпня, без підпису).

Аланович В. [реп. на:] Вуцинський П. О Богдане Хмельницком // Київська Старина. — 1882. — Т. 5. — С. 417-428.

Аланович О.М. Запорізька Січ в боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50-70 роки XVII ст. — К., 1961. — 209 с.

Аланович О. Українсько-російський договір 1854 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — 98 с.

Арсеньев Ю.В. Молдавский господарь Стефан и его сношения с Москвой // Русский архив. — М., 1896. — № 2. — С. 161-186.

Архангельский С.И. Английская дипломатия и венецианско-турецкая война (40-50-е годы XVII в.) // Исторический журнал. — 1944. — № 2-3. — С. 57-82.

Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год). — М., 1894. — Ч. 1 (Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания). — 304 с.

Беликов Т.И. Калмыки в борьбе за независимость нашей Родины (XVII — начало XX в.). — [Элиста], 1985. — 180 с.

Богданский О. Краткое историческое описание о Малой России до 1765 года. — М., 1848.

Бутич І. До історії українсько-трансильванських взаємин (1648-1658) // Архіви України. — 1966. — № 3. — С. 62-71.

- Буцінський П. О Богдане Хмельницьком. — Х., 1882. — 246 с.
- Винар Л. Англієць про Україну в XVII сторіччі // Україна. — Париж, 1953. — Ч. 10. — С. 824-828.
- Винар Л. Зв'язки Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького (1648-1657) // Визвольний шлях. — Лондон, 1959. — Ч. X. — С. 1121-1128.
- Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького 1648-1657. — Лондон, 1960. — 22 с.
- Возирин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — 448 с.
- Гасратян М.А., Орешкова С.Ф., Петросян Ю.А. Очерки истории Турции. — М., 1983. — 290 с.
- Горобець В. Республіканські наукові читання "Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку" // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С. 157-159.
- Горошко С. Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — К., 1992. — № 1. — С. 250-289.
- Грушевський М. З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портокою // Україна. — 1930 (липень-серпень). — Кн. 42. — С. 3-7.
- Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1903. — Т. IV. — 540 с.; — К., 1905. — Т. VII. — 628 с.; — К., 1905. — Т. VIII. — Ч. I. — 336 с.; — К., 1931. — Т. IX. — Ч. II. — С. 1609-1632; — К., 1938. — Т. X. — 306 с.
- Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність? // Україна в минулому. — К.-Львів, 1992. — Вип. II. — С. 78-92.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1901. — 570 с.
- Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. — Нью Йорк etc., 1975. — № 3-4. — С. 22-27.
- Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина (з приводу статей Я.Рипки) // Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф. 309: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка. — Оп. 1. — Од. зб. 1318.
- Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С. 172-183.
- Дубровський В. Україна і Крим в історичних взаєминах. — Женева, 1946. — 48 с.
- Дяденков М.Ф. Коменський і визвольна боротьба українського народу XVII ст. // Радянська школа. — 1946. — № 3. — С. 30-34.
- Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. — СПб., 1804. — Т. XIII. — 904 с.; — СПб., 1895. — Т. XIV. — 904 с.

Заборовский Л.В. Борьба русской и польской дипломатии и позиции Османской империи в 1653-1654 гг.// Освободительные движения на Балканах. — М., 1978. — С. 63-75.

Заборовский Л.В. Канун и начало русско-польской войны и позиции государств Юго-Восточной Европы // Карпато-Дунайские земли в средние века. — Кишинев, 1975. — С. 248-264.

Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-х — середине 50-х годов XVII века // Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVIII в. — М., 1979. — С. 263-275.

Заборовский Л.В. Начало русско-польской войны и дипломатические контакты России с Австрией, Бранденбургом и другими европейскими державами (конец 1653 г.-январь 1655 г.) // Исследования по славяно-германским отношениям. — М., 1971. — С. 301-321.

Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — 184 с.

Заборовский Л.В. Русская и польская дипломатия и "восточный вопрос" накануне и на первом этапе войны между Россией и Речью Посполитой (1653-начало 1655 г.) // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма (Резюме докладов Кишиневского симпозиума 1973 г.). — Кишинев, 1973. — С. 182-186.

Заклинський К. Знотшення козаків зі шведами і з князем Юрієм Ракочим II // Справовданні дирекції ц.к. гімназії академічної у Львові за р. шк. 1882/1883. — Львів, 1883. — С. 3-31.

З-в С.Н Исторический обзор ставропольских крещеных калмыков и несколько данных о современном их состоянии // Отечественные записки. — 1844. — Т. 35. — Отд. II. — С. 27-38.

Имамов В. Запятанная история татар. — Небережные Челны, 1994. — 80 с.

Іналджик Г. Боротьба за східноєвропейську імперію 1400-1700 рр. Кримський ханат, Османі та піднесення Російської імперії (пер. О.Галенка) // Кримські татари: Історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). — К., 1995. — С. 118-129.

История Кабарды / Отв. ред. Н.А.Смирнов. — М., 1957. — 308 с.

История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII века / Отв. ред. Б.Б.Пиотровский. — М., 1988. — 544 с.

Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. III. — Т. IV. — С. I-Cl.

Карпов Г. В защиту Богдана Хмельницкого. — М., 1890. — 104 с.

Кезем-Бек М.А. Сравнительные извлечения из разных писателей, относящиеся к истории Семи Планет // Журнал Министерства Народного Просвещения. — СПб., 1835 (июнь). — С. 345-374.

Кіржаев С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920-1930-х років: незнаний збірник "Україна і Схід" // Україна в минулому. — К.-Львів, 1903. — Вип. IV. — С. 78-89.

Кокиев Г. Русско-кабардинские отношения в XVI-XVIII вв. // Вопросы истории. — 1948. — № 10. — С. 44-60.

Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Костомаров Н.И. Собр. соч. — СПб., 1904. — Кн. IV. — Т. IX-XI. — 742 с.

Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий, даник Оттоманской Порты // Костомаров Н.И. Собр. соч. — СПб., 1905. — Кн. V. — Т. XII-XIV. — С. 805-813.

Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників // Східний Світ. — К., 1903. — Вип. I. — С. 102-107.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — К., 1954 (1-е вид.). — 536 с.; — Львів, 1990 (2-е вид.). — 408 с.

Крип'якевич І. "Відвічна вісім" України // Сьогочасне й минуле. — Львів, 1935. — Вип. I. — С. 24-20.

Крип'якевич І. Данило Олівеберг де Грекані, дипломат часів Хмельниччини // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 243-252.

Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — 520 с.

Крип'якевич І. Полуднєва Україна в часи Богдана Хмельницького (публ. Рички В.М., Горішнього П.А.) // Український археографічний шорічник. — К., 1903. — Вип. II. — С. 290-305.

Крип'якевич І. Посли на дворі Хмельницького // Діло. — 1910. — Ч. 95 (30 квітня).

Крип'якевич І. Почини української дипломатії // Діло. — 1910. — Ч. 13 (10 січня).

Кудашев В.Н. Исторические сведения о кабардинском народе. — Нальчик, 1901 (передр. з 1-го вид. 1913 р.). — 192 с.

Курсков Ю.В. Русско-шведские отношения в 40-50-х годах XVII в.: Межевые съезды 1642, 1652, 1654 гг. // Скандинавский сборник. — 1958. — № III. — С. 149-183.

Кушева Е. Северный Кавказ и международные отношения XVI-XVII вв. (Обзор материалов русских архивов) // Исторический журнал. — 1943. — Кн. 1. — С. 60-68.

Лазаревский А. Хмельницкий в представлении Кромвеля // Киевская Старина. — 1882. — Т. 1. — С. 212.

Мыцик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. — Днепропетровск, 1988. — 76 с.

Мицук Ю.А. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. //

Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV-XVIII вв. — Запорожье, 1993. — С. 42-49.

[Мицик Ю.А.] Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С. Сполохи козацької звитяги. — Дніпропетровськ, 1994. — С. 19-64.

Мыцык Ю.А. О публикации архивариев Крымского ханства // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. — Днепропетровск, 1990. — С. 41-50.

Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: діяльність реалізації // Доба Богдана Хмельницького. Збірник статей. — К., 1995. — С. 25-30.

Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — 496 с.

Новичев А.Ф. История Турции. — Л., 1963. — Т. I. — 314 с.

Новосельский А.А. Совместная борьба русского и украинского народов против турецко-татарских захватчиков // Доклады и сообщения Института истории АН СССР. — М., 1954. — Вып. 2. — С. 14-25.

Огнєва О.Д. [рец. на:] Бакаева Е.П. Буддизм в Калмыкии. Историко-этнографические очерки // Україна в минулому. — К.-Львів, 1990. — Вип. VIII (у видавництві).

Олянчин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наукові Записки Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1965-1966. — Ч. 8. — С. 130-150.

Петровський М.Н. Нариси історії України. — К., 1940. — Вип. IV: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). — 288 с.

Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче // Три века. Россия от Смуты до нашего времени. — М., 1912. — Т. II. — С. 94-125.

Позднеев А.М. Астраханские калмыки и их отношение к России до начала нынешнего столетия [рец. на: Калмыки. Исторический очерк М. Новолетова. — СПб., 1884.] // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1886. — Ч. 244 (март). — С. 140-170.

Полиевктов М.А. Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе. — Тифлис, 1932. — 54 с.

Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 44-58.

Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и европейская внешняя политика в середине XVII в. — М., 1970. — 388.

Преображенская П.С. Из истории русско-калмыцких отношений в 50-60-х годах XVII века // Калмыцкий научно-исследовательский

институт языка, литературы и истории. Записки. — Элисте, 1980. — Вып. 1. — С. 49-83.

Преображенская П.С. Калмыки в первой половине XVII века. Принятие калмыками (торгоутами и дербетами) русского подданства. Автор. дисс. ... к. ист. н. — М., 1983. — 24 с.

Пришляк В. Великий гетьман і Волинь // Волинь. — 1905. — № 145 (23 грудня).

Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 році. — Мюнхен, 1948 (відбитка з 156 т. "Записок Наукового Товариства ім. Т.Шевченка"). — С. 143-164.

Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. II. — С. 177-192.

Рогинский З.И. Из истории англо-русских отношений в период протектората Кромвеля // Новая и новейшая история. — 1958. — № 5. — С. 71-78.

Санин Г.А. Некоторые проблемы истории Крымского ханства в XVII в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 1993. — Т. III. — С. 222-228.

Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. — М., 1987. — 272 с.

Санин Г.А. Украина и русско-османские отношения второй половины XVII в. (историография вопроса) // Внешняя политика России. Историография. — М., 1988. — С. 252-277.

Семенова Л.В. Валахия и Габсбурги XVII в. // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. — Кишинев, 1973. — С. 186-190.

Смирнов В.Д. Кочубей Гоморжинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. — СПб., 1873. — 270 с.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. — СПб., 1887. — 772 с.

Смирнов Н.А. Кабардинский вопрос в русско-турецких отношениях XVI-XVIII вв. — Нальчик, 1948. — 120 с.

Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. — М., 1958. — 244 с.

Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. — М., 1946. — Т. 2 — 176 с.

Смоляй В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. — К., 1993. — 504 с.

Смоляй В., Степанков В. Гетьман Богдан Хмельницький та його доба (Англійська й українська революції — аві найвизначніші європейські події середини XVII століття) // Молода Галичина. — 1995. — № 111 (28 вересня).

Соловьев С.М. Сочинения. — М., 1990. — Кн. V (История России с древнейших времен). — Т. 10. — 720 с.

Степанков В.С. Кам'янецька утода і Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії // Російсько-український договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних сторонків. — К., 1995. — С. 6-13.

Степанков В.С. Становлення розвідки і контррозвідки та їх роль у боротьбі за незалежність України у середині XVII ст. (1648-1657 рр.) // *Cigak B.C., Степанков В.С.* З історії української розвідки і контррозвідки. — К., 1994. — С. 6-84, 147-167.

Тазбир Я. Роль протестантів в політических связях Польши з Трансильванією в XVII в. // Россия, Польша, Причорноморье в XV-XVIII вв. — М., 1979. — С. 223-235.

Теплов В. Представители европейских держав в прёжнем Константинополе. — СПб., 1890. — 78 с.

Фарфоровский С. Татары на Кавказе (по легендам кабардинцев) // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 280-281.

Федорук Я.О. Австрія в східноєвропейській політиці 1654 р. // Український історичний журнал — 1995. — № 4. — С. 114-120.

Федорук Я. Новий Равіта-Гавронський з Переяслава [рец. на: Горошко С.] Лакований образ Богдана // Політологічні читання. — К., 1992. — № 1. — С. 250-280.] // Ратуша. — 1993. — № 93 (16 вересня).

Шевченко Ф.П. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 1991. — Вип. 1. — С. 91-94.

Шульман Е.Б. Русско-молдавские дипломатические сношения в 1654-1658 гг. // Белъцкий государственный педагогический институт. Ученые записки. — Кишинев, 1957. — Вып. III. — С. 25-53.

Юдин П. Калмыки в борьбе с Турцией // Русский архив. — М., 1915. — Кн. II. — С. 185-188.

Я.І. Ян Амос Коменський і Україна // Український історичний журнал — 1987. — № 3. — С. 129-131.

Янчевский Н. Колониальная политика на Дону торгового капитала Московского государства в XVI-XVII вв. — Ростов-на-Дону, 1930. — 196 с.

Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie i tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. — 1954. — № 2. — S. 141-148.

Abrahamowicz Z. The unrealized Legation of Kasper Szymański to the Kalmyks and Persia in 1653 // Folia Orientalia. — Kraków, 1971. — T. 12. — P. 2-23.

Andrusiak M. [рец. на:] Włodzimierz Semen Czerewko "Wojna Chmielnickiego z Rzecząpospolitą w latach 1654-1655" // Державний архів Львівської області. — Ф. 20: Львівський університет. — Оп. 11. — Спр. 2085. — 6 арк.

Babinger F. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. — Leipzig, 1927. — VII, 477 S.

Baker B.G. The Passing of the Turkish Empire in Europe. — Philadelphia-London, 1913. — 336 p.

Baranowski B. Tatarszczyzna wobec wojny polsko-szwedzkiej w latach 1655-1660 // Polska w okresie drugiej wojny północnej. — W., 1957. — T. I. — S. 453-490.

Bartoszewicz J. Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami. — W., 1860. — 156 s.

Björkman W. Die schwedisch-türkischen Beziehungen bis 1800 // Festschrift Georg Jakob zum siebzigsten Geburtstag. — Leipzig, 1932. — S. 9-23.

Bowman J. Protestant Interest in Cromwellian's Foreign Relations. — Heidelberg, 1900. — 94 p.

Carlson F.F. Geschichte Schwedens. — Gotha, 1855. — T. IV. — 736 S.

Ciesielski T. Poselstwo Andrzeja Trzebickiego do cesarza i stosunki Rzeszy w 1653 r. (przyczynek do dziejów stosunków polsko-habsburskich w XVII w.) // Studia i materiały z dziejów nowożytnych. — Wrocław, 1995. — S. 30-51.

Czerewko W.-S. Przebieg działań wojskowych Chmielnickiego w latach 1654-1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 26: Львівський університет. — Оп. 4. — Спр. 629. — 404 арк.

Demény L. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и Юго-Восточная Европа // Revue des études sud-est européennes. — Bucureşti, 1974. — T. XII. — № 4. — P. 499-521.

Engel J.-Ch. Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken. — Halle, 1796. — 710 S.

Engel J.-Ch. Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. — Halle, 1804. — T. IV. — Abt. I: Geschichte der Moldau und Walachen. — VIII, 382 S.

Fisher A.W. Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — 264 p.

Grönebaum F. Frankreich in Ost- und Nordeuropa. Die französisch-russischen Beziehungen von 1648-1689 // Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas. — Wiesbaden, 1968. — Bd. 2. — XVI, 234 S.

Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. — Wien, 1856. — 258 S.

Hammer-Purgstall J. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Pest, 1829 (1te Ausg.). — T. 5. — XIII, 764 S.; — Pest, 1835 (2te Ausg.). — Bd. III. — 960 S.

Hedenström A. Die Beziehungen zwischen Rußland und Brandenburg während des ersten nordischen Krieges 1655-1660. — Marburg, 1896. — 98 S.

Histoire de l'empire Ottoman / Sous le dir. de R.Montran. — [Paris], 1989. — 810 p.

Hruševskij M. Sjednocení východních Slovanů a expozitivní plány na Balkánu ve letech 1654-1655 // Z dějin Východní Evropy a Slovanů. Sboruik Venovany Jaroslavu Bidlovi. — Praha, 1928. — S. 340-345.

Inalcik H. Giray // Encyclopaedia of Islam. — Leiden (2 Ed.). — P. 1112-1114.

Jasnowski J. England & Poland in the XVIth & XVIIth Centuries (Political Relations) // Polish Science and Learning. — London etc., 1948. — № 7. — P. 4-55.

Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reichs. — Gotha, 1911. — T. IV. — 512 s.

Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. — Wrocław etc., 1988. — 272 s.

Kirby D. Northern Europe in the Early Modern Period. The Baltic World 1492-1772. — London, 1990. — XII, 443 p.

Konopczyński W. Polska polityka bałtycka // Roczniki historyczne. — 1927. — R. III. — S. 142-172.

Korzon T. Historja wojskowości w Polsce. — Lwów-Warszawa-Kraków, 1923. — T. II. — 520 s.

Kubala L. Wojna Moskiewska r. 1654-1655 (Szkice historyczne, ser. III). — W., 1910. — 444 s.

Kubala L. Wojna Szwedzka w roku 1655 i 1656 (Szkice historyczne, ser. IV). — Lwów, 1913. — 495 s.

Kubala L. Zaprzepaszczone kraina // Kwartalnik historyczny. — 1907. — R. XXI. — Z. 4. — S. 612-653.

Lukaszewski A. [ред. на:] Czerewko [W.-S.] Wojna Chmielnickiego z Rzpolitą w r. 1654 i 1655 // Державний архів Львівської області. — Ф. 28: Львівський університет. — Оп. 11 — Спр. 2120. — Арк. 1-13.

Makkai L. The Hungarian Puritans and the English Revolution // Acta historica. — Budapest, 1958. — Vol. V. — № 1-2. — P. 13-45.

Miczulski S. Materiały do projektowanego traktatu polsko-holenderskiego z r. 1654 // Rocznik Gdańsk. — Gdańsk, 1961. — T. XIX/XX (za pp. 1960-1961). — S. 395-438.

Milner T. The Crimea. Its Ancient and Modern History. The Khan, the Sultans and the Czars. — London, 1855. — 132 p.

Nowak T. Geneza agresji szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny światowej. — W., 1957. — T. I. — S. 83-136.

Ostapchuk V. The Publication of Documents of the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. — Cambr.-Mass., 1982. — Vol. VI. — № 4. — P. 500-527.

Ostapchuk V. The Publication of Documents of the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The Documentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations // Turcica. — 1987. — T. XIX. — P. 247-276.

Pernal A. The Polish Commonwealth and Ukraine: Diplomatic Relations 1648-1659. — University of Ottawa: Ph. Diss., 1977. — 591 p.

Piwerski K. Dzieje polityczne Prus Wschodnich 1621-1772. — Gdynia, 1938. — 151 s.

Podhorodecki L. Chanał Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. — W., 1987. — 320 s.

Postrznew B.F. Przyczynek do charakterystyki sytuacji międzynarodowej podczas wojny wyzwolenie narodu ukraińskiego w latach 1648-1654 // Zagadnienia Nauki Historycznej. Przekłady. — 1954. — Z. 1. — S. 5-26.

Pribram A.F. Österreichische Vermittelungs-Politik im Polnisch-Russischen Kriege 1654-1660 // Archiv für (Kunde) Österreichische Geschichte. — Wien, 1889. — Bd. 75. — S. 415-480.

Rauch G. Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichte der Jahre 1651-1655 // Archiv für Kulturgeschichte. — Köln etc., 1951. — Bd. 34. — H. 1. — S. 22-66.

Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. — Lwów, 1909. — T. 2.

Reychman J. Historia Turcji. — Wrocław etc., 1973. — 388 s.

Shaw S.J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — Cambridge etc., 1976. — Vol. I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808. — 352 p.

Spuler B. Europäische Diplomaten in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — Breslau, 1936. — Jahrg. 1. — S. 229-262, 383-440.

Szelągowski A. Rozkład rzeszy i Polska za panowania Władysława IV. — Kraków, 1907. — 266 s.

Vynar L. The Question of Anglo-Ukrainian Relations in Middle of Seventeenth Century // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. — 1958. — Vol. V1. — № 3/4. — P. 1411-1418.

Walewski A. Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza (1655-1660). — Kraków, 1866. — T. 1. — 346, 6, XXXII s.

Wójcik Z. Acta poselstw Morsztyna oraz Leszczyńskiego i Naruszewicza do Szwecji w roku 1655 // Teki archiwalne. — W., 1957. — T. 5. — S. 57-129.

Wójcik Z. Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu // Kwartalnik historyczny. — 1954. — T. IX. — № 3. — S. 76-109.

Wójcik Z. Stosunki polityczne polsko-austriackie w drugiej połowie XVII wieku // Śląski kwartalnik historyczny. Sobótka. — 1983. — R. XXXVIII. — № 1. — S. 487-503.

Zahn J. Ferdinand III. und Leopold I. vom Westphälischen bis zum Karlovicer Frieden. — Wien, 1869. — 232 S.

Zajęczkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej. — W., 1955. — 168 s.

Zarzycki W. Dyplomacja hetmanów w dawnej Polsce. — W.-Poznań, 1976. — 192 s.

Zinkeisen I.W. Geschichte des Osmanischen Reichs in Europa. — Gotha, 1856. — T. IV. — 1004 S.

SUMMARY

The main task of Ukrainian diplomacy during the first half of 1654 was to prevent creation of the antiukrainian coalition with participation of Poland, the Crimea, the Ottoman Empire and other countries. The international relations were not favorable for Ukraine after the union with the Moscow state. In December 1653 on the eve of the Pereiaslav treaty the Polish-Tartar antimoscow union was created. Despite mutual mistrust of Poles and Tartars, the new league gathered more and more expressive features, hostile to the Ukrainian policy.

Islam Gerey III began active diplomatic preparation for approach to the Moscow lands. He supported a close connection with the murzas of the Small Nohai, Northern Caucasus, Astrakhan, Kazan Hordes, Kalmyks and other steppe peoples. He planned to establish over them the authority admitting an opportunity of a neutrality of Ukrainian Cossacks during the Polish-Tartar campaign to Moscow. Accounts of Jan Kasimierz and Islam Gerey to attach Cossacks to the antimoscow campaign were not maintained by Bohdan Khmelnytskyi. In the Crimean Khanate political struggle of propolish and proukrainian parties for a choice of foreign policy began. The Ukrainian hetman had large hopes on Tartar opposition in the Crimea for the positive decision of the Ukrainian-Crimean problems on the beginning of the 1654. In the same time, on an extent of the first half 1654, was active the diplomacy of B.Khmelnitskyi in Istanbul. In this direction he put before self the task to convince the Ottoman government in compelled character of the union of Ukraine with Moscow. Ukrainian politics searched in Porte first of all influence on the Crimea.

The sultan's court supported antimoscow initiative of Islam Gerey sending in Bakhchisarai the instructions. It enabled to

expect in Porte for spreading of influence in dependent on the Moscow state lands -- on the Northern Caucasus and Volga-river Region. Interests of the Ottoman Empire were bound here with the claims of Persia on participation in the policy of this region.

Especial importance had the connection of the Danubian states — Moldavia, Walahia, Transilvania — with Istanbul. Their rulers were favorable to the sultan, in Turkish capital kept the old Moldavian duke Basil Lupul. He rendered readiness to return to himself the lost throne.

Porte should loyally concern the Zaporozhian Army, of danger from Zaporozhian and Don Cossacks on the Black sea. The war with Venice did not give to the sultan an opportunity directly to interfere in the East European conflict. In the meantime in June 1654 the Polish king and senate have sworn in Warsaw on a fidelity of union, with the Crimea. But death of the khan in July 1654 brought to an aggravation of the internecine struggle in Bakhchisarai. At this time B.Khmelnitskyi made his contacts active with the Crimean opposition to renew old Ukrainian-Tartar union. However, the interference of Porte has prevented to increase the civil war in the Crimea.

The influence of Istanbul also was decisive as the Crimean Khanate kept and continued during the second half of the 1654 the antimoscow policy of the last months of ruling of Islam Gerey. And Tartar opposition has reconciled with the Bakhchisarai government yet before arrival in the Crimea of the new khan Mehmed Gerey IV from Istanbul. Therefore not casually first Tartar troops acting to the help of the Poles against Ukraine, were Nohai and Budjak Hordes: in time of the internecine war they most heavily acted for preservation of union with B.Khmelnitskyi.

Despite this diplomatic defeat the Ukrainian hetman continued to support connection with the Crimea, even after the Tartars have acted against the Cossacks. Is not excluded that he supported the secret attitudes with the former opposition. It has shown the results in time of the Okhmativ campaign in January — February 1654. Then some murzas have refused main storm of the Cossack's camp, that has helped to prevent a defeat of the Zaporozhian Army in decisive battle.

The Perciaslav treaty in 1654 has rendered also influence an activity of the states in the Baltic Region. In particular Sweden with new force had the plans to conquest the Prussian and Pomorian territories at the Polish Commonwealth. For creation of a counterbalance to other Baltic states - Holland and Denmark — the government in Stockholm searched for the allies in the Cromwellian England. Holland, with the side, was the initiator of negotiations with Poland about safety on the Baltic. Is not excluded that to this related the Danish king Frederick III. However, the real danger of an attack of the Swedes on Denmark forced him to carry out cautious policy.

Besides, in 1654 the relation of Sweden with B.Khmelnitskyi were made active. Probably, same communications was searched by England as well. But without looking on common interests of the English protector and the Ukrainian hetman in their foreign policy, while it is impossible to speak about any contacts between them.

Poland underestimated danger from North. The different embassies in 1654 — G.Kanasili and A.Morshtyn — had not certain instructions for a real establishment of peace. The Swedish king knew of it, and he had skeptical sights on the opportunity of Polish-Swedish reconciliation.

Large hopes in Warsaw assigned to league with Tartars. In parallel with the Polish mission of Morshtyn, in autumn 1654 from Bakhchisarai also tartar embassy to Stockholm was sent. However, this action was not successful. In December 1654 the Swedish council has accepted a decision to intrude in possession of Jan Kasimierz. On the eve of this event the Swedish-Austrian war for Bremen was completed.

The Empire of Hapsburgs in this period tried to provoke a new war in the Danubian states. For this purpose the emperor Ferdinand III wanted to use a nephew of the Walahian duke — Mykhail Petrashkewych. He set off in Chyhyryn where developed different political combinations to receive the Moldavian throne. In Istanbul the government was informed about such activity of the emperor's court, and the Austrian resident in Porte S.Reniger repeatedly received the protests of the Ottoman government on this occasion.

The Moscow tsar tried to justify himself before Ferdinand III (as well as before the other European kings) the intrusion into Poland. For this purpose the ambassador I.Baklanowskyi was sent to Vienna. To counteract his mission in July 1654 the Polish king has sent the ambassador to Austria. At present it kept the governmental instruction for him. In particular it is visible that the Poles use influence on the Emperor through the Austrian ministers. One of them was Johann Weikart von Auersperg. In autumn 1654 one more ambassador from Poland to Vienna was sent, as well as the diplomatic mission from the Crimea. But like in Sweden the military assistance of Ferdinand III for Jan Kasimierz was not achieved

C O N T E N T S

Introduction	5
I. Relations of Ukraine with the Crimean Khanate and Poland (Winter-Summar 1654)	13
II. Position of the Ottoman Empire and its Vassals in the Danubian Countries to the Events in the Eastern Europe (Winter-Summar 1654)	61
III. Interregnum in the Crimea after the Death of Islam Girey III and Situation of the New Khan (July-December 1654)	125
IV. Influences of the Countries in the Central and Northern Europe on the Ukraine's Policy in 1654	169
Conclusions	213
List of used sources and literature	224
Summary	239
Indexes	244

Географічні та етнічні назви

- Австрійці 203
Австрія (Габсбурзька монархія, Римська імперія) 6, 8, 9, 27, 109, 139, 167, 172, 195–202, 205, 208–211, 222, 223
Азербайджан 94
Азов 41
Акерман (Білгород) 37, 53
Амстердам 177, 178, 179, 180, 183
антлійці 189
Англія (Великобританія) 9, 10, 11, 172, 173, 177, 178, 181, 182, 183, 185–188, 190, 202, 211, 222
Архангельськ 181, 182
Астраханське ханство 8, 39, 60, 106, 155, 156, 164
Астрахань 8, 28, 39, 40, 44–46, 48, 49, 94, 95, 140, 157, 217, 219
Балкани 5, 88, 91, 92, 99, 101, 218
балканські народи 5
Балтика 10, 171, 179, 191, 211, 222
Балтійське море 10, 178, 184, 191, 222; узбережжя 10, 191, 222
Бар 162
Батурин 149
Бахчисарай 8, 27, 28, 32–34, 36, 53, 55, 59, 77, 78, 81, 84, 90, 96, 97, 102, 103, 106, 110, 112, 113, 114, 117, 122, 127, 134–136, 138, 141, 147, 149, 154, 166, 168, 194, 216–221
Бендери 112
Бердичів 161
Березина, ріка 184
Берестя 92
Берлін 193
Белград 6
Белградський мир 145
Біла Русь (Білорусія, білоруські землі) 119, 140, 156, 157, 159, 183, 184, 191
Біла Церква 16, 144, 160
Білгород, див. Акерман
білгородські поля 148
Білоцерківський полк 121
болгари 92, 218
Бононья 79
Бородянка 52
Бранденбург, див. Прусія
Братіслава 18, 19, 174
Брацлав 162
Брацлавський полк 121, 162
Брацлавщина 119, 144
Бременська війна 195
Бреслав 145
Бромсебро 10
Буда, див. Будапешт
Будапешт (Буда, Пешт) 6, 74, 87, 134, 145, 177, 195
Буджак 146, 148
Будійський пашалик 6
Бухарест 31, 56, 69, 70, 78, 132, 199

Вавілон 94
Варна 144
Варшава 18–22, 36, 39, 53, 54, 56–59, 70, 74, 91, 92, 108, 111, 113–116, 137–139, 154, 155, 158, 175, 176, 178, 180, 191, 195, 200, 201, 209, 211, 217, 220, 221, 223
Ватікан 18, 21, 74, 108
Велике море 182
Великобританія, див. Англія
венеціанські колонії 7
Венеція 5, 8, 69, 70, 72, 81, 97, 107, 116, 123, 145, 203, 219
Вестфальський мир 11, 209
Відень 6, 74, 78, 109, 198, 202, 205, 207–210, 212, 222, 223
Візантійські провінції 5
Військо Запорозьке, див.
Україна
Віленський мир 196
Вінницький полк 121
вірменин 70, 72, 74
Вісбаден 172
Волга 94, 156
Волинське воєводство 59
Волинь 16, 158, 160, 189
Вологда 182
волохи 77, 135, 146
Волощина (волоські землі) 5, 6, 7, 19, 78, 79, 84, 87, 92, 123, 143, 151, 196–199, 202, 203, 223
Вороніж 41
Ворскла, ріка 29
Вязьма 22, 46
Габсбурзька монархія, див.
Австрія
Галичина 71, 158
Гамбург 181
Гданськ 177, 178, 179, 181
Гейдельберг 177
генуезькі колонії 7
Генуя 79

Глинняне поле 121
Говтва 29
голландці 177, 178
Голландія (Об'єднані Провінції, Нідерланди, голландські землі) 9, 10, 172, 177–181, 183, 202, 211, 222
горці, див. черкеси
греки 79–81, 91, 92, 197
грецькі держави 88, 92
Гродно 182, 183, 192
Грузія (Грузинське царство) 40
гяури 149
Дагестан 95
Данія 10, 172, 177, 178, 179, 202, 211
Дарданели 93
датчани 178, 179
дербети 49
Дніпро 20, 31, 40, 55, 118, 145, 163, 166
Дніпропетровськ 25, 36, 166
Дон 51, 94, 106, 144, 155, 164, 165, 166
Дорогобуж 22
Дубно 52, 121
Дунай (Подунав'я) 5, 6, 81, 91, 143, 144, 198, 202, 219
дунайські землі, див.
придунайські країни
Дюнкерк 9
Еліста, місто 47, 48, 51
Європа 5, 7, 8, 9, 12, 95, 99, 215;
Східна 15, 27, 63, 88, 95, 105, 112, 146, 172, 190, 195, 196, 219;
Північна 171; Західна 9, 10, 190;
Центральна 5, 9, 211; Південно-
Східна 56, 70, 196
Єреван 95
Жванець (Жванецький мир,
угода, каушанія, Кам'янецька

угода) 15, 17, 18, 19, 23, 24, 25, 35, 37, 48, 64, 69, 102, 103, 110, 111, 112, 114, 115, 215, 219
Женева 64

Забужжя 162
Закавказзя 5, 7, 40; Західне 94; Східне 94
закамська укріплена лінія 45
Запоріжжя, місто 67
Запорожжя, див. Січ
Зборів 52, 121, 122, 158, 159, 160, 161
зборівська лінія 23
Зборівський договір (мир, кампанія) 17, 21, 24, 25, 33, 128, 215
Золота Орда 39, 220
Зунд, протока 10, 178

Ірак 5, 94
Іран, див. Персія
Іслам Кермен 144, 145
Іспанія 6, 8, 9, 10, 172, 202

кабардинці 41–43, 46, 50, 51
Кавказ 40–43, 50, 51, 94, 95, 217, 219; Північний 40, 42, 44, 46, 50–52, 60, 94, 95, 122, 140, 217, 219
Казанське ханство 8, 39, 45, 60, 106, 155
Казань 8, 28, 39, 40, 140, 219
Казнев улус 44
калмики 28, 31, 41–44, 47–52, 55, 60, 138, 217
Калмикія (калмицькі степи, улуси) 47, 49, 50
Кам'янець-Подільський 17, 25, 33, 37, 58, 114, 120, 121, 166
Кам'янецька угода, див.
Жванець
Кам'янка 128, 129, 149
Караачаєвий улус 42
Карловицький мир 209

Карпато-Дунайські землі, див.
придунайські країни
Каспійське море 94, 157
Київ 16, 20, 21, 52, 53, 56, 81, 92, 93, 118, 119, 120, 122, 155, 158, 162, 176, 179, 200
Київське воєводство 118
Київський брід 16
Київський полк 121
Кишинів 26, 134, 196
Кодак 121
козаки українські, запорожці, дніпрові 15, 16, 19, 21–28, 32–34, 37, 38, 48, 52, 54–58, 60, 65, 66, 70, 72, 77, 86, 87, 90, 91, 93, 97, 99, 109, 111–121, 123, 128–133, 138–141, 143–146, 148, 150–154, 157–159, 162–168, 171, 195, 197–204, 206, 211, 216, 218, 219, 221, 223; донські 28, 35, 41, 47, 55, 81, 93, 97–99, 101, 102, 106, 120, 121, 123, 138, 141, 144, 153, 157, 164, 216, 219; азовські 35
Козлів, місто 77, 83
Константинополь, див. Стамбул
Корець 52
Корона, див. Польща
Корсунська битва 38
Корсунь 30, 164, 166
Костянтинів 120
кочові (степові) народи 41, 60, 217
Краків 17, 20, 92, 116, 132
Кременчук 29
Крим (Кримське ханство, ханат) 7, 8, 15, 17, 19, 21, 22, 24–28, 30–42, 44, 45, 47, 48, 50–52, 55–60, 63–66, 68, 72, 73, 77–80, 82–84, 86, 87, 90, 94, 95–107, 110–115, 117, 119, 120, 122, 127, 128, 130, 132–150, 153–156, 158, 160, 163–168, 193, 194, 195, 215, 217, 219, 220, 221

- Кріт, острів 94
 Курляндія (курляндські землі) 176, 180, 191, 192, 207
 Кучук-Кайнаджирський мир 50
 Ла Манш 179
 Лейпциг 98, 184
 Литва (Велике князівство) 16, 20, 39, 40, 109, 116, 119, 122, 140, 156, 158, 161, 162, 173, 191, 192, 206, 221
 Лівонська війна 10
 Ліфляндія 182, 191
 Лондон 99, 171, 177, 181, 183, 187, 190
 Луцьк 122, 129, 158, 159–161
 Любовичі 208
 Любеч 119
 Любайн 18, 71, 122, 158
 Лядси 39, 127
 ляхи, див. поляки
 Львів 38, 52, 121
 Марбург 92
 Микулинська волость 208
 Мілан 18, 19, 111, 174
 Могач, місто 6
 Могильов 20
 Моздир 16
 Молдавія 5–7, 17, 19, 75, 78–81, 83, 84, 86–90, 92, 119, 123, 131, 132, 134, 143, 151, 159, 167, 197–199, 201, 204, 218, 223
 Москва (Московія, Московське царство, держава, московські землі, російські землі, Російська імперія, Русь, Росія) 7, 10, 15, 17, 19–21, 23–42, 44, 47–58, 60, 63–67, 69, 70, 74, 78, 81, 84, 85, 88, 89, 91–98, 100, 101, 104–107, 110–114, 116, 122, 129, 132–134, 136, 139–146, 148, 150–159, 161, 162, 165–167, 172, 173, 181, 184, 191–193, 196, 199, 200, 205, 206, 208–210, 215–217, 219, 221–223
 московити, див. росіянини
 московські міста 144
 мусульманські землі 55, 58, 155, 215; народи 39, 41, 217, 221
 Мюнхен 64, 144, 185
 Набережні Човни 45
 Нальчик 50, 51
 народи Кавказу, див. черкеси
 Низ, див. Січ
 Нідерланди, див. Голландія
 Німеччина 8, 185
 німці 199
 Новгород 178
 Новий Двір 120, 163
 Новий Світ 9
 Новочеркаськ 51
 Ногай (ногайські степи, улуси) 29, 50, 114, 131, 155, 217;
 Великий 41; Малий 32, 41, 43, 46–48, 52, 60, 140
 ногайці, див. татари ногайські
 Норвегія 10
 Норд-Кеп, мис 182
 Норинськ 52
 Норнберг 16, 113, 117
 Нью Йорк 64, 94, 179
 Об'єднані Провінції, див. Голландія
 Овечі Води 41
 Озерна 128
 Оливський мир 24, 69, 210
 Омельник 29
 орда 32, 37, 53, 55, 129, 138, 139, 147, 151, 154, 156, 157, 161, 162, 164, 166, 167, 204, 216;
 буджацька 17, 31, 138, 164, 166, 168; кримська 17, 46, 47, 56, 58, 148, 164, 221; ногайська 31, 128, 131, 138, 148, 158, 164, 168;

очаківська 148; татарська 28, 52, 135, 138, 156, 164; східні 39
Ориша 20, 178
Османська імперія (Порта, Туреччина, турецькі землі) 5–8, 11, 12, 15, 19, 26–28, 33, 41, 42, 48, 54, 60, 63–76, 81–88, 90, 91, 93–101, 103–108, 110–115, 117, 120–123, 127, 133–135, 140–146, 151, 153, 165, 168, 171, 197, 198, 202, 203, 215, 217–219
османські васали, провінції 6, 7, 88, 92, 115, 145, 171, 202
Охматів (Охматівська кампанія, битва) 167, 168

Павлоцький полк 121
Париж 66, 72, 93, 187
Перекоп 34, 146, 147, 149, 150, 155
Перекопська рада 142, 147, 148, 165
Переслав 24, 28, 190
Переславська рада 17, 20, 22, 27, 28, 34, 56, 60, 63–66, 70, 71–73, 88, 92, 98, 100, 112, 119, 133, 171, 199, 202, 205, 211, 215
перси 95
Персія (Іран) 5, 42, 48, 93–95, 123, 219
Пешт, див. Будапешт
Підгайці 162
Підляшша 16
Пово́ля 122
пограничні землі, польські 20; кримські 40, 112; московські (україні) 40
Полісся 161
Полонине 119
Полоцьк 19, 205, 206
поляки (ляхи) 17, 20, 23–26, 52, 56, 57, 60, 65, 69, 70, 84, 87, 91, 97–99, 103, 110–112, 116–118,

121, 122, 128, 135, 136, 138, 140, 141, 143, 145–148, 150–155, 157, 159, 160–162, 164, 167, 168, 173, 176, 177, 180, 182, 187, 193, 207, 209, 210, 221
Польща (Річ Посполита, Корона, Польська держава, польські, коронні землі) 7, 8, 10, 11, 15, 17–39, 42, 52, 53, 56–60, 63–65, 70, 71, 86–91, 93, 95–97, 99–101, 107, 109, 111, 114, 115, 117–120, 127, 129, 134–136, 139, 140, 142, 143, 145, 146, 151, 152, 154–158, 160, 161, 163, 166, 171–176, 178–180, 183–185, 189–192, 194–196, 199–203, 207, 209–212, 215, 218, 220–223
поморські міста 211; території 10, 222
Порта, див. Османська імперія
Прага 64, 88
прибалтійський регіон 211
придунайські країни (Карпато-Дунайські, дунайські землі) 5–7, 19, 77, 79, 85–88, 112, 117, 123, 134, 142, 162, 196, 197, 199, 201, 202, 211, 215, 218, 220, 223
приморські міста 110
Прип'ять, ріка 16
Причорномор'я 7, 32, 101, 116
prusи 117
Прусія (Бранденбург, пруські землі) 27, 92, 167, 173, 176, 179, 183, 184, 192, 193, 196, 207, 210, 222
prusькі міста 211
Псков 19
Псол, ріка 29
Путівль 78, 112

Рига 210
Рим 18, 74, 120, 143, 173
Римська імперія, див. Австрія

Річ Польща, див. Польща
Росія, див. Москва
росіяни (московити, москалі, москвиши) 66, 72, 99, 150, 151, 207
Ростов-на-Дону 51
Санджаров 29
Саратов 49
Семигород 7, 115, 123, 193, 196, 199, 200, 201, 204
семигородці, див. угорці
серби 92, 218
Середземномор'я 5
Сілівля, місто 109
Сілістрія 68, 69, 75, 76, 77, 112, 143–145, 219
Сінферополь 142
Січ (Низ, Запорожжя) 16, 100, 105, 121, 144, 188
Скандіпавський півострів 10
слов'яни 88, 92
Смоленськ 19, 20, 22, 111, 156, 206
Ставище 162
Стамбул (Царгород, Константинополь) 6–8, 19, 30, 56, 58, 64, 67–74, 76–78, 80–85, 87–91, 93, 95–98, 100–115, 120, 122, 123, 133, 134, 137, 140, 141, 144–146, 150, 153, 165, 168, 184, 197, 198, 200, 202, 204, 212, 217, 218, 219, 221
Старий Крим 149
степи, кримські 48;
порубіжні 45
степові народи, див. кочові народи
Стокгольм 145, 172–174, 176, 178, 180, 184, 191, 192, 194, 195, 222
сучаська кампанія 84

татари 7, 16, 25–27, 29, 32, 34, 37, 38, 40, 45, 46, 48, 49, 52, 53, 56, 57, 59, 60, 68, 70, 72, 77, 79–81, 84, 86, 87, 89, 90, 94, 96, 97, 100, 101, 110, 111, 113, 114, 119, 121, 122, 127, 128, 129, 134–140, 145, 149–151, 153–155, 157, 158, 161, 162–168, 192, 193, 195, 197–199, 205–207, 211, 215, 218–221;
азовські 41, 42; астраханські 28, 42, 55, 156, 217; білгородські 144; буджацькі 18, 131, 166; казанські 28, 42, 45, 55, 156, 217; кримські 7, 39, 42, 47, 56, 94, 99, 106, 109; погайські 29–31, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 50, 52, 106, 128, 129, 131, 133, 140, 144, 151, 152, 164, 220, 221; романівські 45, 46; ярославські 46
Татарія 45
татарська орда, див. орда
татарська
Тбілісі (Тифліс) 40, 50, 94
Терек, ріка 44, 155
Тернопіль 162, 190
Терський городок 40, 41, 44, 95, 219
Тетерів, ріка 53
Тифліс, див. Тбілісі
Тора, ріка 155
торгоути 49
трансільванці, див. угорці
Трансільванія 6, 7, 19, 84, 87, 90, 115–117, 167, 197, 198, 199, 223
турецькі міста 112
Туреччина, див. Османська імперія
турки 66, 70, 88, 91, 96, 97, 100, 101, 102, 110, 112, 114, 116, 140, 144, 151, 152, 156, 200, 203
угорці (семигородці, трансільванці) 85, 89, 100, 117, 135, 146

Угорщина (угорські землі) 5, 6, 9, 78, 81, 143, 151, 198, 202, 209
Україна (Русь, Військо
Запорозьке, українські,
козацькі землі, козацька
держава) 5, 8, 11, 12, 15–27, 29,
31–33, 35, 37–39, 42, 51–58, 60,
63–78, 82–84, 86, 88–90, 92, 93,
95, 97, 98, 100, 103–105, 107, 110,
111, 113, 117–119, 121–123, 127,
128, 130–135, 138, 139, 143–146,
149–152, 154, 155, 157–164, 166–
168, 171, 176, 183–186, 188, 192,
197, 199–201, 215–222
український кордон 29, 52
українські, козацькі міста 21,
131, 164
Уманський полк 16, 121
Умань 31, 52, 162, 163, 165
Упсала, місто 193
Ураковий улус 55
Фастів 121, 129, 132, 159, 161
Фландрія 172
Франкфурт-на-Майні 18, 65,
127, 208
Франція 6, 8, 9, 11, 172, 173,
183, 189, 205, 208
Царгород, див. Стамбул

Царицин 49
черкеси (горці, народи
Кавказу) 40, 41, 43, 44, 46, 51,
52, 60, 100, 217; тегріоцькі 46
Чернігівці 147
Чехія 9, 209
Чигирин 28–30, 33, 47, 56, 82, 83,
106, 113, 120, 130, 144, 148, 152,
154, 164, 165, 198, 202, 211, 223
Чигиринський полк 121
Чичельник 165
Чорне море (чорноморський
регіон) 72, 77, 104, 120, 121, 123,
138, 141, 144, 154, 216
Чорний ліс 29, 129, 130
Чорнобиль 55
Шаргород 149, 155
шведи 10, 117, 171–173, 176, 178,
182, 191–194, 211, 222
Швеція (шведська земля) 10,
11, 26, 32, 33, 34, 36, 38, 101,
103, 113, 116, 139, 152, 167, 171,
173–178, 180, 183, 184, 185, 191,
192, 195, 196, 211, 222
Шклов 20
яничари 54
Яси 132

Перелік імен

Аббас П, перський шах 94, 95
Аванжур, А', французький посол у Стокгольм 172
Авіловський Мартин, королівський секретар 38, 53
Адиль Гірей, нураддін-султан 136, 142, 149, 152, 155, 167, 193, 220
Адиль мурза ногайський 55
Айвас ага, татарський посол у Москву 56
Айтек мурза, черкеський посол до хана 43
Айтемір бей 127, 128, 138
Алі ага, татарський посол у Кабарду 43
Алі бей Тугайбєевий, татарський посол до поляків 152, 153
Андрусяк М. 37
Антоній, священик 102, 103, 110
Антонович В. 186
Апанович О. 100
Араслан бек ногайський 31, 43, 44, 45, 46
Арсеній, сербський митрополит 78
Арсенев Ю.В. 98
Архангельский С.И. 121
Аузберг Йоган Вайкарт, фон (Ausperg, Auersperg J. W.), австрійський міністр 207, 209, 223
Афанасій, козацький посол у Крим 32, 33

Афанасій, царгородський патріарх 80
Ахмед ага, турецький чауш 41
Бабкін Іван, рейтарський каштан 159
Багратіоні Вахушті, грузинський хроніст 40
Байтемір ага, татарський посол в Україну 151
Бакаєва Е.П. 47
Баклановський Іван, московський посол до Відня 109, 205, 206, 208, 209, 210, 212
Бантиш-Каменський М.М. 202
Басараб Матвій, волоський воєвода 78, 88, 90, 202, 203
Баторій Гabor, див. Гabor
Баторій
Баторій Стефан, польський король 7
Бекер ага, сілістрійський посол в Україну 76, 77
Беликов Т.И. 51
Бех мурза, татарський посол до Варшави 154
Бегановський Миколай, львівський хорунжий, польський посол до Порти 58, 74, 87, 91, 96, 97, 100-103, 107-112, 114, 115, 152
Бєлицький, польський посол до Порти 152
Бие Миколай, де, польський резидент в Амстердамі 177-183
Бірюков М.М. 16

- Благий Харлем, донський козак 93
- Богаченко Михайло, павлоцький полковник, український посол до Криму 129, 130, 141, 148, 153, 154, 165
- Богданович-Зарудний Самійло, український полковник 30
- Богун Іван, український полковник 16
- Богданський О. 208
- Бонде Христофер, шведський посол до рікстагу 179
- Борщак І. 186, 187
- Бровн Е., англійський видавець XVII ст. 187
- Брокгауз Ф.А. 50
- Буйносов-Ростовський Яків, новгородський воєвода 181, 182
- Буновський Лукаш, полонений поляк 42
- Бутич І. 118
- Бутурлін А.В., московський воєвода 122, 129, 130, 131, 143, 145, 158, 160–162
- Бутурлін В.В., російський посол в Україну 16, 27, 30, 41, 143, 145, 161, 164, 199
- Бутурлін Ф., окольнічий 162
- Буцинський П. 27, 69, 71, 96, 141, 153, 186, 187
- Ваза, шведська королівська династія 10, 174
- Вайтлок, англійський посол до Швеції 177
- Василевич Феодосій, архімандрит Михайлівського монастиря 92
- Васильїв Г., білорусець 176
- Васильїв Наум, донський козак 46
- Величко Семійло, україпський літолисець 16, 17
- Бернардський Ю. 188
- Виговський Іван, писар генеральної канцелярії 17, 30, 40, 53, 78, 86, 104, 106, 107, 113, 116, 118, 121, 128, 133, 141, 143–145, 150, 152, 153, 161, 165, 183, 184
- Вишар Л. 183, 186–188
- Відоні Петро, папський пупцій у Польщі 19, 21, 22, 74, 77, 108, 143, 156, 173, 201, 202
- Віміна Альберто, венеційський посол 121
- Вісконті, агент 184, 209
- Возгрин В.Е. 56
- Володислав IV, польський король 10, 24, 69, 174, 175, 187, 210
- Воскобойников Максим, новгородець 182
- Габсбурги, австрійська імператорська родина 6, 8, 9, 11, 172, 195–198, 200–202, 205, 209–212
- Гавриїл, сербський патріарх 78
- Галенко О. 39, 94, 127
- Гаммер Й. (Hammer-Purgsataii J.) 74, 98, 103, 108, 145
- Гараспян М.А. 101
- Гасан ага, султанський урядник 197
- Герасимов В., російський посол у Ногай 30
- Гомуржинский Кочубей, османський хроніст 94
- Горішній П.А. 144
- Горкуша Філон, український посол в Москву 89
- Горн Густав, генерал-губернатор Курляндії 191, 207

- Горобець В. 105
Горошко С. 190
Горчаков В., російський посол 16
Грабянка Григорій, український літописець 63–65
Гречило А.Б. 12
Грушевський М.С. 17, 21, 24, 25, 29, 30, 32, 35, 36, 40, 41, 53, 66, 67, 70, 72, 79, 88, 92, 97–99, 102, 104, 106–108, 110, 113, 114, 116, 118, 120, 127–130, 142, 146, 147, 167, 175, 184, 185, 193, 199, 204
Габор Баторій, волоський воєвода 198
Гебдон, англійський торговець 181, 182
Гелда, могилівський воєвода 120
Георгіца Стефан, молдавський господар 31, 52, 69, 75–84, 86–90, 97–101, 107, 115, 119, 120, 127, 128, 131–135, 138, 140, 143, 146, 150, 159, 160, 164, 167, 197–200, 202–204, 218; його сім'я 90
Гжицький, автор листа 31, 70
Гілляні Георгій, семигородський посол до Польщі 203
Гіреї 39; див. Адиль Гіреї, Іслам Гіреї III, Казі Гіреї, Мегмед Гіреї I, Мегмед Гіреї IV, Сагіб Гіреї, Чобан Гіреї
Голінський Мартин, казимирський райця, автор записок 59, 70, 114, 186–188
Горайський, шляхтич 166
Грабовський А. (*Grobowski A.*) 32, 36–38, 42, 47, 91, 97, 108, 110, 117, 135–137, 139, 146, 164
Густав Адолф, шведський король 178
Дашкевич Я.Р. 12, 204, 205
Демко, див. Лисовець Демко
Демко, лисянський сотник 75, 76
Денгоф Олександр, польський посол до Австрії 208, 210
Дервіш Мегмед паша, османський візир 74, 80–83, 108, 110, 111, 114, 218
Джустініані, венеціанський резидент 69, 70, 72, 81, 107, 116
Діонізій, чернець 178
Добринський Йоган Ульріх, бранденбурзький посол 193
Доні, королівський секретар 202
Дорошенко Д. 98
Дорошенко Петро, український гетьман 68
Дубровський В. 63–67, 71, 98
Дяденков М.Ф. 177
Евлермек батир, ногайський посол у Крим 45
Едл Удде, шведський посол в Москву 191
Ефрон И.А. 50
Єлагін Іван, московський розвідник 208
Єрлич Йоахим, хроніст 37, 167, 173
Жданович Антон, київський полковник 117, 118
Жолкевський Андрій 24
З-в С.Н. 50
Заболоцький Мікес, семигородський посол до поляків 91
Зaborовський Л.В. 26, 27, 32–34, 36, 38, 100–103, 106, 108, 113, 116, 139, 152, 167, 173, 174, 176,

177, 180, 185, 191, 192, 194, 196,
203, 204, 207, 210
Заклинський К. 174, 177
Замойські, архів 16, 88, 195
Заполія Янош, угорський
король 6
Заславський Володислав-
Домінік, краківський
воєвода 24
Зверовщиков Михайло,
астраханський посол у Малий
Ногай 43
Зеленський Михайло,
брацлавський полковник 165
Зимко, осавул 163
Золотаренко Іван, білоруський
полковник 118, 129, 157, 159
Зульдфікар ага, султанський
тovмач 202

Имадов В. 45

Іван, київський міщанин 52
Іван, київський писар 150
Іван IV, московський цар 8
Іванов Степан, грек, посол
царгородського патріарха в
Москуву 80, 200
Іларіон, митроп. 188
Іналджик Г. (Inalcik H.) 39, 94,
127, 137, 140
Іскрицький, український посол
в Молдавію 90, 131–134
Іслам Гірей III, кримський хан
8, 15–19, 22–29, 31–48, 52–60, 63–
65, 68, 76, 78–84, 86, 87, 90, 95–
99, 101–103, 105–107, 110–117,
119, 120, 122, 127, 129, 130, 135,
136, 137, 138, 140, 146, 147, 150,
152, 153, 156, 158, 167, 168, 197,
210, 215–221; його жінка 25, 43;
син 43, 167

Казапали мурза черкеський
42–44
Казимир, див. Ян Казимир
Казі Гірей, калга-султан 53, 77,
136–138, 140, 142, 149, 152, 155,
167, 193, 220
Калутер Данило Олівебері,
шведський посол 79, 184, 185
Камашін І. 76, 77
Калазілій Г., польський посол
до Швеції 174, 175, 180, 195, 211
Канмамбет мурза,
перекопський бей, ногайський
мурза 30, 127, 129, 138, 149,
150–153, 220
Капраль М.М. 12
Кара мурза 43
Караджа, посол очаківського
бяя до козаків 130
Карач бей (Карач мурза) 82,
127, 135, 138, 151, 152, 165;
ногайський мурза 128;
перекопський бей 128
Карвінська Я. 29
Карл I (Карл V), австрійський
імператор, іспанський
король 8, 9
Карл X Густав, шведський
король 11, 93, 171, 173–178,
180, 181, 183–185, 191–196, 210,
211, 222
Карл Фердинанд, королевич,
брат Яна Казимира 116,
175, 200
Карпов Г.Ф. 103, 104, 105
Карпов Дмитро, мешканець
Варшави 20
Каспулат Муцалович,
черкеський мурза 44
Катерина II, російська
імператриця 105
Кая бей, татарський гінць в
орду 152

Кегіто Алкас, татарський посол в Чигириш 54, 106, 107, 112
Кезем-Бек М.А. 93, 141
Кемені Януш, трансільванський полковник 198–200, 203
Кенарський С. 18
Керман мурза ногайський 55
Кіт Юрій, полковник 191
Кіндратенко Б., український посол в Москву 163
Кіржас С. 104
Клобучицький Андрій, солигородський посол до Польщі 91
Клочков Є., російський посол 27
Койст Пітер Юліус, шведський резидент у Лондоні 183
Кокіс Г. 50
Коменський Ян Амос 177, 188, 195
Копаржевський, подільський підсудок 167
Констанція, жінка Сигізмунда III 175
Кордт Мислер, коливанець 181
Кордуба М. 31, 36, 75, 185
Корицінський Стефан, польський капцлер 15, 36, 52, 58, 59, 66, 71, 75, 88, 90, 108, 111, 114, 117, 119, 131–133, 136–139, 145, 159, 191, 194, 195
Корицький Криштоф, хоруліжий, польський посол до татар 146, 149, 152, 153, 220, 221
Коробка Федір, український посол у Стамбул 104
Косів Сильвестр, київський митрополит 200
Костомаров М.І. 27, 33, 73, 96
Костянтилів Юрій, вістуці 70, 83, 93, 141, 144

Кох Йоган, шведський посол до Польщі 175, 191, 193
Кочубей Ю. 105
Краус Георг (*Kraus Georg*), хроніст 198, 202, 203
Криницький Макарій, чернець 20, 21
Кріп'якевич І. 25, 79, 98, 128, 144, 145, 159, 183, 184, 186
Кромвель Олівер, англійський протектор 11, 172, 177, 180–183, 185–190, 208, 222
Кудашев В.Н. 50
Курсков Ю.В. 173
Курц Б.Г. 182
Кущєва Е. 94
Ла Гардье Магнус, де, шведський полковник 192
Ладижинський С., російський посол у Крим 22, 25, 32, 34, 35, 41, 55, 79, 80, 98, 102, 103, 106, 110, 136, 137, 142, 166
Лазаревський О. 185, 186
Лайош II, угорський король 6
Ластовецький Радул 162
Ле Дран, французький дипломат XVIII ст. 65
Левер, український агент у Криму 152
Леопольд I, австрійський імператор 209
Лещинський Андрій, примас 139, 165, 166, 195
Лещинський Ян, восьмова 21, 23, 68, 88, 139, 157, 163, 177, 192, 195
Лещинські, польська родина 209
Липшицький В. 98
Лисовець Демко (Демко), осавул, український посол у

- Потоцький Станіслав, гетьман великий коронний 18, 23, 31, 53-55, 69, 76, 79, 88-90, 111, 118, 119, 127, 134-138, 140, 146, 159, 160, 162-165, 167, 192, 199, 204, 221
 Потоцькі, архів 38, 53
Преображенська Л.С. 48, 49, 50, 51
 Пришляк В. 189
 Пріцак О. 12, 64, 68, 144
 Продум М. 190
 Пронський Іван, астраханський воєвода, російський посол до ногайських татар 30, 48, 49
 Протасьев Петро, московський посол 121
 Пуфендорф Самійло, хроніст 171, 172, 174, 175, 177-180, 185, 191, 193, 195, 210
 Пухальський Лукаш, український товмач 148, 150
 Радакевич Станіслав 80, 90
 Радзейовський Єронім, польський підканцлер 79, 171, 184
 Радзивіл Альбрехт, литовський канцлер 21, 56, 58, 59, 91, 92, 99, 107, 111, 114, 138, 139, 146, 175, 180, 183, 194
 Радзивіл Богуслав 139
 Радзивіл Януш, литовський гетьман 20, 116-119, 139, 161, 166, 194, 220
 Радзивіли, архів 139, 166
 Радул Щербан, див. Щербан
 Радул Басараба
 Ракоці 197
 Ракоці Юрій I, семигородський князь 7
 Ракоці Юрій II, семигородський князь 7, 19, 70, 77, 78, 87, 90, 91, 100, 108, 115-118, 132-134, 156, 167, 168, 174, 195-201, 204, 220
 Рафаїл, чернець 92
 Ренігер Семен, австрійський резидент у Стамбулі 70, 73, 74, 75, 77, 78, 84, 88, 90, 107, 115, 197, 198, 200, 202-205, 218
 Ржевський Іван, московський посол 75, 86, 91, 118, 128, 130-133, 147, 158
 Рунка Я. 63
 Ричка В.М. 144
 Рігельман О., український літописець 65
Рогінський З.І. 181, 182, 186, 189
 Родес, шведський резидент у Москві 181, 182
 Розанда, див. Хмельницька
 Розанда
 Ромодановський, яблоновський воєвода 41, 47, 56
 Рудавський В., польський хроніст 24, 69, 78, 79, 210
 Савич Семен, канівський полковник, український посол у Крим 27, 32, 34-36, 47, 53, 55, 80, 97, 98, 114, 130
 Сагіб Грей, татарський хан 39
 Самарин Гаврило, московський посол в Молдавію 89
 Самовідець, український літописець 65
Санін Г.О. 27, 34, 36, 51, 52, 54, 100, 103-105, 120, 130, 134, 142, 160, 161, 192, 208
 Сапіга Лев, литовський князь 159, 161, 162, 167
 Сапіга Ян, литовський гетьман 17
 Селім II, султан 40, 94
 Семашко В. 141, 193

Семенова Л.В. 196
Серклан мурза ногайський 40
Сефер Казі ага, кримський візир 15, 26, 27, 32, 35, 36, 38, 45, 56, 58, 66, 84, 89, 117, 119, 127, 130, 135–137, 140–142, 146, 147, 149, 151, 152, 156, 163, 164, 165, 194, 220; його син 117
Сигізмунд III, польський король 10, 174, 175, 187; його жінка, див. Констанція Сисин Ф. 12
Cigak B.C. 185
Сіяуш паша, сілістрійський губернатор 58, 67–69, 75–77, 102, 112, 143–146, 148, 219
Скочилас I.Я. 12
Смирнов В.Д. 26, 41, 48, 94, 98, 140
Смирнов Н.А. 28, 41, 50, 51, 95, 100, 101
Смолій В.А. 32, 33, 34, 36, 59, 83, 99, 103, 153, 164, 185, 188, 189, 194
Соловйов С.М. 20, 92, 94, 98, 205, 209
Сонсягло I. 12
Старий I., московський посол до Курляндії 207
Старков Г., московський посол 121
Степанков В.С. 12, 17, 25, 32–34, 36, 59, 83, 99, 103, 153, 164, 185, 188, 189, 194
Стеткеєвич, власник маєтностей 208
Стеткеєвич Володимир, ротмістр 57
Стіянович, польський полонений 162
Стороженко I.C. 25
Сулейман I, турецький султан 5, 6

Сулейман ага, татарський посол у Польщу 36, 39, 53, 54, 56–59, 137, 158, 217; у Стамбул 102, 103, 111, 112, 115, 219; турецький чауш 101, 102, 103; білгородський бей 130
Сунчалай Англичов, черкесський мурза 44
Тазбір Я. 116
Тафларі Іван, грек 88
Темберський Самуель, польський хроніст 113, 157, 205, 210
Теплов В. 145
Тетеря Павло, Переяславський полковник 30, 128, 149
Тишкевич Криштоф, чернігівський воєвода 29, 52, 71, 113, 118, 194
Томашівський С. 98
Гордай Ф., семигородський резидент у Стамбулі 70, 73, 77, 82, 218
Тохтамиш ага, татарський посол в Україну 148, 152, 165
Трифилат, священик 179
Троїаскул, молдавський посол 133
Трубецький Олексій, московський воєвода 122, 129, 158, 160
Тугай бей перекопський 153; його родич, див. Алі бей
Тугайбейєв
Тургенєв Д., московський посол 133, 135, 144
Туровець Данило, козак 120
Турченін Іван, донський козак 93
Тшебицький Андрій 69, 84, 89, 113, 208
Тюдор, див. Марія Тюдор

- Указ мурза ногайський 34
 Ульяновський В.І. 104
 Урус мурза ногайський 129
 Устокасимов Кутлумамет,
 російський посол 28, 33, 144,
 154, 155, 156
- Фарфоровский С.* 42
 Федоренко Павло,
 мотовилівський отаман 121
Федорук Я.О. 190, 196
 Фердинанд I, король Чехії та
 Угорщини, австрійський
 імператор 6, 9
 Фердинанд II, австрійський
 імператор 175
 Фердинанд III, австрійський
 імператор 70, 77, 78, 82, 84, 88,
 90, 115, 184, 196–212, 223
 Фердинанд IV, король Чехії та
 Угорщини 210
 Філонов Олександр, писар
 київського митрополита 200
 Філіпп II, іспанський король 9
 Філіпп IV, іспанський
 король 172
 Фомін Іван, московський
 посол 34, 84, 87, 141, 142
 Форгач 77, 115, 197
 Фрідерік I, датський король 10
 Фрідерік III, датський король
 172, 178, 179, 194, 208, 211
 Фрідріх Вільгельм,
 бранденбурзький курфюрст
 176, 178, 185, 193, 207
- Хатунський, московський
 посол 34, 84, 87
 Хмельницька Розанда
 (Лупулівна, Розанда), жінка
 Т.Хмельницького 78, 197,
 204, 205
 Хмельницький Богдан,
 український гетьман 9, 11, 15–
- 17, 19, 21–38, 47, 52–56, 60, 63–
 76, 78–80, 82, 83, 85, 86, 88–92,
 96, 97, 100, 103–105, 107, 110,
 111, 117–122, 127–136, 138, 141–
 151, 153–155, 158–168, 171, 176,
 183–190, 196, 198, 199, 201–204,
 211, 215, 216, 218–222; його
 доно́йка 203, 204, 205
 Хмельницький Тимофій,
 гетьманіч 78, 197, 203, 204; його
 син 78, 197
 Хмельницький-Яненко, див.
 Яненко-Хмельницький Павло
 Хмусович, урядник 208
 Хом'яков Д., російський посол
 у Крим 27
 Хотимський Богуслав,
 шляхтич 31
 Христина, шведська королева
 171, 172, 174–177, 180, 184, 194
 Чарнецький Стефан, польський
 полковник 53
 Чарторийських бібліот. 19, 20,
 29, 52, 55, 57, 71, 103, 107, 112,
 114, 115, 118, 120, 137, 146, 163,
 176, 193
 Черевко В.-С. 36, 37, 72, 74, 92,
 94, 108, 109, 143
 Чобан Гірей 137
- Шайсупов С., князь 29, 30
 Шевальє П'єр, французький
 хроніст 187
 Шевченко Т.Г. 190; Наукове
 Товариство 64, 144
 Шевченко Ф.П. 105
 Шелухін М. 188
 Шембек, польський
 полковник 118
 Шереметьєв Василь,
 московський воєвода 41, 164
 Шерер Н.-Б., французький
 хроніст 16, 39

- Шрін бей 82, 127, 130, 138, 147, 149, 150, 152, 153, 154, 220, 221
Шпорк, барон 132
Шульман Е.Б. 133, 134
Шумовський Ян, польський посол в Семигород 19, 193
Щербан Анна (Анна Радул), сестра К.Щербана, мати М.Петрашкевича 198, 202, 204
Щербан Костянтин, волоський воєвода 76, 78, 82, 132, 133, 134, 198, 203, 204, 211, 223
Щербан Радул Басараба, батько К.Щербана, волоський воєвода 198, 202, 223
Юдика, шляхтич 138
Юдин П. 42, 50
Юкман ага, кримський посол в Семигород 115
Юнус ага, сілістрійський посол до козаків 75
Юргич, ротмістр 136
Юрій, св. 204
Юсуп мурза ногайський 129, 131
Я.І. 188
Яблоновський Ян-Станіслав, коронний канцлер 187, 189
Якименко Кирил, український посол у Москву 122
Яковлів Юсупко, вістун 80
Ян Казимир, польський король 10, 15-18, 20-26, 28, 32, 33, 37-39, 52-54, 56-60, 63, 65, 66, 80, 81, 82, 84, 86-91, 97, 99, 102, 107, 109-118, 120, 131, 132, 134-143, 145-147, 150, 154-158, 161-164, 166, 167, 172-176, 178-180, 183, 184, 187, 192-196, 198, 199, 201, 202, 205-212, 215, 216, 220, 222
Яненко-Хмельницький Павло, київський полковник 52, 53, 121
Янчевський М. 51
Яскульський Мар'ян, стражник коронний, польський посол у Крим 18, 26, 31, 32, 36, 37, 38, 42, 47, 48, 54, 55, 87, 96, 113, 117, 134, 135, 137, 139, 149, 150, 152, 153, 156, 157, 188, 167, 168, 216, 221
Abbott W.C. 177, 190
Abrahamowicz Z. 23, 48, 68, 69, 145
Andrian Carolo R.P., див. *Carolo Andrian R.P.*
Athanasius P., упорядник збірника 19
Auersperg J. W., див. *Аузберг Ausperg*, див. *Аузберг*
Babinger F. 98, 185
Baker B.G. 99
Baranowski B. 18, 36, 53, 100, 114, 194
Bartoszewicz J. 145
Bidi J. 188
Björkman W. 184
Bowman J. 177, 178
Carlson F.F. 171, 174, 176, 191
Cariyle T. 190
Carolo Andrian R.P., хроніст 210
Ciesielski T. 208
Corfus I. 31, 36, 52, 69, 79, 82, 89, 90, 119, 120, 132, 138, 140, 159, 160, 199, 204
Costinus Martinus, хроніст 78, 79
Demény L. 56, 70, 73, 83, 93, 100
Engel J.-Ch. 78, 98, 198, 203
Fisher A.W. 39

- Franciscus Erasmus, хроніст 16,
 54, 113
Gejer A. 194
 Grabowski A., див. Грабов-
 ський А.
Grönebaum F. 172, 185, 208
 Hammer-Purgsall J., див.
 Гаммер Й.
Hedenström A. 92
 Inalcik H., див. Іналджик Г.
Jacob G. 184
Jasnowski J. 183
 Jemiołowski M., польський
 хроніст 139
Jorga N. 99
Kaczmareczyk J. 100
Kirby D. 171
 Kochowski W., польський
 хроніст 157, 161
Konopczyński W. 174
Korzon T. 184
 Kőzem, бабка султана,
 регентша 54
 Kraus Georg, див. Краус Георг
Kubala L. 15, 21, 36, 42, 58, 71, 72,
 74, 75, 78, 97, 99, 102, 103, 108,
 112, 113, 114, 115, 120, 121, 148,
 165, 166, 174–178, 184, 192
Lamm C.J. 194
Lemercier-Quelquejay Ch. 72, 73
Lukaszewski A. 37
Makkai L. 177
Miczulski S. 177, 179, 180, 181
Milner T. 99
Montran R. 93
Nowak T. 172, 180, 191, 192
Pernal A. 23, 24, 100, 114, 1
 16, 117, 118
Piwerski K. 176
Podhorodecki L. 36, 100
Pribram A.F. 209, 210
Raczyński E. 157
Rauch G. 95
Rawita-Gawroński F. 96, 97,
 115, 190
Reychman J. 54, 145
Riedlmayer A. 69, 73
Robertson M. 177, 178, 179, 180
 Rycaut P., англійський хроніст
 94, 95, 219
Schledeerus J.-G., німецький
 хроніст 18, 53, 59, 65, 70, 108,
 119, 122, 127, 155, 208, 210
 Senai Hadžy Mehmed, татарський
 хроніст 26
Shaw S.J. 54, 82, 93
Soysal Zihni A. 23, 37, 39, 53, 54,
 58, 140, 155, 194, 211
Spuler B. 145
Szelągowski A. 175
Szylágyi A. 87, 134, 195
 Szymański Kasper, польський
 посол до калмиків 48
Theiner A. 120
 Turgan, мати султана, регентша
 54, 83, 152
Walewski A. 174, 175, 176, 196,
 209, 210
Wójcik Z. 20, 21, 26, 59, 70, 89, 99–
 101, 106, 192, 196
Zahn J. 209
Zajęczkowski A. 145
Zarzycki W. 53
Zettersteen K.V. 193, 194
Zinkeisen I. 94, 99, 121

ЯКІШО ВИ ПОСТІЙНО ПРАЦЮЄТЕ З ДОКУМЕНТАМИ, ВІЗЬМІТЬ В ПОМОГНИКИ СИСТЕМУ

P U T A

Система РУТА призначена для перевірки правопису українських текстів та переносів слів. Основний словник системи РУТА містить близько 140000 основ, що дає змогу ідентифікувати більш як 4 млн. словоформ української мови. Він включає:

- загальновживані слова сучасної української мови
- найбільш відомі слова архаїчної лексики
- поширену наукову і технічну лексику
- географічні назви, українські прізвища

Відсутні в головному словнику системи слова можуть бути внесені до додаткового словника

ЯК ВИ МОЖЕТЕ ВИКОРИСТОВУВАТИ ЦЮ СИСТЕМУ

Спеціальні засоби забезпечують виклик системи РУТА для перевірки орфографії у найпоширеніших програмах WINDOWS, а саме:

Microsoft Word 6.0 - перевірка правопису, перенос слів, конвертація DOS-текстів в Word формат та навпаки, перегляд парадигми (словоформ) слова та інше.

Microsoft Word 2.0 - перевірка правопису, перенос слів

Microsoft Works 3.0 - перевірка правопису, перенос слів

Microsoft Excel 5.0, Microsoft Mail 3.0 - перевірка правопису

Microsoft PowerPoint 5.0, Microsoft Publisher 2.0 - перевірка правопису

*З приводу призбання системи та отримання
додаткової інформації звертайтесь за адресою:*

Київ 253154, а/с #984
тел./факс (044) 225-13-27
E-Mail aomt@aomt.kiev.ua

ЗАКРИТЕ АКІДОНЕНРНЕ ТОВАРИСТВО "МТ"

Наукове видання

Федорук Ярослав Олександрович

Міжнародна дипломатія і політика України 1654-1657
Частина I: 1654 рік

Художнє оформлення
О.Проців

Технічний редактор
В.Потрух

Літературний редактор, коректор
Н.Кіт

Коректор
А.Минайлюк

Ілюстрації:

на обкладинці - штурм козаками міста Кафи,
гравюра 1621 р.
- орнаментальна кінцівка невідомого
гравера XVIII ст
розділ I – краєвид Києва, гравюра І. Гарасевича
1702 р.
розділ II – турецький султан, європейська гравюра
XVII-XVII ст
розділ III – Перекоп, гравюра пр. пол. XVII ст.
розділ IV – Стокгольм, гравюра XVII ст
виноски -- козак-бандурист, малюнок з "Кажбуцішків"
Києво-Печерської Лаври, 1730-1750 рр.

Здано на складання 12.04.96. Підписано до друку 06.08.96.
Формат 84Х108 1/32. Папір офс. №1. Друк офс. Обл.-вид. арк. 16,5
Тираж 600 прим. Зам. № 75

Видавництво ОО Василіян "Місіонер"
290019 Львів, вул. Б.Хмельницького, 36

Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василіян "Місіонер"
292310 Львівська обл., м. Жовква, вул. Василіянська, 8

